

ધર્મનો જય.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૬૮૮-

વાર્ષિક

પુસ્તકનું નામ દાખલો ન્ધ

વિષય ૬૪૪૪:૩

ધર્મનો જય

અથવા

ધર્માણરાવની કુટુંબકથા.

લેખક તથા પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશારોડ—અમદાવાદ.

જેણે નીતિ ગૃહી સુનઝ થઈને, રાખી અનીતિ પરી,
જે આપત્તિ વિરોધ આવી પડતાં, લેશ ગયા ના ડરી,
જે ધારી શુભ ધૈર્ય ઢાલ સતનું ખાંડું ધરીને ફર્યો,
તેણે તો જય જયતમાં જરૂર છે, સાચે જ સાચો કર્યો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૭૬૮૮

“ મૂખ્યગ્રંથોને કદી સુઝવું નથી કે સદ્ગુણ અને સુભાગ્યને અતિ નિકટનો સંબંધ છે. ”

—શ્રીદી.

શ્રી “ ભાગ્યોદય ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં જ્યોત્સનાલ દેવશંકર દવેએ છાપ્યું.
ખાદીઆ—અમદાવાદ.

બીજી આવૃત્તિ.]

પ્રત ૧૧૦૦.

[સને ૧૯૧૮.

(સર્વ પ્રકારના અધિકાર સ્વાધીન.)

મૂળ ગ્રંથકર્તાની પ્રસ્તાવના.

સમુદ્રમાં ડુબકી મારી મહા કષ્ટ અને મહેનતથી જ્યારે ખોખો ભરીને મોતી બહાર કાઢવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાંથી પાંચ દશ દાણા સર્વોત્તમ મળે તો મળે. આ જ નિયમ ઉત્તમ પુસ્તકોને પણ લાગુ પડે છે.

પ્રસ્તુત સમયે શાસ્ત્રીય પુસ્તકો કરતાં નાટકો અને નવલકથાનાં પુસ્તકો બહુ જ ઉભરાવા લાગ્યાં છે; પરંતુ તેમાં ખરેખર સદ્બોધક અને કુલીન સ્ત્રી પુરુષોને વાંચવા જેવાં, આંગળીને ટેરવે ગણી શકાય તેટલાં પણ મળવાં મુશ્કેલ થઇ પડશે, એ કહેવું જરા પણ ખોટું નથી.

આપણા દેશમાં અર્વાચીન સમયના કોષક ઇતિહાસનો આધાર લઇને નાટકો અથવા નવલકથાઓ લખવાનો પ્રચાર અદ્યાપિ સુધી જણાતો નથી; અને તેમાં પણ એકાદ રાજકીય ઉદ્દેશપાત્રનો નાણુક સમય લઈ, તેમાં પોતાની કલ્પનાથી એકાદ બોધક કથાનક જોડી દઇને નાટક અથવા નવલકથા લખાયાનાં ઉદાહરણો બહુ જોવામાં આવતાં જ નથી.

ખીજા દેશો તરફ જતાં તેમનામાં લેખનકળાનું ચાતુર્ય અધિક દેખાઇ આવે છે. આપણી આ ખોટ ક્યારે પૂરી પડશે? ખોડેલું ખાંડવા બેસવું એ પદ્ધતિ સારી નથી. એટલે દરેક ભારત અને રામાયણની જ પાછળ હાથપગ ધોઇને મંડવું એ વિદ્વાતાનું લક્ષણ નહોત. હશે, આ નવલકથા કેટલી યોગ્ય થઇ છે, અને આના વાંચનથી કોને શું ગ્રહણ કરવાનું મળશે એ નક્કી કરવાનું કામ સુજોને જ સોંપું છું.

સુ. સોલાપૂર
તા. ૧-૪-૯૬.

}

આપનો નમ્ર સેવક
ગ્રંથકર્તા.

અનુવાદકની પ્રસ્તાવના.

સૃષ્ટિકર્તા વિભુની લીલા અધાગ-અકળ-અગોપ્ય-અમાપ-ઠે. મનુષ્યની ઇચ્છા જ્યારે એક હોય છે ત્યારે તેની ઇચ્છા વળી બીજી કાંઈક જ હોય છે. પણ તેની ઇચ્છા શી હશે એ જાણવાને જ્ઞાની સિવાય અન્ય મનુષ્ય ગ્રાણી અસમર્થ છે. આ નિયમાનુસાર મારી ઇચ્છા અથવા આશા સ્વપ્ને પણ નહીં હોવા છતાં એ વિભુની કૃપાથી, બાલ્યવયમાં જ-એટલે મારી ઉમ્મરના અગીઆરમા વષે જ-મરાઠી ભાષાનું પકન કરવાનો મને અવસર મળી આવ્યો. અનાયાસે આવી મજેલા આ અવસરનો પાંચ વર્ષ સુધી લાલ લઇ એ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યાબાદ સામાન્ય જ્ઞાન અને શાસ્ત્રોનાં પુસ્તકો વાંચવા તરફ મારી વૃત્તિનું ખેંચાણ થવાને પરિણામે, એ ભાષામાં ધણાં સારાં પુસ્તકો હોવાનું મને જ્ઞાન થયું. અને તેથી કોઇ સારા પુસ્તકનો તરજુમો (ભાષાંતર) કરવાનો વિચાર ધણી મુદત પહેલાં મને થઇ આવ્યો હતો. બે વર્ષ પહેલાં મેં તેવા એક પુસ્તકનો તરજુમો કર્યો પણ હતો; પરંતુ કેટલાંક સાધનોની જરૂરાજરીને લીધે તે દફતરમાં પડી રહેવાને જ નશીબદાર થયો છે ! તે પહેલાં આ નવલકથા ગુર્જર વાચકોના હાથમાં મૂકતાં મને અતિ આનંદ થાય છે. આ આનંદ સત્ય છે, કે ઝાંઝવાના પાણી જેવો છે, એ હવે પછી જાણી શકશે.

આ અર્ધેતિહાસિક નૌવેલ “ કાર્લ્સરી સંગ્રહ ” નામના પૂનામાં પ્રસિદ્ધ યતા માસિક પત્રમાં “ ધર્માજીરાવાચે કુટુંબ, મથલા ચહોર્દે રાજધાનીંતીલ સાહે તીન વર્ષાંચી કારકીર્દી ” એ નામથી

પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તેને સદરહુ માસિક પત્રના મેનેજર રા. રા. પાંડુરંગ બળવંત દેવલ એમણે પુસ્તકના આકારમાં જૂદું છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલું, એ મારા વાંચવામાં આવતાં તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાની આકાંક્ષા થઇ. જેથી પૂનાના “જગદ્દિતેન્દ્ર” પત્રના મેનેજર મિ. ગોંધળેકર માર્ફતે એ પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાની પરવાનગી મળવા પ્રસિદ્ધકર્તા રા. રા. પાંડુરંગ બળવંત દેવલને જણાવતાં, તેમણે ઉદાર દીલથી પરવાનગી આપી, એ માટે તે ગૃહસ્થનો હું અતિ આભારી થયો છું. તેમજ એ પરવાનગી અપાવવામાં મદદ કરનાર મારા મિત્ર મિ. ગોંધળેકરનો પણ મારે તેટલો જ આભાર માનવો બેઠાયે.

આ આખા પુસ્તકના અવલોકન પછી વાંચકો નેંધ શકશે કે, સ્વર્ગવાસી શ્રીમંત મહારાવ મહારાજ જાતે બહુ જ ભોળા સ્વભાવના હોવાથી દામોદરપંત જેવા અત્યાચારમાં પડેલા કારભારી, અને તેની મંડળીએ મહારાજના નામને કલંકિત કરેલું હતું.

અનુવાદ કરતાં કોઇક કોઇક જગોએ સહેજસાજ ફેરફાર કરવાનું યોગ્ય વિચાર્યું છે. પ્રકરણને મથાળેની ભાવસૂચક કવિતાઓ અને વાક્યો, ‘મણિની મુંઝવણ’વાળું પ્રકરણ, તથા વિશ્વાસરાવને આવેલાં સ્વપ્નઃ વગેરે કેટલોક ભાગ નવો જ ઉમેરેલો છે. મૂળ ગ્રંથનાં પ્રકરણો બહુ જ લાંબાં લાગવાથી એકેક પ્રકરણના વિષયને અનુસરતા બધે ભાગ કરેલા છે. તેમજ એ ચાર નામો પણ ફેરવેલાં છે; શહેરથી જૂનું સ્ટેશન પાંચ ગાઉ દુર હોવાનું મૂળ ગ્રંથમાં છે, પણ ખરી રીતે એટલું દૂર નથી; તોપણ એ પાઠ નહીં ફેરવતાં જેવો ને તેવો જ રાખેલો છે, તેનાં કેટલાંએક કારણો છે.

આ પુસ્તકનો વિશિષ્ટ હેતુ મૂળ અંથકર્તાની પ્રસ્તાવના આ પહેલાં દાખલ કરવામાં આવેલી છે, એ ઉપરથી જાણી શકાશે.

મારો હેતુ ફલિતાર્થ કરવામાં હું કેટલે અંશે શક્તિમાન થયો છું, એ જોવાનું કામ સુઝ વાચકોનું જ છે. એટલે એ તેમને જ સુખેત કરે છું.

વડોદરા—“ દેશભક્ત ” પત્રની ઓફિસ, તા. ૨૪-૫-૯૯.
ના. મહારાણીની ૮૧ મી સાલગ્રેહનો શુભ દિવસ.

મૂળ નિવાસ સ્થાન,
ચલાળા. પેસ્ટ-કુંડલા.
(કાઠીઆવાડ.)

}

જીવનલાલ અમરશી માહેતા.

ભગવાનજી જગજીવનદાસ શાહ,

નિવાસસ્થાન—ખંભાત.

ઉત્તરિસ્થાન—મુંબાઈ.

પરમ સ્નેહી ભાઈ,

આપણે વીશક વર્ષ ઉપર એક લાયક અને કદરદાન શેઠની પાસે ભવિષ્યના જીવનની તાલીમ લેતા હતા ત્યારે સંધા-
યેલો આપણો સ્નેહ—આપણે છૂટા પડ્યા પછી ઘણા દૂર અને જૂદી જ લાઈનમાં પડી ગયા છતાં—દિવસાનુદિવસ વધતો જઈ કુટુંબી સંબંધ સ્વરૂપે દૃઢ થયો છે. જીવનની શરૂઆતના આ સ્નેહ—સંબંધના સ્મરણાર્થે તે જ અરસામાં મારા હાથે લખાયેલું માફ આ પહેલું જ પુસ્તક હું તમને સમર્પણ કરું છું.

“ જ્ઞાનવર્ષક પુસ્તકમાળા ” ઓફિસ, } સ્નેહાધીન બન્ધુ
અમદાવાદ, તા. ૧૦-૭-૧૮. } જીવનલાલ.

નવીન નવલકથાઓ.

ચક્રવર્તી અશોક...	૨—૦
માયાનો ખજાર, ભાગ ૧ લો	૧—૮
પ્રતાપસિંહ...	૧—૦
પ્રેમદાદેવી યાને આદર્શ આર્યા.	૧—૮
યાત્રી હિમિલા	૧—૪
કુમુદચન્દ્ર, ભાગ ૧ લો	૧—૪
પાપ અને પશ્ચાત્તાપ, ભાગ ૧-૨ ભેગા	૧—૮
રાજસ્થાનની વીરરમણી ચંદા...	૧—૮
ચોખેરવાલી; ભાગ ૧-૨	૧-૧૨
ધર્મનો જય	૧—૪
નીલનેની	૦—૮
ઉપાનન્દિની...	૦—૮
ધન્દુકલા	૦-૧૦
નૂરજહાન	૦-૧૨
ઉષા (ન્હા. દ. કવિકૃત)	૧—૪
ગુલામી વહેપાર-દાસત્વપ્રથા દુઃખદર્શન	૨—૮
સુશિક્ષિત સ્ત્રી અથવા ગૃહશિક્ષણનો આદર્શ	૧—૪

લખો:—જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશાહ રોડ; અમદાવાદ.

ધર્મનો જય

અથવા

ધર્માજીરાવની કુટુંબકથા.

પ્રકરણ ૧ લું.

વિપત્તિના વાદળની ઘનઘોર ઘટા.

“ સુમિત્રોની વેલી વળગો તરે તે ક્ષીણ ન કરી

“ થવાનું, મૃત્યુ એ જન્મ જન્મતાં વચ્ચે જતી;

“ કદાપિ કુસંગે, તરપર સિન્ધુ વારિ તવ હા !

“ જવાનું મૃત્યુ એ નદી વિપુલ તે વૃક્ષ વિણ હા ! ”

આ દુનીઆ પર જે અનેક પ્રકારની ઉથલપાથલો થાય છે, તે પ્રત્યેકમાંથી સાધક મનુષ્યને કંઈ ને કંઈ પણ ગૃહલુ કરવાનું મળે છે; એવો જ્ઞાની પુરૂષોત્તો સિદ્ધાંત છે. તેમાં પણ રાજકીય ઉથલપાથલ અતિ મહત્વની તેમજ લોકોપયોગી હોય છે. ઉન્નતિપ્રિય મનુષ્યને બીજી ઉથલપાથલો કરતાં રાજકીય ઉથલપાથલમાં ઘણો જ સારો યોગ મળી આવે છે. એને માટે સાક્ષી પૂરાવાની જરૂર જણાતી હોય તો ઇતિહાસો-માંનાં અનેક ઉદાહરણો આપણી દષ્ટિમર્યાદા સામે તૈયાર ઉભેલાં મળી આવે છે. જુઓ, એવકું મોટું રોમન સામ્રાજ્ય કાલગતિના યોગે

દુર્દશાને પામ્યું ત્યારે પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોને—ખલકે આખા યુરોપખંડને—કેવો અપૂર્વ લાલ થયો હતો ? અથવા અઢારમા સૈકાના અંત સમયમાં ક્લાન્સ દેશમાં જે મોટી રાજક્રાંતિ થઈ તેનો ઉપયોગ ઇંગ્લાંડ અને જર્મનીને શું થોડો થયો હતો ? તે જ પ્રમાણે સન ૧૭૮૩ માં અમેરિકાએ ઇંગ્લાંડના દાસત્વને છેવટની સલામ કરીને સ્વતંત્રતાની ધ્વજ ઉઠાવી, એ સર્વ રાજકીય ઉથલપાથલનાં જ ફળ કે ખીણું કંઈ ?

ગોપાલક પ્રતિપાલક ગાયકવાડી રાજ્યના પાટનગર વડોદરામાં પણ પ્રસ્તુતની સુધારણા થવાને—એટલે શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ જેવા પ્રબલિતચિંતક અને રાજકાર્યકુશળ પ્રતાપી મહારાજને તે રાજગાદી પ્રાપ્ત થઈને, રાજ્યની સુવ્યવસ્થા થવાને—પાછલા એક પ્રકારની રાજકીય ઉથલપાથલ જ કારણભૂત થઈ છે. તેવી એક ઉથલ-પાથલના પ્રસંગનું ચિત્ર આ નવલકથાના રૂપે સહૃદય વાંચકની દષ્ટિ સન્મુખ મૂકવાનો વિચાર કર્યો છે. એવા પ્રસંગે તે ઠેકાણે કેવા કેવા પ્રકારની મઝાઓ થાય છે, અને કેવા કેવા દાવપેચ ખેલાય છે; છેવટે ઈશ્વરકૃપાવડે દૂધક્ષીરનું પરિણામ કેવું આવે છે: વગેરે કલ્પિત રૂપકદ્વારા વાંચકના લક્ષમાં સહેલાઈથી ઉતરી શકે તેવું ચિત્ર ચીતરવાનો યત્ન આ નવલકથામાં કર્યો છે.

પૈશવા સરકારની કારકિર્દીમાં ઢાલાડેતું કુટુંબ પોતાના શૌર્ય, ધૈર્ય વગેરે ગુણો વડે સારી પેઢે પ્રસિદ્ધિને પામ્યું હતું, એ વાત જગ-વિખ્યાત છે. સેનાપતિ ઢાલાડેતું નામ ન જાણતો હોય તેવો આ વિશાળ પ્રદેશમાં માણસ મળવો મુશ્કેલ ! આ ઉચ્ચ કુળ સંબંધને લીધે જ ગાયકવાડનું કુટુંબ આગળ ઉપર મોટી યોગ્યતાએ પહોંચ્યું હતું; અને પછી તેઓ વડોદરામાં ગાદી સ્થાપન કરીને રાજૈશ્વર્ય ભોગવવા લાગ્યા હતા.

દૈવયોગે દાલાડેના કુટુંબની ઉત્તરોત્તર પડતી થતાં તેઓ સાધારણ ઈનામદાર જેવા થઈને એક ગામડામાં રહેવા લાગ્યા હતા; પરંતુ દાલાડેના વંશમાંનો એક પુરુષ પ્રથમથી જ ગાયકવાડને આશ્રયે રહેલો હોવાથી તેનું કુટુંબ વડોદરામાં સારી રીતે—સુખી સ્થિતિમાં— રહેતું હતું. કેટલાંક વર્ષો ગયા પછી વડોદરાની રાજગાદી પર મહારાજન મહારાવ આવી એ વખતે દાલાડેના વંશમાં ધર્માશ્રવાવ દાલાડે નામના સદ્વર્તનશાળી પુરુષ સહકુટુંબ વડોદરામાં રહેતા હતા. તે સમયના રાજદરબારની સ્થિતિ ધર્માશ્રવાવને પસંદ નહીં પડવાથી રાજદરબારમાં ભાગ લેવાનું કમી કરી તેઓ રાજ્યકાર્યથી અમુક અંશે દૂર રહેતા તોપણ ધર્માશ્રવાવ પર રાજ્યનો એવો આરોપ આવ્યો કે, ‘તેમને અને ભાઉ સિંધિયાને મિત્રતા છે!’ વાસ્તવિક રીતે જેતાં તેમાં સત્યાંશ બિલકુલ નહોતું; પરંતુ જેમ સરસ્વતીચંદ્રને માટે તેના પિતા લક્ષ્મીનંદનના મનમાં સરસ્વતીચંદ્રની સાવકી માતાએ એક વખત શૈલ્ય ભરાવ્યા પછી સરસ્વતીચંદ્રનાં ખરેખરી શુદ્ધભુક્ષિયા કરેલાં કૃત્યો પણ લક્ષ્મીનંદનને ઈગાર્ધ—જુગ્વ્યાઈ ભરેલાં લાગવા માંડ્યાં હતાં. અથવા તો ધારાનગરીપતિ ભોજરાજના મનમાં કવિવર્યશ્રી કાળીદાસ અને પોતાની રાણી લીલાદેવીને કંઈક અયોગ્ય વ્યવહાર છે, એમ કાળીદાસના પ્રતિસ્પર્ધીઓએ ઠસાવ્યા પછી, એક સમયે ભોજન વખતે કાળીદાસને ભોજે પૂછ્યું કે:—“કવિરાજ, રોગને હરનારી આ મગની દાળનાં છોડાં કેમ ઉખડી ગયાં હશે?” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કાળીદાસે જણાવ્યું કે:—“ભાતરૂપી વલ્લભનો સંયોગ થતાં એણે પોતાની છોડાં રૂપી કંચુકી ઊતારી નાખી છે!” કાળીદાસના આ ઉત્તરનો મર્મ સમજી લીલાદેવીને હસવું આવ્યું, એથી ભોજના મનમાં જે વહેમ હતો તે દટ થયો. કાળીદાસે જો કે ઉપર પ્રમાણેનો

ઉત્તર પોતાના હમેશના સંપ્રદાય પ્રમાણે શુદ્ધ ભાવથી આપ્યો હતો, પરંતુ ભોજરાજના મનમાં વહેમને બલવત્તર કરવાને સાધન રૂપ તે ઉત્તર થઈ પડ્યો હતો. આંવો જ પ્રસંગ ધર્માજીરાવ પર આવી લાગ્યો હતો !

વખત જતાં ભાઉસિંધિયા બેહાલ થઈને મરણ પામ્યો; પરંતુ ધર્માજીરાવ પરનો રાજ્યનો ક્ષાપ ઓછો થયો નહીં, એટલું જ નહીં પણ ઉલટી તેમાં વૃદ્ધિ થઈ; અને તેને મળતી દરબારી નીમણુંક તથા રાજમહેલની સલામી પણ બંધ થઈ !! હલકા લોકોએ ધર્માજીરાવને મહારાજ સાહેબને પ્રસન્ન કરવાની અનેક પુક્તિઓ બતાવી, પરંતુ તે નીચ પ્રતિની હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્માજીરાવને પસંદ પડી નહીં. કેટલાક કાર્યસાધુ પુરુષોએ પુણ્યપાપ, નીતિ અનીતિ, અથવા ન્યાય અન્યાય તરફ સહેજ પણ નજર નહીં કરતાં તે અમલમાં પોતાનાં ગળવાં યથેચ્છ રીતે તર કરી લીધાં ! પરંતુ ધર્માજીરાવ શુદ્ધ ધર્મમૂર્તિ હોવાથી તે પ્રમાણે કરવાનું તેમને સ્વપ્ને પણ યોગ્ય લાગ્યું નહીં.

એક દિવસે ધર્માજીરાવને ખાનગી દરબારમાંથી એક ગુપ્ત સંદેશો આગ્યો કે:—“તમારે ત્યાં એક વખત મહારાજ મહારાવને “તેમની ખાનગી મંડળી સહીત જમવા બોલાવીને મીજબાની “આપવી. તેમાં ખાસ તજવીજ માત્ર એટલી જ રાખવી કે તમારા “ઘરમાંની સ્ત્રીઓ એ ખાસ મંડળીને પીરસે ! આમ કરશે “એટલે તમારાં સર્વ દુઃખોનો મહારાજની કૃપાથી અંત આવશે.” દરબારનો આ ગુપ્ત સંદેશો ધર્માજીરાવને પસંદ ન પડ્યો, એ કહેવાની કશી જરૂર નથી. આ સંદેશાથી ઉલટું ધર્માજીરાવનામાં અધિક ઔદ્વેગીન્ય માત્ર થયું. આંવો ગુપ્ત સંદેશો ધર્માજીરાવ પર એ

ઉઘોગી મંડળી (!) તરફથી કેમ આવ્યો તે સંબંધે વિશેષ પંચાત કરવાની ખટપટમાં ઉતરવાનું જો કે આપણને આ સ્થળે પ્રયોજન નથી; તોપણ આટલું જણાવી રાખવું આવશ્યક છે કે, ધર્માજીરાવના ઘરમાંની સ્ત્રીઓ કેવળ સ્વર્ગમાંની અમ્મરાઓ સમાન લાવણ્યમયી હતી.

ધર્માજીરાવની સ્ત્રી સુમતિદેવી રૂપ, ગુણ અને સાંસારિક દરેક કાર્યમાં અતિ પ્રશંસનીય હતી. તેના જેવી દક્ષ અને નીતિમાન સ્ત્રી ઘણું કરીને તે વખતના મોટા મોટા લોકોના ઘરમાંથી કવચિત્ જ મળી શકતે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ કહેવાશે નહીં. સુમતિની એક બહેન તેના ઘરમાં જ રહેતી હતી; કારણ તે બાલવિધવા હોઇ બીજા આધાર વગરની હતી. તેનું સ્વરૂપ પણ તેની બહેન સુમતિના જેવું જ હતું. સુમતિદેવીને એક પુત્ર અને એક પુત્રી હતી. પુત્ર ઉમ્મરે આશરે દશ અગીઆર વર્ષનો, અને પુત્રી તેર ચૌદ વર્ષની ઉપવર થયેલી કેવળ શુક્લપદ્મની ચંદ્રકળા જેવી સૌંદર્યવતી હતી. પુત્રનું નામ સદગુણરાવ અને પુત્રીનું નીતિબાઇ; એ પ્રમાણે ધર્મ અને સુમતિના અત્યંત પ્રિય ગુણો ઉપરથી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ધર્માજીરાવને હાલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવામાં ઘણું અંશે તેમની બ્લાડી પુત્રી નીતિજી કારણભૂત હતી. કારણ- તેનું સ્વરૂપ એટલું તો ઉત્તમ હતું કે, સ્વર્ગમાંની રંભા, ઉર્વશી અને તિલોત્તમા વગેરે અમ્મરાઓનું સ્વરૂપ તેની આગળ તુચ્છ માત્ર કહીશું તો અતિશયોક્તિનો દોષ આવી શકશે નહીં. કારણ પ્રાચીન ગ્રંથ-પુરાણોમાં સ્ત્રીઓના ઉત્તમ સ્વરૂપનાં જે જે લક્ષણો વર્ણવેલાં છે તે તે સર્વ લક્ષણો નીતિનામાં અતિ પ્રસન્નતાથી વાપવ્ય કરતાં હતાં. અને તેટલા માટે જ સ્ત્રી માત્રમાં નીતિનું સૌંદર્ય અધિક એમ કહેવામાં અમારું ધોરણ રૂપક દ્વારા કંઈ તરફ છે, એ સુત્ર વાચકોના હૃદયમાં સહેજ રીતે ઉતર્યાં સિવાય રહેશે નહીં. અમારો

કહેવાનો ભાવાર્થ માત્ર એટલો જ છે કે, ધર્મ અને સુમતિની કન્યા અને કુમાર આખા જગતમાં રૂપસૌંદર્યમાં વર્ણુનનીય, અને ગુણસૌંદર્યમાં પ્રશંસનીય હતાં; ત્યારે એકલા વડોદરા શહેરમાં તે ઉત્તમ હતાં એમ કહેવામાં વિશેષ શું ? સતી દમયંતીનું વર્ણુન લખતાં કવિ ભાલણુ જે વર્ણુન કરે છે તેમાં ફક્ત નામનો જ ફેરફાર કરીને આપણે કહીએ તો:-

“ ઇદ્રાણીથી અધિક આપે, નિતિ જેહ ધર્મકુમારી;

“ આકાશરૂપી અનુચરી છે, વિદ્યુત્ રૂપી બાળી.

“ વિષ્ણુકેરી લક્ષ્મી જેવાં, નેત્ર કમળ વિશાળ;

“ ભૃકુટ્ટી ધનુષ છે વાંકડું, વિપુલ પ્રકાશિત ભાલ.

“ દેવ, કીન્નર, ચક્ષ, દાનવ, મનુષમાં નવ નાર;

“ * * * છે અતિ મનોહર, ઉતારે સહનુ વાર.”

આનું સૌંદર્ય નીતિનું હોવાથી સારા સારા લોકોની ઘણી માગણીઓ નીતિયાદ સંબંધી ધર્માજીરાવ પાસે આવી ચૂકી હતી.

આ અરસામાં શ્રીમંત મલ્હારરાવ મલ્હારાજનાં એક વખત લગ્ન થઇ મહાલસાયાદ રાણીસાહેબ રાજમહેલમાં પધારીને સેવામાં હાજર થયાં હતાં. તોપણ બીજા બે ચાર સુંદર (સુસ્વરૂપ) રાણીઓ કરવાનો મલ્હારાજ મલ્હારરાવનો વિચાર જણાતો હોવાથી, તેમની અનુયાયી મંડળી હમેશાં તે સંબંધની ખટપટમાં ગુંથાયલી જ રહેતી. દરરોજ નવા નવા દેશ અને ગામોમાંથી સુસ્વરૂપ કુમારિકાઓના નવા ફોટોગ્રાફો રાજમહેલમાં આવતા, અને તે સંબંધે ખાનગી દરખાસી મંડળી તરફથી નિત્ય અવનવી ચર્યાઓ પણ ચાલતી. આ સિવાય ફેટલાકો પાતાની ઉપવર કન્યાઓને તેડી વડોદરામાં આવી શહેર બહારની ધર્મશાળામાં મુકામ કરીને પણ રહ્યા હતા.

આવી સંધીમાં ધર્માજીરાવની કન્યા નીતિના સૌંદર્યની કીર્તિ

મહારાજ મહારાવને કાને જતાં એ અનુપમ સૌંદર્યવતી સુંદરીને નજરે જોવાની તેઓએ પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી. એટલે પછી પૂછવું જ શું ! ભાવતું હતું અને વૈદે કહ્યું ! ખાસા મંડળીએ તુરત જ પોતાનાથી થાય તે પ્રયત્ન કરવાને આરંભ કર્યો !! તે મંડળીએ ધર્માશ્રાવને આ સંબંધે “ તમે તમારી પુત્રીને મહારાજને ખતાવશો તો તમારું કલ્યાણ કલ્યાણ થઈ જશે. ” “ તેમ કરશો, તો તમારા દુઃખરૂપી કંટકનો આપોઆપ નાશ થશે ”..... વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં કહેણ કહેવરાવ્યાં. ધર્માશ્રાવે તે બધાનો એક જ ઉત્તર આપ્યો કે:—

“ અમારી પુત્રી લગ્ન પહેલાં પુરૂષોની નજરે કદી પણ પડશે “ નહીં. જો કન્યાને જોવી હોય તો વૃદ્ધ, પુખ્ત, સભ્ય અને “ કુલીન એવી તમારી વિશ્વાસુ બે સ્ત્રીઓને અમારે ત્યાં જોવા મોકલો “ એટલે અમે અમારી પુત્રીને તેમને ખતાવીશું. ઉપવર થયેલી કન્યાને “ પુરૂષોની દૃષ્ટિએ પડવા દેવી એ રીત અમારા કુળમાં નથી. ”

ધર્માશ્રાવના આ નિરુપ્પી જવાબથી, તથા ફેટોગ્રાફ લેવાની આપવાના સંબંધમાં પણ ચોખ્ખો નન્ને ભણવાથી દરબારી મંડળીનાં માણસો ધર્માશ્રાવ પર પહેલાના કરતાં વિશેષ ગુસ્સે થયાં. ધર્માશ્રાવ પર દરબારની પ્રથમથી જ અત્યંત અવકૃપા હતી, અને તેમાં આ નવીન પ્રકરણ ઉમેરાયું. એટલે પછી પૂછવું જ શું ! ધર્માશ્રાવનો આ નીતિયુક્ત ઉત્તર કાઢને પસંદ પડ્યો નહીં, એટલું જ નહીં પણ તેના યોગે તે રાજદરબારનો શત્રુ છે એવું પ્રત્યક્ષ રીતે જાહેર થયું !

ધર્માશ્રાવ પર દરબારની અત્યંત અવકૃપા થવાથી ધર્માશ્રાવને ઉત્તરોત્તર દ્રવ્ય સંબંધે બહુ જ અડચણ પડવા લાગી. શાહુકાર તેમને નાણાં ધીરતો બંધ થયો. કારણ તેમની નીમાણુંક બંધ થયેલી હોઇને, તેઓ

મહારાજ સાહેબની અવકૃપાને પાત્ર થયા છે, એ તેના જાણવામાં આવ્યું જ હતું; એટલે પછી તે નાણું કેમ ધીરે ? આ પ્રમાણે ધરમાં દ્રવ્ય નથી, શેઠ ધીરતો નથી, અને સરકારમાંથી નીમણુંક આવતી નથી. આવી સ્થિતિ થઈ પડવાથી ધર્માજીરાવ દરેક રીતે અડચણમાં આવી પડ્યા. ધર્માજીરાવ જાતે આખરદાર અને ગર્ભશ્રીમંત હોવાથી આ સ્થિતિ જોમને 'માં ખાંધીને ગડદા પાટુનો માર ખાવા' જેવી લાગતી હતી. ગામમાં તેમના કેટલાએક સ્નેહીઓ શ્રીમંત તથા સમય-પરત્વે કાર્ય કરે એવા હતા; પણ તેમની પાસે જઈને દીન વદને પોતાની લાચારી બતાવવાનું ધર્માજીરાવને બિલકુલ યોગ્ય લાગતું નહોતું. યોગ્ય લાગે જ કેમ ? કારણ ગોપાળ મૈરાળ, દિવાન, રોડે, મજમુદાર, ફેડલીસ, નવાબ, પાંદરે, ઘોરપડે વગેરે શ્રીમાન મંડળી જોડે અડીને ગાદીતકીએ બેસનારો ધર્માજીરાવ પોતાની ખાનગી અડચણ તેમની આગળ જઈને કહે કે ? નહીં, કદી નહીં. એ બને જ કેમ ? ચંદનના લાકડાના ગમે તેટલા કકડા કરી તેને અગ્નિમાં નાખીએ તોપણ શું તે પોતાનો સુવાસ (સુગંધી) આપવાનો ગુણ કદી છોડશે કે ? હાથી વૃદ્ધ થાય પરંતુ તે પોતાના શરીરની મોટાઈ છોડી દેશે કે ? શેરડીના સાંકડાને ગમે તેવી રીતે પીલી કાઢવામાં આવે તો પણ શું તે મિષ્ટ રસ આપવાને બદલે કડવો રસ આપશે ? નહિ. તે જ પ્રમાણે ખરો મોટો માણસ ગમે તેટલા સંકટમાં સપડાય, તોપણ તે પોતાનો ઉચ્ચ સ્વભાવ છોડતો નથી. ધર્માજીરાવ પણ એ ઉચ્ચ પંક્તિમાંના જ હતા, એ વાચકો પોતાની મેળે જ સમજી શકે તેવું છે.

હશે-જેને તારનાર જગત્નિયંતા વિભુ જેવો સમર્થ છે, તેને મનુષ્ય તુરકનો શો ભય છે ? આ અરસામાં જ એવો એક યોગ ઘડી આવ્યો કે, જુના રાજમહેલની પછવાડેના ભાગમાં એક સુંદર મહેલ

બંધાવવાનું અને બાગ બનાવવાનું કામ શરૂ થયું હતું. તેપર જુદી જુદી જાતના જુદા જુદા હજારો કારીગરો કામ કરતા હતા. તેમાં કોઈ સુતાર, કોઈ લુહાર, કોઈ કડીઆ, કોઈ રંગ દેનારા, અને કોઈ સોનેરી પુલો તથા વેલો વગેરે કાઢનારા, નક્શીનું કામ કરનારા એવા હજારો માણસો કામે જતા હતા. તેમાં કાળખળે ગરીબ અવસ્થામાં આવેલા આપણા ધર્માજીરાવ દાલાડે પણ વેષાંતર કરીને દાખલ થઈ ગયા ! તેમણે વડોદરાશાહ ઉંચી ચંદેરી પાઘડી કઢાડીને, એક સાધારણ જુની પુરાણી પાઘડી માથાપર મુકી દીધી ! શરીરપરનું ઝીણી મલમલનું પહેરણ તથા જાત જાતના જાળીદાર જુદાથી વેષિત અંગરખાને બદલે ખાદીની ખંડી પહેરવા લાગ્યા ! અને તેજ પ્રમાણે ફાટલા તુટલા ઘોતીઆની યોજના કરી ! તેમના કાનમાં ઉંચા સાચા મોતીની પત્તાના લોલકવાળી વાળી હતી તે તો ખિચારી તેના કમલાએ કાનમાંથી નીકળીને ક્યારનીએ એક શેઠની તીજેરીમાં જઈ ભરાઈ હતી ! આ પ્રમાણે આપણા ચરિત્રનાયક ધર્માજીરાવ સરદારી દાઢમાઢથી વિમુખ થઈ એક સાધારણ મજૂર બની ગયા ! કાળની શી વિચિત્ર ગતિ !!

ધર્માજીરાવે નજરબાગના મજૂર વર્ગમાં દાખલ થઈને વર્ષ દહોડ વર્ષ મુઘી પોતાનો સંસારવ્યવહાર પોતાની શારીરિક મહેનતપર ચલાવ્યો, અને ઘરમાંનાં માણસોને અન્નવસ્ત્રાદિ સંબંધમાં જરા પણ કમીપણું પડવા દીધું નહિ. તેમજ પોતે મજૂર થઈને મજૂરી કરવા જાય છે એ વાત પણ ઘરમાં માણસોને જાણવા દીધી નહોતી. કારણ એ સ્થિતિ ઘરનાં માણસોના જાણવામાં આવતાં તેમને બહુ જ ઓછું (ખોટું) લાગે, અને જદાપિ તેઓ હિંમત છોડીને કંઈ વિચિત્ર જ કરી એસે, એવો ધર્માજીરાવના મનમાં ભય રહેતો હતો અને તેમની એ કલ્પના ખરી પણ હતી. તેમણે ઘરમાંથી બહાર નીકળતી વખતે પોતાનો

રાજેશ્રી પોશાખ પહેરીને બહાર નીકળવું; અને પછી ગામબહાર જઈને જંગલમાં એક જુના પુરાણા-ભાગલી તૂટલી સ્થિતિના શિવાલયની ભીંતની ફાટમાં પોતાનો એ સરદારી પોશાખ સંતાડી મૂકવો; અને ત્યાંથી મનુરનો પોશાખ પહેરીને શહેરમાં આવી બાગમાં કામ પર જવું. સાંજે કામમાંથી છુટે એટલે એ શિવાલયમાં જઈ દિવસે પહેરેલો મનુરનો પોશાખ ત્યાં મૂકીને સરદારી પોશાખ પહેરી ઘેર આવવું ! આ પ્રમાણે ધર્માજીરાવે દહોડ વર્ષ સુધી ચલાવ્યું ! ! પ્રથમ તેમણે એ બાગમાં કેટલાક દિવસ રોજનો એકેક રૂપિયા લીધો. પછી કેટલાક દિવસ દહોડ દહોડ રૂપિયા અને આગળ આગળ જામે ત્રણ ત્રણ રૂપિયાનો રોજ ધર્માજીરાવ લેતા હતા. તેઓ કારીગરીના ઘણાખરા કામમાં કુશળ હતા, તોપણ નકશી તથા સોનેરી વેલ ચીતરવાના કામમાં તેમણે આ બાગમાંથી સારા પૈસા મેળવ્યા. કાંઈને પણ પોતાની ઝોળખાણ પડવા ન દેતાં ચતુરાઈથી ધર્માજીરાવે આ પ્રમાણે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવ્યો; પરંતુ તેઓ નીચ લોકોને શરણે ગયા નહિ.

ધર્માજીરાવના ઘરમાં તેઓ સુદ્ધાં ચાર પુરૂષ અને ચાર સ્ત્રીઓ મળીને કુલ આઠ માણસો હતાં, સ્ત્રીઓ પૈકી ત્રણને આપણે શરૂઆતમાં ઝોળખી ગયા છીએ. હવે ચોથીની ઝોળખાણ આપવાની બાકી છે, તે ધર્માજીરાવની વૃદ્ધ માતૃશ્રી સુબુદ્ધિદેવી. સુબુદ્ધિદેવી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શરીરે અત્યંત અશક્ત થયેલી હોવાથી તે ઘણુંખરું પથારીમાં જ પડી રહેતી. પહેલાં ઝોળખાણ કરાવેલી ત્રણે સ્ત્રીઓ તરફથી તેમની ઉત્તમ પ્રકારે સેવાચાકરી કરવામાં આવતી હતી. પુરૂષોમાંના બે-પિતા પુત્રને આપણે ઝોળખીએ છીએ. બાકીના બેમાંના એક મામાસાહેબ એટલે ધર્માજીરાવના મામા; અને એક વિશ્વાસરાવ નામનો વિશ્વાસુ ચાકર. આ પ્રમાણે ધર્માજીરાવના ઘરમાં આ સમયે આઠ માણસો રહેતાં હતાં.

પ્રકરણ ૨ જી.

વિપત્તિનો વરસાદ અને હિંમતની હાર !

“ હવે તો હું હાર્યો રે ! પ્રભુ બળ ચાલે નહિ;
 “ વેઠાયું તે વેઠયું રે ! વેઠાય એથી ઝાઝું નહિ—ધ્રુવ.
 “ ક્યાંય સૂધી તું કરીશ કસોટી દેહ વિપત્તિ માર,
 “ મુંગે મ્હોરે સહન કર્યો મ્હેં કર કડલાણુ વિચાર;
 “ વિચાર કાંઈ કરની રે ! બીજનું મ્હારે શરણુ નહિ—
 “ હવે હું તો હાર્યો રે !—”

ધર્માજીરાવની પુત્રી નીતિને હવે ચૌદમું વર્ષ શરૂ થયું છે. તેના રૂપસૌંદર્યનું વર્ણન આરંભમાં આપણે કરી ગયા છીએ; પરંતુ ગુણ-સૌંદર્ય વિષે સહેજ કહેવું એ આ સ્થળે અનુચિત ગણાશે નહીં. તેનું નીતિ નામ ખરેખર તેના ગુણસૌંદર્યના યોગ્ય પ્રભાવને લીધે યોગ્ય જ હતું. તે પોતાની હાથચાલાકીથી ઝીક તથા ભરત શીવણનું કામ બહુ જ ઉત્તમ રીતે કરી જાણતી હતી. નીતિના હાથે ભરાયલાં કપડાં—જેવાં કે ચોળીઓ, ટોપીઓ, વગેરે—ધણું જ ખપતાં હોવાથી વેપારીઓ ધણા આગ્રહ સાથે તે માલ તેની પાસે તૈયાર કરાવતા હતા. નીતિના આ હસ્તકૌશલ્યથી ધર્માજીરાવને આવા દુર્ઘટ વખતમાં ધણી સારી મદદ મળતી હતી.

ધર્માજીરાવના પુત્રનું નામ સદ્ગુણરાવ પાડવામાં આવ્યું હતું, તે ખરેખર અન્વર્થક હતું, એમ તેના આચરણ પરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું. તે જો કે ઉંમરે નાનો હતો, પરંતુ યોગ્યતામાં કેવળ સદ્ગુણમૂર્તિ જ હતો. તેને તથા નીતિને લખવું, વાંચવું, નમ્રતાથી

અને સત્ય સ્મરીને ભાષણ કરવું, વડીલોની મર્યાદા રાખવી; અને ઈશ્વરભક્તિમાં તત્પર રહીને અહોનીશ સત્ય આચરણથી વર્તવું; ઇત્યાદિ વ્યવહારશાસ્ત્રનું ઉચ્ચપંક્તિનું જ્ઞાન સુમતિદેવીએ આપ્યું હતું. ધર્માશ્ર-
રાવે પણ કુરસદને વખતે પાસે ખેસાડીને આ બન્ને ભાંડુઓને મરાઠી, સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને થોડું થોડું ઇંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ કરાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે સદ્ગુણ અને નીતિ એ બન્ને ભાષા બહેન રૂપ, ગુણ, વિદ્યા અને વ્યવહારવિજ્ઞાન વડે અલંકૃત થવાથી અદ્વિતીય જણાતાં હતાં.

પુત્ર પ્રમાણે જ પુત્રીને વિદ્યા, સુશિક્ષા અને વ્યવહાર શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ, એવો આ દંપતિ-ધર્માશ્રરાવ અને સુમતિદેવી-નો ખાસ અભિપ્રાય હતો; પરંતુ છોકરાઓની પેઠે છોકરીઓએ નિશાળમાં જવું, પુરૂષો (છોકરાઓ) જેડે રખડવું,—તેમની જેડે ગમે તે ઠેકાણે હરવું ફરવું,—પારકા પુરૂષ જેડે પ્રેમ-મિત્રતાથી વર્તવું, ગુપ્તપત્ર લખવા, નિર્ભીક અને મર્યાદાશૂન્ય થવું, મનને ગમે તેને ગમે ત્યારે પતિ તરીકે સ્વીકારવામાં આગળ પાછળનો વિચાર ન કરવો, લગ્નગ્રંથીથી જેડાવા માટે માતાપિતા અથવા સ્વકીય આમજનોની પરવાનગીની અપેક્ષા ન કરવી; એ વગેરે તથા એ સિવાય તેમ જ પ્રાચીન નીતિશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ અન્ય બાબતોમાં સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપવાના સંબંધમાં તે દંપતિનો વિચાર જૂદો જ હતો. તેમનો મુખ્ય અભિપ્રાય એવો હતો કે:—“સ્ત્રીઓનું મુખ્ય ભૂપણ શરમ અને મર્યાદા છે; આ બે ભૂપણોને જેના વડે ભૂષ્ટતા આવે તેવું કાંઈ પણ શિક્ષણ યા તેવી કાંઈ પણ સોખત સ્ત્રીઓને ઉપયોગી નથી. સ્ત્રીઓને વિદ્યા અને સુશિક્ષણની આવશ્યકતા ખસુસ કરીને પુરૂષોના જેટલી જ છે ખરી; પરંતુ તે ધરમાં ને ધરમાં સદ્ગુણશાળી માતાપિતા, સાસુસસરા અને

આગળ વિદ્વાન અને સુશિક્ષિત પતિ તરફથી પ્રીતિયુક્ત અંતઃકરણ અને મધુરવાણી વડે મળવું જોઈએ. આમ થાય તો જ સ્ત્રીઓ સ્ત્રી તરીકેની યોગ્ય ફરજો અદા કરવાને સમર્થ થઈ શક્યા લાયક થાય. પરંતુ જો આ યોગ્ય માર્ગ છોડીને અન્યમાર્ગ દ્વારા પરિક્રમણ કરાવી સ્ત્રીવર્ગને સુશિક્ષિત કરવાનો યત્ન કરવામાં આવે તો તેથી ઘણું અંશે સ્ત્રીઓ નીતિમાન થવાને બદલે નીતિભ્રષ્ટ જ થાય, એ નિઃસંશય છે. તેઓ કદાચ વિદ્વાન થશે, પરંતુ તે સાથે લુચ્ચી, અમર્યાદી, નીતિ-શૂન્ય, નાસ્તિક, એકલપટ્ટી, નિષ્ઠુર અને ધર્મદ્વેષ્યા થશે ! આમ થાય તો પછી વિદ્વાની મહત્તા શું રહે ? જો વિદ્વત્તા પર નીતિશાસ્ત્ર અને સ્વ-ધર્મનિષ્ઠાનું જખરદસ્ત ઢાંકણ રહેનાર નથી તેવી વિદ્વત્તા સ્ત્રીઓને તેટલાજ માટે ઉપયોગી નથી. જેમ એકજ જાતના રોગ પર જૂદા જૂદા મનુષ્યની પ્રકૃતિભેદને લીધે એકજ જાતની દવા સર્વેને સરખી રીતે લાગુ નહીં પડવાથી અનુપાન બદલવું પડે છે; તેમજ પુરૂષોને સુશિક્ષિત અને વિદ્વાન થવાને માટે જે પદ્ધતિ તથા રીતભાતો ઉપયોગી છે તે જ પદ્ધતિ અને રીતભાતો સ્ત્રીઓને માટે સર્વાંશે ઉપયોગી ગણીને તે પ્રમાણે જ કરવું એ બિલકુલ ઉપયુક્ત નથી. પરંતુ જેમ દવાનાં અનુપાનો બદલવાં પડે છે, તેમ પદ્ધતિ અને રીતભાતમાં પણ અમુક ફેરફાર હોવાની આવશ્યકતા છે. * * *

સ્ત્રીશિક્ષણના સંબંધમાં એ દંપતિના વિચારો આ પ્રમાણે હોવાથી તેમણે પોતાની પુત્રીને અપાય તેટલું શિક્ષણ ઘેર પોતે જ આપ્યું હતું.

પહેલા પ્રકરણમાં કહી ગયા પ્રમાણે ધર્માજીરાવનો વ્યવહાર ચાલતો હતો, એવામાં તેના પર બીજું એક મહા સંકટ આવી પડ્યું—તેને પોતાના કુટુંબનાં માણસો સાથે નજરકેદ ભોગવવાનું કપાળમાં ચોંટ્યું—અને તેના ઘર પર સરકારી પહેરો આવીને બેઠો ! ઘરમાંનાં

માણસોએ ધરખહાર જવું નહીં અને ખહારથી કોઈએ અંદર આવવું નહીં એવો સખ્ત અંદોખસ્ત થઈ ગયો; ત્યારે માત્ર બિચારા ધર્માજીરાવને મોટી ચિંતા થઈ પડી. કારણ કે આ નવીન સખ્તાઈને લીધે પોતાને કામકાજ માટે ખહાર જવાનું બંધ થઈ ગયું. આમ થતાં ખર્ચખુટણના સંબંધમાં ખરેખરી અડચણ પડવા લાગી. માત્ર એકલી નીતિના હસ્તકૌશલ્યથી આવડા મોટા કુટુંબનો બોળે નીલાવવો એ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. એટલે સુમતિ અને તારા (સુમતિની બહેન)ના ભાગ્યા તુટ્યા એક દાગીના રહ્યા હતા તે પણ ચટ લઈને શાહુકારને ત્યાં જઈ પડ્યા ! ધર્માજીરાવે પોતાને ત્યાં સરકારી પહેરો શા માટે બેઠો છે, એ સંબંધની ચોકશી કરવા માટે અનેક પ્રકારે યત્ન કર્યો; પરંતુ તે સંબંધની કશી પણ ચોકસ ખાતમી તેમને મળી શકી નહિ. માત્ર ઉડતાં ઉડતાં એટલું જણાયું કે, “શહેર તથા રાજમહેલમાંની દરેરાજની ખાતમી રેસીડેન્સીમાં જે જણાય છે, તે વિશેષે કરીને હું જણાવું છું, એવો મહારાજ સાહેબના મનમાં વહેમ આવ્યો છે.” આ વહેમ જૂઠો છે એવી મહારાજની ખાત્રી કરી આપવા ધર્માજીરાવે અરજીઓ વગેરે દ્વારા કેટલીએક તજવીજ કરી બેઠા; પરંતુ તેની કશી દાદ લાગી જ નહિ ! ફરિયાદ મહારાજ હજુર પહોંચે ત્યારે દાદ લાગે ને !

આવા કાર્યમાં બિચારા ધર્માજીરાવનો જરા પણ હાથ નહોતો એ વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી બેનારને ખુલ્લી રીતે જણાઈ આવે તેમ હતું, તે તો માત્ર આખો દિવસ સખ્ત મજુરી કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. આમ હોવા છતાં નિર્દોષ-તદન નિર્દોષ-ધર્માજીરાવ પર રાજ્યદરખાસનો આવો કોપ ઉતર્યો ત્યારે દૈવની ગતિની વિચિત્ર કૃતિ સિવાય બીજા કોનો દોષ કહાડીએ ?

ધર્માજીરાવ પર આવા પ્રકારનો કૂર કોપ મહારાજન મહાર-
રાવના હુકમથી ગુજરતો હતો એવું ખિલકુલ હતું જ નહિ. આ ખટપટ-
માંની કોઈ પણ જાતની હકીકત મહારાજાવ મહારાજને અથવા તો
પ્રત્યક્ષ રીતે દિવાનગીરીનું કામ નિમિત્ત માત્ર માટે કરતા હતા તેમને
જરા પણ માણુમ હોવાનો સંભવ નહોતો. આ અને આવા જ બીજા
કેટલાક પ્રપંચો ખાસા મંડળીમાંના નાણુક મગજ (લેગ)નાં માણુસો
તરફથી ખારોખાર રચાતા હતા ! અને પ્રથમ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી
લેતાં જે શેષ વધે તો જ તેઓ મહારાજાવ સુધી શેષ પહોંચાડતા !
પરંતુ શેષ ન વધે તો સર્વ આસ્માની સુલ્કતાની અધરની અધર જ
થઈ ઉડી જતી !! આ પ્રમાણે દરખાસ્તના ખાનગીખાતામાંના બધા
માણુસો પોતે ‘ મહારાજાવ મહારાજ ’ થઈ ગયા હતા ! અને તેમાંના
સૂત્રધાર પૈકી કોઈક ‘ ગવરનર ’ અને ‘ ગવરનર જનરલ ’ થઈ ગયા
હતા. આ ‘ ગવરનર ’ અને ‘ ગવરનર જનરલો ’ એ નિર્દોષ ખિચારા
આપણા ચરિત્રનાયક ધર્માજીરાવને તેના પર કેટલાંક કારણોથી ‘ કુદૃષ્ટિ
રાખીને નજરકેદ ક્યાં હતા. તથાપિ આવા વિકટ પ્રસંગે પણ ધર્માજી-
રાવ અને તેમના કુટુંબમાંના માણુસો હિંમત નહિ હારતાં સર્વ ભાર
ધ્વિર પર રાખીને દિવસો કાઢતા હતા.

“ મારા ઉપર આ સર્વ કોપ ફક્ત મારી પુત્રી નીતિ અને
“ સાળી તારાખાઈ માટે ગુજરે છે. તે મંડળીના કહેવા પ્રમાણે હું
“ વર્તું તો આ સર્વ ત્રાસ એક ક્ષણ માત્રમાં દૂર થાય તેમ છે; એટલું
“ જ નહિ પણ મને ગરીબનો કુખેર થવાને પણ વાર લાગશે નહિ.”
આ પ્રમાણે ધર્માજીરાવના જાણવામાં આવ્યું હતું ખરું; પરંતુ તેનું
મન તેમ કરવાને તત્પર થયું નહિ. તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે, “ જે
થવાનું હશે તે થશે, પરંતુ હું અથવા મારા કુટુંબમાંનું કોઈ પણ
અનીતિના આથે ઉભા રહીશું નહિ.”

ધર્મજીરાવના વિચારને અનુસરતા જ વિચારે તેના ધર્મમાંના માણસોના હતા. નીતિએ પોતાની માને સ્પષ્ટ કહી રાખ્યું હતું કે:-
 “ મને સુંડલોક ધરેણું ગાંકાની, અથવા તો શોક્યના સાલ નીચે રહી
 “ રાજ્યસુખ ભોગવવાની સહેજ પણ અપેક્ષા નથી. કરી ગએલા પાંચ
 “ પકવાનના ભોજન કરતાં જુવાર બાજરીનો ઉનો રોટલો બહુ મીઠો
 “ લાગે છે. ”

અરે જ છે કે, સોના રૂપાનાં ધરાણું ગાંકાના સુખ કરતાં જ્ઞાલા પતિની પ્રીતિના સુખની કીંમત હજારો દરજ્જે વધારે થાય છે. હીરા માણેક જડીત દાગીબા કરતાં કુલીન સ્ત્રીઓને ફક્ત કપાળમાં કુંકુમનો ચાંદલો વિશેષ લાવણ્યમયી બનાવે છે. પૃથ્વીનું રાજ્યસુખ અને કુબેરની સંપત્તિ ધરાવનારો મદન જેવો સ્વરૂપવાન પતિ મળતો હોય, પરંતુ વિચારવંત અને પુત્રીના હિતચિંતક માળાપોએ પોતાની જ્ઞાલી પુત્રીને શોક્ય ઉપર કદી પણ આપવી નહિ જોઈએ. પરંતુ યુવાન, સુશિક્ષિત અને વિચારશીલ વર જોઈને પોતાની દીકરીઓને ખુશીથી આપવી જોઈએ. પછી તે પહેલાના જેટલું ઐશ્વર્ય અને સંપત્તિ ન ધરાવતો હોય તો પણ શીકર નહિ. કારણ ઐશ્વર્ય અને સંપત્તિનો માણેક તે નહિ હોય, પરંતુ ફક્ત શુદ્ધ પ્રીતિનો જ માણેક જો હશે તો પછી તે દંપતિ રાજાશ્વર્ય અને કુબેરની સંપત્તિ ધરાવનાર દંપતિ કરતાં પણ વધારે સુખી થશે.

સુમતિના આ વિચાર પોતાની પુત્રીને સુખી જોવા ચાહનારા માં આપોને ઘણા જ વિચારવા જેવા છે. આપણામાંના કેટલાકો દિકરીનો વિવાહ કરવો એ તો જાણે સાધારણ જ કાર્ય ગણે છે. પણ દિકરીનો વિવાહ કરવો એ સાધારણ કાર્ય ગણનારાઓએ વિચાર કરવો જોઈએ કે, આપણે હમણાં જે કાર્યને સાધારણ ગણીને જેમ

સુમતિનો વિચાર પણ આવો જ હતો. તેણે તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે:-“ ઘરેણુંગાંઠાં અને રાજસુખના લોભે મારી લાડપ્રી દિકરીને “ હું ત્રણ સ્ત્રીના પતિની કોટે વળગાડવા કરતાં કોઈ ગરીબ છોકરાને “ દઈ સંતોષ માનીશ ! શોક્યના સાલને લીધે પતિવિયોગે મચ્છરદાની- “ વાળા પલંગપર એકલી પડી પડી-લોચી લોચીને રાત્રિની રાત્રિઓ “ કહાડવા કરતાં તૂટલ ખાટલા પર પતિ સન્નિધ સૂઈ તેના પ્રેમના “ પ્રવાહમાં આજોટવું, એ સુખનો શો મહિમા ? તેમ કરવા કરતાં- “ મારી દીકરીને મલ્હારરાવને આપવા કરતાં-હું અવિવાહિત રાખીશ, “ અથવા તો વાવ કુવો કરાવી ખુશી થઈશ !! ”

સુમતિના આ વિચાર પોતાની પુત્રીને સુખી નેત્રા ચાહનારાં માખાપોને ઘણા જ વિચારવા જેવા છે. આપણામાંના કેટલાકો દિકરીનો વિવાહ કરવો એ તો જાણે સાધારણ જ કાર્ય ગણે છે. પણ દિકરીનો વિવાહ કરવો એ સાધારણ કાર્ય ગણનારાઓએ વિચાર કરવો જોઈએ કે, આપણે હમણાં જે કાર્યને સાધારણ ગણીને-જેમ ફાવે તેમ પૂરતો વિચાર નહિ કરતાં-કોઈ પાડીએ છીએ, તે જ કાર્ય ઉપર પોતાની દિકરીનો આખો જન્મારો મુઘરવાનો કે બગડવાનો આધાર રહે છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતીઓમાં એક વખત લક્ષ્મણચિથી અંધાઈ પતિપત્ની થયાં એટલે પછી તે જોડું ગમે તેવાંથી અંધાયું હોય તોપણ તે જ અવસ્થામાં આખી જીંદગી તેમને ગુજરવી પડે છે; અને યોગ્યાયોગ્યતાના વિચારને અભાવે જોડાણ થયું હોય તો પછી આખો જન્મારો એ કુટુંબ દુઃખી દશામાં કહાડે છે. કદાચ તેના પરિણામે લાંબા વિચારની ગેરહાજરીને લીધે આત્મઘાત અથવા અલ્પાચાર જેવા કેટલાક બનાવો પણ બને છે. પરંતુ માખાપો “ લાકડોમાકડું ” વળગાડી દઈ પોતાની એ સંબંધની ફરજમાંથી ઉતાવળે મુક્ત થવાને અધીરા થવાને બદલે

સારાસારનો પૂરતો તપાસ તથા વિચાર કરીને જીંદગીની ગાંઠ બાંધી આપના હોય તો આ પ્રમાણે અલ્પાચાર અને આત્મઘાત જેવા બનાવો જવલ્લે જ જોવાનો પ્રસંગ આવે. એટલા માટે પોતાની પુત્રીનું ખર્ચ હીત ધ્યાનનારા માયાપોએ પોતાની પુત્રીની જન્મગાંઠ હર કાઈ પુરુષ જોડે બાંધી આપતાં પહેલાં ધર્માજીરાવ તથા સુમતિની પેઠે યોગ્યા-યોગ્યતાના સંબંધમાં પૂરતો વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલાંક માયાપો પોતાની લાડકી ગણાતી પુત્રીને દ્રવ્યની લાલસાને લીધે શોક્ય પર આપે છે, અથવા ઘરડાખખ વર જોડે પરણાવે છે; તેઓ પ્રત્યક્ષ કસાઈ કરતાં પણ નીચું કામ કરે છે. કસાઈ તો મુંગા પ્રાણીઓને એકજ સપાટે હલાલ કરી નાખે છે; પરંતુ આવાં માયાપો તો તેના કરતાં પણ વધારે નીચ પંક્તિને લાયકના એટલા માટે જ ગણાય કે કસાઈ જેમ એક ઘાએ હલાલ કરી નાખે છે, તેમ એકી વખતે તે હલાલ કરી નાખતાં નથી; પરંતુ અર્ધું ગળું કાપી આખો જન્મારો પીડાયાં કરે તેવી સ્થિતિમાં નાખે છે. અને આમ થાય છે ત્યારે દીકરીઓ પોતાનાં માયાપને કસાઈ કરતાં પણ નીચ પંક્તિની ઉપમા આપે છે, તે એટલા માટે જ !!

ધર્માજીરાવનું કુટુંબ આ પ્રમાણે નીતિના માર્ગને અવલંબીને સદ્ધર્મ-પરાયણતાથી દિવસો નિર્ગમન કરવા છતાં તેમની દુઃખરાશીની પરમાવધી થઈ. ઉપરાઉપરી નોકરડા અપવાસો પડવા લાગ્યા ! એક વખતે આ કુટુંબને ઉપરાઉપરી ચાર કડાકા પડ્યા, ત્યારે માત્ર ધર્માજીરાવ બહુ જ શિથિલ થઈ ગયા. હવે આગળને માટે શું કરવું એની સમજણ તેમને પડી નહીં. એક વખતે તેમના મનમાં એમ આવતું કે, ‘આ સર્વ હકીકત અને પોતાને વેઠવો પડતો સર્વ ત્રાસ એક અરજ માફતે રેસીડેન્સીમાં જણાવું.’ પણ વળી તરત જ તેમને

વિચાર થઇ આવતો કે:—“ જેના અન્નોદક વડે આ મારો જન્મપીડ—
 “ દેહ વૃદ્ધિ પામ્યો છે, તેના પર જ કૃતઘ્ની થઇને તેમના વરીષ્ટ પાસે
 “ ફરીઆદ કરવી એ ઉત્તમ કુલશીલને ઉચિત નથી. પોતાના અનદાતાને
 “ આજ નહીં તો કાલ દયા આવશે, પરંતુ જેમ બીજા ઘણાઓએ
 “ રેસીડેન્સી માફતે ગવરનર જનરલ સુધી ખુમાટ કરી મેલ્યો છે,
 “ તેમજ હું પોતે કરું એ બીલકુલ યોગ્ય કહેવાય નહીં. તેમ કરવા
 “ કરતાં કુટુંબસહવર્તમાન હું મરણ પામું તો આ દુનીઆમાં શું
 “ ઉજડ થનાર છે ? ”

વાહ ! ધર્માજીરાવનો આ વિચાર કેવો મોટાઇભર્યો છે ? તેમણે
 પોતાના ઘણી-મહારાજા મહારાવ-વિરુદ્ધ અન્યની પેઠે ખુમાટ-આટલું
 આટલું પોતાના પર વીતતાં છતાં-ન કર્યો એ સામાન્ય મહત્તા ન કહેવાય !
 બહુ તો શું પણ કાઢતું એક દિવસ અન્ન ખાધું હોય તો તેના હમેશના
 દબાયલા રહેવું પડે છે: ત્યારે જે ગાદીના અન્નાશ્રયવડે જેનાં રક્ત માંસ
 ઉત્પન્ન થયાં છે, તે પોષાયાં છે, તેજ ગાદી પ્રત્યે અભિમાન રહિત
 થઇને ઘણી પર ધાડ કરવા ઉપડતું એ કુલીન વંશજને ઉચિત કર્તવ્ય
 ન જ કહેવાય. અને એટલા માટે જ એમ કહી શકાય કે, તે વખતના
 મોટા લોકોમાં ધર્માજીરાવ જેવો પુરુષ કવચિત્ જ મળી આવ્યો હોત.

ધર્માજીરાવના કુટુંબનાં માણસોનામાં તેવા સખ્ત પ્રતિબંધનમાં
 ભૂળે પેટે દિવસો કહાડવાનું સામર્થ્ય નહીં રહેવાથી તથા આજ સુધી
 ટકાવી રાખેલી હિંમતની હવે હાર થવાથી જે દિવસે તેમને લાગોલાગ
 ચાર કડાકા પડ્યા હતા, તે દિવસે તે કુટુંબનાં સૌએ મળીને નિશ્ચય કર્યો
 કે:—“આજ રાત્રે આપણે સર્વેએ મળીને એકજ વખતે એક બીજાની
 ડોકપર ડોક મૂકીને આ હતભાગ્ય જીવિતનો અંત આણવો ! ! ”

હાય હાય ! ગિચારાંઓએ અન્ય ઉપાય રહિત થતાં તે રાત્રે

બધાં સાથે મરણને શરણ થવાનો નિશ્ચય કર્યો ! ! સર્વેએ સાથે જ
યમદારના પંથે પડવું એટલે કાઠના માટે કાઠને વિલાપ કરવાનું કારણ
રહે નહીં, એવી તેમની કલ્પના હતી; અને તે ખરી પણ હતી. જે
કુટુંબમાં શુદ્ધ પ્રેમનો વાસ તથા શુદ્ધ માયાનું આવરણ છે તે કુટુંબની
સ્થિતિ આવી જ પ્રેમબદ્ધ હોવાની. ધર્માજીરાવે પોતાના જુના વસવાટના
ધરને આગ લગાડીને સર્વની સાથે આ દુઃખરાશીમાંથી મુક્ત થવાનો
નિશ્ચય કર્યો. અર્ધ રાત્ર થઈ ગયા પછી ધરને આગ લગાડવાનો ઠરાવ
કરવામાં આવ્યો. હાથના કાંડા જેવો એક મોટો જાડો લૂગડાંનાં
ચીથરાનો કાકડો કરીને તેને ગ્યાસલેટ તેલમાં સારી પેઠે પલાળ્યો.
ધરના કડેપાટને ગ્યાસલેટ લગાડી દીધું, અને તેવા જ બીજા અગ્નિ
ઉત્તેજક પ્રવાહી પદાર્થો ધર જલદી સળગી ઉઠે એટલા માટે ધરમાં
એકઠા કરી રાખ્યા !

આખો દિવસ તેમણે ઉપર પ્રમાણેની તૈયારી કરવામાં કહાડ્યો.
આ કાર્ય એટલા સાવધપણાથી તથા ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવ્યું કે,
ધરમાંનાં માણસો સહિત આખું ધર બળી જઈને બીજે દિવસે છલોના
હાથમાં રાખ માત્ર આવે, અને તે પ્રમાણે સર્વ તૈયારીઓ કરી. રાતના
બે વાગ્યા છે, શહેરના દરેક ભાગમાં શાંતતા પ્રસરી રહી છે; મનુષ્ય
પ્રાણી માત્ર વ્યાવહારિક ઉપાધિને ભૂલી જઈને નિદ્રાસુખમાં નિમગ્ન
થઈ ગયાં છે. પોલીસની એક ગસ્ત આવી ગઈ હતી. આ વખતે
વડોદરામાં કુતરાનું જોર વધારે હોવાથી તે માત્ર ચાતરફ 'ભૂંભૂં'
કરી ભૂકતાં જણાતાં હતાં. ચંદ્ર હમણાંજ અસ્ત પામેલો હોવાથી, અને
આકાશમાં બધે વાદળાં છવાઈ રહેલાં હોવાથી આખી પૃથ્વી અંધારાના
ઓછાડથી આચ્છાદિત થઈ ગઈ હતી. આ વખતે સુરસાગર તળાવના
કાંડાપરના એક ધરમાં અમીનો પ્રવેશ થઈ ધીમે ધીમે ધૂમાડા તથા

જવાળાઓએ બહાર દર્શન દેવા માંડ્યાં હતાં. આ સમયે એ ઘરમાંનાં આઠ માણસો એક બીજાને દલાલિંગન દધને; દુઃખાશ્રુથી આંખો ભરીને પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરતાં છેવટની પળની રાહ જોતાં બેઠાં હતાં. થોડીવારમાં ચોતરફથી આખું ઘર સળગી ઉઠ્યું, અને એક મોટો ભડકો બહાર નીકળ્યો ! ! !

પ્રકરણ ૩ જી.

જળપ્રવાહમાં તણાતાં બે બાળકો.

“તેવી મદદ આવી મળે, જેવું ભવિષ્ય થનાર.”

* * * *

“આનંદી સુખ રમ્ય સ્થાન પળમાં શોકાબ્ધિમાં ફળવું,

“સુખી સૂર્ય પ્રકાશતાં દુઃખ રૂપી તીમીર નાશી જવું;

“ચાલે છે ઘટમાળ આ જગ વિષે જે વસ્તુતાએ કરી,

“આવે દુઃખક્રમાનુસાર સુખ સૌ નિર્માણ છે ઈશ્વરી.”

—આર્ય.

મર્ત્ય ઋતુઓ કરતાં ચોમાસાની ઋતુ અત્યંત આહ્લાદક લાગે છે. ચોતરફ પાણી જ પાણી જોતાં મનને કંઈક વિલક્ષણ પ્રકારનો ચમત્કાર લાગે છે. ઝાડઝાંખરાં અને મોટાં મોટાં વૃક્ષો ટવટવિત અને લિલાંછમ જોઈ આંખને એક નવીન પ્રકારનો આનંદ થાય છે. જ્યાં જ્યાં પક્ષીઓ આનંદથી કલ્લોલ કરતાં હોય છે. પૃથ્વી લીલાંછમ પોશાક પહેરે છે તેથી જાણે શૃંગાર સજ્જેલી કન્યકા જ ન હોય શું તેવી રમણીય દેખાય છે. ખેડૂત લોકોના મનમાં અત્યંત આનંદ

આનંદ પ્રવર્તી રહ્યો હોય છે. આવી રીતે ચોમાસાની ઝડપુ ધાન્ય તથા સર્વ પ્રકારની સુખ-સામગ્રીની ઉત્પાદક હોવાથી તેના આગમનથી સર્વ પ્રાણી માત્ર ખુશી ખુશી થાય એમાં કંઈ નવીન નથી. કમાઉ દીકરાને ઘેર આવેલો જોઈને કાણુ ખુશી ન થાય ? પણ એજ વર્ષા-ઝડપુ પોતાના સ્વરૂપમાં નિયમ કરતાં થોડીક વૃદ્ધિ કરે તો એની એજ વર્ષાઝડપુ છતાં સર્વ પ્રાણી માત્રને ત્રાસદાયક તથા નુકસાન કર્તા થઈ પડે છે. હદ કરતાં વધારે વૃષ્ટિ થવાથી લીલો દુષ્કાળ પડે છે, અને તેમ થાય તો પ્રાણી માત્રને બાકીના આઠ મહિના અન્ન મેળવવાના સાંસા પડે છે.

આપણે જે સમયની વાર્તામાં છીએ તે સાલે દરસાલ કરતાં વર્ષાઝડપુએ હદપારની ઉદારતા વાપરી દીધી હતી અને વડોદરા શહેર-માં પણ તેમજ હતું. એક દિવસની પાછલી રાત્રે તો ચાર કલાકમાં આશરે એટલો બધો વરસાદ વરસ્યો કે તેટલો છેલ્લો વીશ વર્ષમાં કદી પણ થયો નહોતો. વિશ્વામિત્રી નદીમાં એટલું પૂર આવ્યું કે પૂલ ઉપર બંધે માથોડાં પાણી ચડી ગયું. તળાવો, કુવા, વોકળાઓ અને નદી નાળાં પાણીથી ભરાઈને છલકાઈ જવા લાગ્યાં-જાણે અર્ધું વડોદરા શહેર તો પાણીમાં તરવા લાગ્યું; અને તેમાંની હવેલીઓ જાણે દરીઆઈ મહેલ ન હોય તેવી દેખાવા લાગી !! ઘણીક દુકાનોમાં પાણી ભરાઈ જવાથી માલની ખાનાખરાબી થઈ ગઈ. કેટલાક રસ્તાઓ બંધ થઈ ગયા. ઘરોમાંનો સરસામાન તથા માણસોને બહાર કાઢવા ખાટે શહેરમાં દેડેકાણે ત્રાપા ફરવા લાગ્યા. ખીચડી ઝાંપાની અંદર નાનાસાહેબ પવારના વાડા સુધી પાણી ભરાઈ ગયું. આમ થવાથી ગરીબોને ખીચડી આપવાનું કામ પણ બે ત્રણ દિવસ બંધ રાખવું પડ્યું હતું. દરેક લોકોના મનમાં ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી કે, હજી થોડીક

વાર બે આવો ને આવોજ વરસાદ વરસ્યા કરશે તો વડોદરા શહેરને મોટો ધોંકો પહોંચ્યા સિવાય રહેશે નહીં.

સુરસાગર તળાવમાં તો પાણી માય નહીં ! આ તળાવ એટલે જાણે કે એક ન્હાનું સરખું સુંદર સરોવર જ છે. તેમાં પણ હમણાં તેની દુરસ્તી મહારાવ મહારાજાએ થોડી જ મુદત પહેલાં કરાવી હતી, તેને લીધે તો તે ધણું જ શોભાયમાન થયું હતું. અહાહા ! જે વખતે સુરસાગર પાણીથી છલોછલ ભરાઈ જાય છે, તે વખતે તેને આખેહુળ ‘ પુષ્કરતીર્થ ’ની ઉપમા આપી શકાય છે. ચોતરફથી વસ્તી અને મોટી મોટી હવેલીઓના મધ્ય ભાગે આ ભવ્ય તળાવ જોઈને જોનારના મનને બે તેણે પુષ્કરતીર્થ જોયું હોય તો તેનું સ્મરણ થઈ આવ્યા સિવાય રહેતું નથી. કારણ જે પ્રમાણે પુષ્કરતીર્થની આસપાસ દેવાલયોનાં ગગનચુંબિત શીખરો સોનેરી કળશથી વિરાજમાન થયેલાં દેખાય છે; તે જ પ્રમાણે આ સુરસાગર તળાવની ચારે બાજુએ પણ મોટી મોટી હવેલીઓનો શીરોભાગ જોવાથી જોનારને આલાસ થાય છે. પુષ્કરતીર્થને જે પ્રમાણે ચારે બાજુથી ફરસખંધી ઘાટ બાંધેલો છે. તે જ પ્રમાણે સુરસાગરને પણ મનુષ્યો તથા જનાવરોની સગવડને માટે ફરતો ઘાટ બાંધેલો છે.

આ સરોવરના બચ્ચામાં—જંગી તળાવમાં—ઊંચીપોળના ઝાંપા તરફથી પાણીનો એક જખરજસ્ત પ્રવાહ વહેતો આવીને પડતો હતો. એ પ્રવાહ એટલો મોટો હતો કે તેમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો, લાકડાં અને અનેક પ્રકારની ચીજો તથા સરસામાન તણાતાં હતાં. સુંડલા, સુંડલીઓ, ઘોડીઆં અથવા વાસણકુસણ જ તણાતાં હતાં; એટલું જ નહીં પણ ગાય, ભેંસ, બળદ અને ગધેડાં જેવાં પ્રાણીઓ પણ આ જળપ્રવાહમાં તણાઈ આવતાં હતાં. જે દિવસે અને જે વખતે ધર્માજી-

રાવના ઘરમાં આગે દેખાવ દીધો, તે દિવસે અને તે જ વખતે વરસાદે મુસળધારે વરસવા માંડ્યું. તે એક ધારે ચાર કલાક મુધી વરસીને પાછલી રાત્રે આશરે છ વાગવાના સુમારમાં વરસતો બંધ પડ્યો. કાળી-રાત્રિનું ધોર અંધારું નાશ પામ્યું, અને પૂર્વ દિશામાં પહો ફાટેલી જણાઈ; તથા વૃદ્ધિદેવીએ પોતાની ઉદારતાની પાથરેલી સાડી સંકેલી લીધી, ત્યારે લોકો પોતપોતાના ઘરમાંથી પાણી નેવા માટે બહાર નીકળ્યા. કોઈ ખીચડી ઝાંપા તરફ ગયા; કોઈ બહેચરાજી તરફ દોડવા લાગ્યા; કોઈ ઘડીઆળીપોળ અને સિદ્ધનાથ તરફ ગયા. એ સિવાય હજારો લોકો સુરસાગર ઉપર બાપાસાહેબ પાગેદાર તથા કાઠીઆવાડના દીવાનના બંગલા આગળ એકઠા થયા. તે દિવસે આખા શહેરમાં ન્યાં ત્યાં પાણીની જ વાતો ચાલી રહી ! મોઢેથી પાણીની વાતો કરવી, ને આંખે પાણી નેવું એજ આખા શહેરના બધા લોકોનું તે દિવસનું પ્રાતઃકાર્ય થઈ પડ્યું ! આ પ્રમાણે આખો દિવસ ચાલ્યું !

મહારાવ મહારાજનાં કુંવરી કમાબાઈ સાહેબની ચાર મજલી જંગી હવેલી સુરસાગરપર જ હોવાથી તેઓ પોતાના પરીવારસહ આ જળપ્રલયનો રમણીય દેખાવ નેવા ઝરખામાં બેઠાં હતાં. પ્રથમના ચાર કલાકની પેઠે જ થોડાક કલાક વરસાદ વધુ વરસ્યો હોત તો હહેરીપુરા દરવાજાની બહારનો ભાગ, એટલે અર્ધું વડોદરા શહેર તે દિવસે જળપ્રવાહમાં તણાઈ સકા થઈ ગયું હોત. પરંતુ સર્વનાં સારાં ભાગ્યે ખેર ગુજરી ગઈ કે વરસાદ ચાર કલાક વરસીને બંધ થઈ ગયો.

સવારના છ વાગવાના અરસામાં ઉંચીપોળઝાંપા તરફથી જે મોટો જળપ્રવાહ વહેતો આવતો હતો તે અર્ધો સુરસાગરમાં પડતો હતો, અને અર્ધો આગળ વહેતો હતો. એ પ્રવાહમાં ઢાંડીઆ બજાર તરફથી બે બાળકો સુરસાગર તરફ તણાતાં આવતાં હતાં; તેમાં એક

છોકરો હતો અને એક છોકરી હતી. છોકરો આશરે પંદર સોળ વર્ષનો અને છોકરી દશ અગીઆર વર્ષની હતી. છોકરાના હાથમાં એક કુલઆડતી ડાળી અને છોકરીના હાથમાં શતાવળ નામની વેલીની કુંજ આવી હતી, તેના આશ્રય વડે એ બન્ને બાળકો ઈશ્વર-કૃપાથી અઘાપ સુધી જીવતાં રહ્યાં હતાં. આ બન્ને બાળકો આશરે દહોડેક મૈલ સુધી તણાતાં આવ્યાં હતાં. વસ્તીવાળા ભાગમાં દાખલ થતાં પાણીના પ્રવાહમાં તાણુ કંઈક કમી થવાથી છોકરો પાણીમાં જમીન પર પગ ટેકીને ચાલતો હતો; અને છોકરીને પોતાના આશ્રય નીચે સંભાળીને ચલાવતો હતો. દૈવગતિ અનુકૂળ હોવાથી બિચારાં તેઓ વિશ્વામિત્રીના મોટા જળપ્રવાહમાં નહીં સપડાતાં આ નાના પ્રવાહમાં તણાઈ આવવાથી સિદ્ધનાથની પાસેના વસ્તીવાળા ભાગમાં આવી પહોંચ્યાં હતાં. ભીમનાથની પજવાડે થોડાક અંતરે વિશ્વામિત્રીનો એક મોટો લોઢ એક મોટા વહેણમાં મળીને તેજ વહેણ મોટા વોક-ગાના રૂપે થઈને, બીજા કેટલાક નાના મોટા વહેણને પોતાની જોડે લઈને સિદ્ધનાથની આ તરફ થઈને દાંડીઆ બજારમાં વહેતો આવતો હતો. તેજ વહેણમાં વરસાદની ભરજીવાનીના ઝપાટામાં—વરસાદ મૂસળધારે વરસતો હતો તે વખતે—આ બાળકો સપડાયાં હતાં. તેઓ તણાતાં તણાતાં, અને વચ્ચે લાગ ફાવે તો ચાલતાં ચાલતાં આવીને આપણે પ્રથમ કહ્યું તેમ, હમણાં જ સુરસાગર નજીક આવી પહોંચ્યાં હતાં.

સુરસાગર પાસેના એક ગોઘાટના દારવાટે આ જળપ્રવાહ સુરસાગરમાં જઈ મળતો હતો; ત્યાં પાણીમાં તાણુ ઘણું જ હોવાથી છોકરો પાણીમાં જમીન પર પગ ટેકીને ચાલતો હતો તેના પગ ફરી વખત સર્યા; એટલે એ બન્ને બાળકો જળપ્રવાહના વહનની જોડે તણાવા લાગ્યા; અને સુરસાગરમાં પડવાની અણીપર જઈ ચઢ્યાં—

સુરસાગરના મુખ આગળ જઈ પહોંચ્યાં. તે બાળકો હમણું જ સુરસાગરમાં જઈ પડનાર, અને તેમની લાંબી લાંબી આશાઓનો અંત આવનાર, એટલામાં ત્યાં નજીક જ એક દયાળુ પુરુષ પોતાના બારણામાં ઉભો હતો. તે આ બાળકોને સુરસાગરમાં પડતાં જોઈ દોડતો દોડતો આવીને પાણીમાં પડ્યો, અને તેણે હિંમત તથા યુક્તિથી એ બન્નેને ઉંચકીને પાણી બહાર કહાડ્યાં. એ બન્ને બાળકો આખી રાત પાણીથી ભીંજાયલાં હોવાથી, તથા ઘણે છેટેથી તણાતાં આવેલાં હોવાથી થર થર કંપતાં હતાં. તેમને આવી હાલતમાં જોતાં એ દયાળુ પુરુષના મનમાં તેમને માટે બહુ જ દયા આવી. તેમને પોતાના ઘરમાં લઈ જઈને જરૂર પૂરતી મદદ કરી, તેઓ હુશીઆર થાય તેવી તજવીજ કરી.

એ ચાર દિવસમાં એ બાળકો સારી પેઠે હુશીઆર થયાં, ત્યારે તેમણે પોતાની અથડતિ હટીકત એટલે પોતે કાણ, ક્યાંના રહીશ, પોતાનું નામ હામ શું એ વગેરે જણાવ્યું. તેમની એ હટીકત સાંભળીને જે દયાળુ પુરુષે તેમને પાણીમાંથી બહાર કહાડી પોતાના ઘરમાં રાખ્યાં હતાં તેની તથા ઘરમાંનાં બીજાં માણસોની તેમના પર પ્રીતિ બેઠી. સર્વેને તેમના પર અંતઃકરણથી માયા કિત્પત્ર થઈ; એટલે એ બે નવાં આવેલાં બાળકો પોતાનાં કુટુંબમાંનાં જ છે એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. તેમાં પણ એ કુટુંબમાંની એક તરૂણ બાઈને હવે પછી છોકરાં જોયાં થવાની આશા નહોતી—એટલે કે એ બાળવિધવા હતી, અને તેમનામાં પુનર્વિવાહ કરવાનો રિવાજ નહીં હોવાથી એ બાઈ મરણકાળ પર્યંત સંતતિ વિતાની રહેનારી હતી; એ બાઈની આ બાળકો પર ઘરમાંનાં સર્વે કરતાં અધિક માયા બેઠી. આ સ્થિતિ ધરના મુખ્ય પુરુષના જાણવામાં આવતાં તેણે તે બાઈને કહ્યું કે:—“હવેથી આ બાળકો

“ તમારાં જ છે એમ સમજી આ બાળકોનું લાલનપાલન પેટનાં છોકરાંની
 “ પેટે તમારે જ કરવું; અને તેઓ પણ તમને માતૃશ્રી સમજીને
 “ તમારી આજ્ઞામાં રહેશે. ઈશ્વરે ઘેર બેઠાં આ ઉત્તમ બાળકોનો
 “ લાભ આપ્યો છે, તે બદલ તે પરમાત્માનો આપણે આભાર માનવો
 “ જોઈએ. ” આ પ્રમાણે કહીને તે બન્ને બાળકોના હાથ ધરીને તે
 બાઈના હાથમાં દીધા એટલે એ બાઈને અત્યંત આનંદ થયો; અને
 ધરમાંનાં બીજાં સર્વ માણસોને પણ તેટલો જ આનંદ થયો.

આ તણાતાં આવેલાં બાળકો ધણા જ સદ્ગુણી, માયાળુ અને
 વિવેકી હતાં. તેમણે આ નવા ધરમાંનાં મનુષ્યો જોડે સારી પેઠે વર્તીને,
 તથા મધુર મધુર ભાષણ કરીને એ ચાર દિવસમાં બધાંને પોતાનાં
 કરી લીધાં. જે બાઈના હાથમાં પોતાનો હાથ દીધો હતો તે બાઈને
 તેઓએ ‘ બા; ’ તેની બહેનને ‘ માશી ’ અને ધરના મુખ્ય માલેકને
 ‘ મામા ’ એ પ્રમાણે કહેવાનો પરિપાઠ પાડી, ધરમાંનાં બધાં માણસોની
 માયામમતા મેળવી લીધી. ધરનાં માણસોએ તેમનાં જીનાં નામો
 બદલીને છોકરાનું ભ્રમર અને છોકરીનું વિમલદુર્ગા એ પ્રમાણે
 પાડ્યાં. આ નામો ત્રે બન્નેની કૃતિ અને સ્વભાવને અનુસરીને જ
 રાખવામાં આવ્યાં હતાં. આવાં નામો પાડવા પરથી જ એ ધરમાંનાં
 માણસોની ઉત્તમ પ્રતિની રસિકતા જણાઈ આવે છે.

આ પ્રમાણે આ નવાં બાળકો આ ધરમાં એકરૂપ થઈ ગયાં;
 પરંતુ એ બે બાળકોને આ ધરમાં ખાવાપીવાના સંબંધમાં અત્યંત
 હરકત પડવા લાગી. આખા દિવસમાં એક વખત પણ પુરું પાઘરું—
 અર્ધું પર્ધું—અન્ન લાગ્યે જ મળી શકતું ! અરે ! ક્યારેક તો તે પણ
 ન મળે !! આ ધરની આવી સ્થિતિ જોતાં ભ્રમરને મનમાં બહુ જ
 લાગી આવ્યું; તેમ જ તેને આશ્ચર્ય પણ લાગ્યું કે, “ આ માણસો

આવાં સંજ્ઞન અને ઉચ્ચ કુળનાં હોવા છતાં, તેમની આવી સ્થિતિ કેમ થઈ હશે ? ”

ભ્રમરને પોતાને માટે બહુ જ લાગતું નહોતું; પરંતુ પોતાની નાની બહેન વિમલદુર્ગા માટે ખાસ કરીને લાગી આવતું હતું. કારણ તેનો જીવપ્રાણ એ તેની બહેન જ હતી. તેનાં માખાપ મરી ગયા પછી તેણે પોતે જ તેને પાળી પોષીને ઉછેરી મોટી કરી હતી, એટલે ખાવાપીવાના સંબંધમાં આવી સ્થિતિ જોઈને તેને લાગી આવ્યા સિવાય કેમ રહે? તેમજ તે જન્મેને બા, માશી, મામા, મા, વગેરે કહીને બોલાવતો હતો તેમના પણ આવા હાલ તેનાથી નજરે કેમ જોવાય? આ કુટુંબની સ્થિતિ આવી દુઃખદ કેમ થઈ હશે, તેને માટે તેણે પાંચ સાત દિવસ પોતાના મનમાં બહુ જ વિચાર કર્યો; પરંતુ કશું પણ ખરું કારણ તેના વિચારમાં આવી શક્યું નહીં. છેવટે તેનાથી તે જાણ્યા સિવાય રહી શકાયું નહિ, એટલે એક દિવસે તેની બા પાસે જઈ તેમને પગે પડી પોતાના સોગન દર્દને તે સંબંધની હકીકત પૂછી. ત્યારે તેણે અથડતિ તમામ હકીકત કહીને દરવાજા પર સરકારી પહેરો બેઠાની વાત પણ કહી; અને છેવટે કહ્યું કે:—

“ અમારા આયુષ્યના બાકીના ફેટલાક દિવસો અમારે જોવા “ સરજેલા હતા, અને દીકરા! તમારો લાલ પણ અમને પ્રાપ્ત થવાનો “ સરજેલો હતો, માટે જ અમે આજસુધી જીવતાં રહ્યાં છીએ, નહીં “ તો એક અઠવાડિયા પહેલાં જ અમે બધાં અગ્નિકુંડમાં ડૂબી “ મરણને શરણ થઈ આ દુઃખદરીઆમાંથી છુટ્યાં હોત. બહુ તો શું “ પણ અમે સૌ એક બીજાને આલિંગન દઈને આ ઘરને આગ લગાડીને “ મરણપથારી પર સૂતાં પણ હતાં; પરંતુ દૈવગતિ મહા વિચિત્ર— “ અમારું બોક્તૃત્વ સંપૂર્ણ થયેલું નહીં—તેથી અમે હજી સુધી જીવતાં

“ રહ્યાં છીએ !! તે દિવસે જો એક કલાક મેઘવૃષ્ટિ મોડી થઈ હોત
 “ તો અમે સૌ સાથે જ આ દુઃખમાંથી ચુટ્યાં હોત. પરંતુ જ્યાં
 “ સુધી અમારાં કર્મનાં ફળ ભોગવવાનાં બાકી રહ્યાં હોય ત્યાં સુધી
 “ તેમ થાય જ કેમ? અમે ધરને સળગાવ્યું, ધર થોડું થોડું
 “ સળગવા માંડ્યું, અમે બધાં બેઠાં હતાં ત્યાં અગ્નિનો લડકો આવી
 “ પહોંચવાની તૈયારી હતી એટલામાં મૂસળધારે વરસાદ વરસવા
 “ માંડ્યો, અને તેમ થતાં અમારા સર્વના સાથે મરવાના મનોરથ
 “ નિષ્ફળ થયા! સવાર થતામાં તો તમે આવી મળ્યા. ”

પ્રિય વાચક વંદ ! ઉપરના ખુલાસા ઉપરથી તમારા ધ્યાનમાં
 સારી પેઠે આવી ગયું હશે કે, ધર્માશ્રવ દાલાડે પોતાના કુટુંબ
 સહવર્તમાન ઈશ્વરકૃપાથી હજી સુધી જીવતા હોઈને, પાણીમાં તણાતાં
 આવતાં નિરાધાર બાળકોને તેમણે જ કાળના વિકરાળ મુખમાંથી બચાવી
 લીધાં હતાં; અને તેમને હુશીઆર કરીને તારાબાઈને બોલે બેસાર્થક
 હતાં. તે જ બાળકો આ ભ્રમર અને વિમલદુર્ગા.

પાછળ કહેવા પ્રમાણે ભ્રમરે તેની બા તારાને મોઢેથી સર્વ
 હકીકત સાંભળ્યા પછી, તે એકદમ ઉઠીને મામા ધર્માશ્રવ પાસે
 ગયો; અને પોતાની કેડનો એક કંદોરો તથા એક પોટલી ધર્માશ્રવના
 હાથમાં આપીને કહ્યું કે:—“ મામા ! જો પ્રમાણે તમે અમે બન્નેના
 “ રક્ષણકર્તા માલીક થયા છો, તે જ પ્રમાણે આ મારી પાસેના દ્રવ્યના
 “ માલીક પણ તમે જ છો. આપના આ વિપત્તિ સમયમાં આ મારી
 “ પાસેના દ્રવ્યનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ થઈ શકશે, માટે મનમાં તલભાર
 “ પણ સંકોચ નહીં લાવતાં આ સર્વ આપની પાસે રાખી લઈને, તેથી
 “ ચાલે તેટલા દિવસ કુટુંબનું તથા અમારું ગુજરાન ચલાવો. આગળ
 “ જે થવાનું હશે તે થશે; અને જ્યારે જે થશે ત્યારે તે જોઈ લેવાશે.
 “ ઈશ્વર આપણા દિવસો હમેશાં જ આવા રાખશે એમ છે જ નહિ.

“ ચડતી પછી પડતી અને પડતી પછી ચડતી એમ ક્રમાનુસાર ચાલે જ
 “ જાય છે. *ઈશ્વર કરશે તો આપણે આ સંકટમાંથી જલદી જ
 “ મુક્ત થઈશું. જે પ્રમાણે નીતિ અને સદ્ગુણને તમે તમારાં ગણો
 “ છો, તેજ પ્રમાણે અમને તમારાં માની આ મારી વિનંતિ સ્વીકારી
 “ અમો બાળકોનું રક્ષણ કરવાના ઉપયોગમાં એ લેશો.” ભ્રમરે
 પોતા પાસેનું દ્રવ્ય ધર્માશ્રાવને આપ્યું, એટલે ધર્માશ્રાવના ધરમાં
 બીજા દિવસથી ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા પ્રથમ પેઠે યથાસ્થિત રીતે
 થવા લાગી એ જૂદું જણાવવાની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી.

સનજન અને પ્રિય વાચક ! જુઓ ઈશ્વરની લીલા કેવી અગાધ
 છે ! ધર્માશ્રાવ તથા તેના કુટુંબને બચાવવા માટે ઈશ્વરે તેજ દિવસે
 કેવી સમયાનુકૂળ વૃષ્ટિ કરી ! અને ખાવાપીવાના સંબંધમાં તે કુટુંબને
 અડચણ પડતી જોઈ તેમાંથી મુક્ત કરવા માટે દ્રવ્ય અને બે બાળકો
 ક્યાંથી મોકલી આપ્યાં ? સનજનોનો બેલી પરમેશ્વર છે, ત્યાં આખી
 પૃથ્વીના લોકો ફરીને પણ તેને શું કરનાર છે. ભોળો ભક્ત કહે છે:-

* “ ધડકશોમાં ધણી રાખશે, લક્ષ્મીનો વર લાજ રે;

“ વિશ્વાસ આવ્યો તો વાણિયાને, તે દી જળમાંથી તારેલ ઝાઝરે.

*

*

*

*

* ખરેખર દૈવની ગતિ કંઈ વિચિત્ર જ હોય છે. ધડી પછી શું થશે એ
 કોઈથી કહી શકાતું નથી; તોપણ ચઢતી પડતીના નિયમાનુસાર બહુ દુઃખને
 અંતે સુખનો જ માર્ગ પ્રાપ્ત થતો કહેવાય છે. કવિ લક્ષ્મણરામ કહે છે કે:-

“ નકુળ ઘોડા ફેરવે, સહદેવ ચારે ગાય;

“ ભીમ ઉદરને કારણે, રહ્યો રસોડામાંય.

“ સકલ છત્રપતિ વશ ક્યાં, જીત્યો જરાસંઘ રાય;

“ નર રીટિ નારી થયા, કર્મ ગતિ કહેવાય.

“ સુખકેડે દુઃખ પામીએ, દુઃખ કેડે સુખ થાય;

“ સરખા દિન ચાલે નહીં, જયમ તડકો ને છાંય.”

“અસુરને માથે ઊતર્યો રે, જે દી કાપ્યો કા યમરાય રે;
 “અશ્વે ચડિને હરી આવિયા રે, તે દી જેમલના જુદ્ધમાં.
 “માનવી કેમ કરી મારશે રે, જેને માથે ધણી છે મોરાર રે;
 “ભગવાનની રે પત રાખી ભલી, જે દી ત્રિકમ જેઈ તરવાર રે.”

* * * * *
 એ પ્રમાણે ધર્માજીરાવ પર વડોદરાનો રાજદરબાર ફરી ગયો હતો; પરંતુ તેનો ઈશ્વર ફર્યો નહોતો; એટલે તેને ઊની આંચ પાગુ શાની આવે ?

પ્રકરણ ૪ થું.

નિરાધાર ભાઈ બહેન.

“નવ. સુઝે ઉપાય કેં ડોળાય મારી કિસ્તી,
 “આવા તોફાનમાં જર હુબરો કિસ્તી—
 “ભવ સમુદ્ર છે સખત,
 “ખયે જે લખ્યું હોય લખત;
 “સહસા નોયે આ-વખત, -બુકાવી છે મેં કિસ્તી.
 “અનુયો છું નેકે અગર,
 “નથી દિહું ખીલું નગર;
 “ચિત્તાર કંઈ કર્યો વગર, - બુકાવી છે મેં કિસ્તી.”

કાન્ત.

જળપ્રવાહમાં તણાતાં આવેલાં આ ભાઈ બહેન કાણ હતાં, વડોદરામાં શા માટે આવ્યાં હતાં; અને જળપ્રવાહમાં કેમ સપડાયાં; એ વૃત્તાંત જાણવાની ઉત્કંઠા વાચકોને થતી હશે; માટે આ પ્રકરણમાં તે જ ભાગ જાણવીને પછી આગળ ચાલીશું.

જામર અને વિમલદુર્ગા એ અસલ મરાઠા કુળમાંનાં હતાં. તેમનું ઉપનામ (અટક) જાદવ (યાદવ) હતું. તે દૌલતાબાદ પાસેના એક ગામડાના રહેવાશી હોઈને, પૂર્વે તેમનું કુટુંબ દૌલતાબાદના પ્રસિદ્ધ રાજકુટુંબમાંનું હતું. કેટલાક કાળે-ધીમે ધીમે-તેમનું એ ઐશ્વર્ય નષ્ટ થઈને હમણાં તો તે તદ્દન લાચાર સ્થિતિમાં આવી ગયું હતું. થોડીકજ નહાગીરમાં લાયાતોના ધર સાથે રહી નિર્વાહ ચલાવવામાં બહુજ અડચણ પડવા લાગી. તેમાં પણ સરકારના કાનુનો સંબંધે તેમનાપર વખતોવખત બહુ જ તવાઈ થવા લાગી; અને તેજ પ્રમાણે ઉપજનીપજ પણ દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક કમી થતી ગઈ. આવી સ્થિતિમાં જામરના કુટુંબનો જેમ તેમ ઉદરનિર્વાહ ચાલતો હતો, એટલામાં એકજ વર્ષમાં જામરની મા તથા બાપ આ ફાની દુનીઆને છેલ્લા રામરામ કરીને ચાલ્યાં ગયાં. આમ થતાં પંદર વર્ષની બાલ્યવયમાં ધરનો સર્વ બોળે બિચારા જામરને માથે આવી પડ્યો ! તેનાં માતાપિતાના મરણ પશ્ચાત્ત ધરમાં માત્ર જામર અને તેની નાની બહેન વિમલદુર્ગા એ બે જ રહ્યાં હતાં. જામર માતાપિતાના મરણ પછી પોતાની નાની બહેન વિમલદુર્ગાની ધણી જ કાળજીથી સંભાળ રાખતો હતો. ગામમાં તેના લાયાતોનાં ઘણાં ધર હતાં, પરંતુ તે જામરના ધરનો દેષ કરતા હોવાથી જામર તેમને શરણે ગયો નહીં. એક વખત તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે, વડોદરામાં શ્રીમંત મહારાવ મહારાજના લગ્નની તજવીજ ચાલતી હોવાથી, તેમના તરફથી દેશે દેશ અને ગામે ગામ સુંદર સુંદર કન્યાઓની શોધ ચાલે છે. આ ઉપરથી જામરને વિચાર થઈ આવ્યો કે, “આ વખતે જો હું “મારી બહેન વિમલદુર્ગાને લઈને વડોદરે જાઉં તો કંઈક શાયદો “થાય તો થાય ! કદાચ મારી બહેન મહારાવ મહારાજને પસંદ

“ પણ પડશે. અને ઈશ્વરકૃપા હોય ને તેવો યોગ મળી જાય તો “ આપણું દળદર પણ જાય. ” આવો વિચાર કરી દેવની પરીક્ષા કરવાં જામરે વડોદરા જવાની તૈયારી ગુપ્ત રીતે કરવા માંડી. તેની માના કેટલાક દાગીના હતા, તેમાંથી થોડાક વેચીને આશરે પાંચશોક રૂપીઆ રોકડા કર્યા, અને કેટલાક દાગીના જોડે લીધા. રોકડા રૂપીઆ અને દાગીનાની પોટલી કેડે બાંધી વિમલદુર્ગાને જોડે લઈને જામર વડોદરા તરફ આવવા નીકળ્યો. પ્રથમ અહમદનગરના સ્ટેશન પર આવી ત્યાંથી રેલવેમાં ખેસી એ ભાઈ બહેન મુઝાબ આવ્યાં. બીજો દિવસે ત્યાંથી વડોદરાની ટીકીટ લઈ રવાના થયા. પરંતુ એ ટીકીટ આખી લેવી જોઈએ તે નહીં બેતાં દોઢ લીધી, તેથી તેની આગળ જતાં ભારે ફજોલી થઈ ! હાલના વડોદરાના સ્ટેશનની આગળ ચાર પાંચ ગાઉઉપર એક જૂનું સ્ટેશન હતું, ત્યાં તે ભાઈ બહેનને ઉતરી જવું પડ્યું. કારણ કે વિમલદુર્ગાની ટીકીટ આખી જોઈએ તેને બદલે અર્ધી હતી.

જામરે સ્ટેશન માસ્તરને અને ગાર્ડને વિનંતિ કરી કહ્યું કે:- “ અમે આંતરોડના સ્ટેશન ઉપર અર્ધી ટીકીટ લીધી ત્યારે ટીકીટ- “ માસ્તરને આ છોકરીને બતાવી હતી. ત્યાં તો કાંઈએ કંઈ હરકત “ કરી નહોતી અને આપ અહીં કરો છો એ કેમ ? તેમ છતાં આપની “ ઇચ્છા હોય તો અહીં સુધીના તેની અર્ધી ટીકીટના પૈસા હું આપું છું. ”

પણ તેમના મગજમાં ઉતર્યું નહીં, ને તેણે એક બાળકાને નીચે ઉતારી બીજી ટીકીટ લેવાની કડાકૂટમાં નાખ્યાં. એટલામાં ગાડીનો ટાઇમ થઈ જવાથી સીસોટી મારીને ગાડી અપાટાબંધ આગળ વડોદરા તરફ ચાલતી થઈ ગઈ ! બિચારો જામર અને વિમલદુર્ગા નિરૂપાયે સૂર્યોદય થતાં સુધી સ્ટેશન પર જ પડી રહ્યાં. પ્રાતઃકાળે તપાસ કરતાં

જામરને જણાયું કે વડોદરા તરફ જવાની ગાડી સાંજ સુધી મળી શકશે નહીં. આ ઉપરથી, તેમજ ગાડીની સાથે થયેલી બોલાચાલીથી જામરને રેલવેમાં બેસવાનો કંટાળો આવ્યો હતો. તેથી, ફરી વખત રેલવેમાં નહીં બેસવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો ! ! વડોદરા જવા માટે ત્યાંથી કંઈ વાહન પણ મળી શકે તેમ નહોતું, તેથી તે વડોદરા સુધી પગે ચાલીને જ જવાના વિચારથી વિમલદુર્ગાને હાથ ઝાલીને ત્યાંથી રવાના થયો. આ સ્ટેશનથી વડોદરા ચાર પાંચ ગાઉ દૂર થતું હતું. એટલે ધીમે ધીમે વિશ્રાંતી લેતાં લેતાં ચાલવાને તે રસ્તો તેમને સાંજ સુધી પહોંચ્યો. એક પગનો પોંચો રેતીમાં પેસે ત્યારે બીજને નીકળે એવો એ રસ્તો—સોપારી ભાગવા માટે પથ્થરનો નાનો સરખો કડકો પણ મળે નહીં એવી રેતાળ જમીન; અને ચોતરફ એક સરખું બેદાન, કોઈ કોઈ જગ્યાએ મોટી મોટી બખોલો અને ઝાડીવાળા રસ્તામાં થઈને જવાને બિચારા આ બે સુકુમાર બાળકોને પાંચ ગાઉમાં સંખ્યાકાળ થાય તેમાં શી નવાઈ ?

છેવટે વડોદર આશરે દોઢેક મૈલ રહ્યું, તેટલામાં સૂર્યાસ્ત થવાનો સમય થયો. પશ્ચિમ દિશા તરફના આકાશે રક્તવર્ણુ ધારણ કર્યો. પક્ષીઓ પોતપોતાને સ્થાનકે જઈ બેસવા માટે કિલ્લકિલાટ કરતાં આમ તેમ ઉડવા લાગ્યાં. ખેડૂત લોકો પોતાના સરંજામ સાથે માંદોમાંદે પોતાના કામની વાતોના તડાકા મારતા ઘર તરફ જતા હતા. આવા રમણીય વખતે ગીચ અંબરાઈ અને ઝાડીથી વેણિત થયેલું વડોદરા શહેર આ સ્થળેથી ઘણું જ શોભાયમાન દેખાતું હતું. ઉપરની બાજુએ જમણા હાથ તરફ મકરપુરાના રાજમહેલનો કેટલોક ભાગ દૃષ્ટિ-ગોચર થવા લાગ્યો હતો, અને શહેરમાંની માંડવીની ઈમારત પોતાનું મસ્તક ઉઘું કરીને જેમ શંકરે મસ્તક પર ચંદ્રને ધારણ કર્યો હતો,

તેમ પોતે મસ્તકમાં ધારણ કરેલા ઘડીઆળમાં ફેટલા વાગ્યા એ બતાવી આપતી હતી. તેની જોડે જ નગરઆગમાંની ઇમારત હું માંડવી કરતાં પણ ઉંચી હું એમ ડોક્યાં કરી કરીને પ્રવાસીઓને જણાવતી હતી. અહાહા ! આ રસ્તેથી-અમર અને વિમલદુર્ગા ધીમે ધીમે ચાલીને આવતાં હતાં તે રસ્તેથી-વડોદરા શહેરની શોભા અત્યારે અપ્રતિમ દેખાતી હતી ! દેવળો પરનાં સોનેરી કળશો પર પશ્ચિમ દિશા તરફથી સૂર્યનાં કીરણો પડવાથી ચક્રચક્ર કરી જાણે માંહે વિરાજતા દેવોની પ્રતિભાનું પ્રવાસીને ભાન કરાવતાં ન હોય તેવો ભાસ થતો હતો; તથા રંગખેરંગી રંગથી સુશોભિત થએલી હવેલીઓ શહેરની સ્મૃદ્ધિનો ચિતાર બતાવવાની હિમાયત કરતી જણાતી હતી. આ બધાની જોડે નગારખાનામાંનો નગારાનો અવાજ સંધ્યાકાળના મધુર રાગમાં મળીને ડોઃ આ રસ્તા સુધી આવતો હતો, તેથી આ રસ્તે આ સમયે ચાલતા પ્રવાસીઓના અંતઃકરણ ખડુ જ ખુશનુમા આવી જતાં હતાં.

વડોદરા શહેરનો સૂર્યાસ્ત સમયનો આવો સુંદર મનોહર દેખાવ જોઈને ક્યા પાંચિકને આનંદ અને વિશ્રાંતિ ન મળે ? આપણે આ પ્રવાસી પોતાની બહેનનો હાથ ઝાલીને ધીમે ધીમે વડોદરા શહેરની શોભા જોતો જોતો ચાલતો હતો. ત્યારે વડોદરામાં પ્રવેશ કરીએ એવી ઉત્કંઠા તે બંને લાઈ બહેનના મનમાં થઈ રહી હતી, ત્યારે વડોદરે આવું જતું હોય એમ તેમને લાગતું હતું. એટલે તેમને એમ લાગે કે, હવે તો વડોદરે આ આવ્યું; આપણે હમણાં જ શહેરમાં દાખલ થઈશું, ત્યારે થોડક આગળ ચાલતાં વળી જાણે તેટલુંને તેટલું જ દૂર હોય તેમ લાગતું !! વિમલદુર્ગા થાટી ગઈ હતી; પણ વડોદરે જવાના આનંદને લીધે તેને થાક જણાતો નહોતો. આ લાઈ બહેનના મનની

સ્થિતિ—વડોદરાને મળવાની લાગણી—આવી પ્રખળ હોવા છતાં વડોદરાને તેની કંઈ દયા આવી નહીં કે વડોદરે કંઈ તેમને ગાંડયું નહીં ! ! આખરે વડોદરે આશરે એક મૈત્ર દૂર રહ્યું, એટલામાં અંધારું થઈ ગયું. સંધ્યાની સુવર્ણ રેષાઓ આકાશમાંથી અદ્ભુત થઈ ગઈ; અને કાળી રાત્રિની કાળી ચાદર ધીમે ધીમે પથરાવા લાગી. જીમર ચિંતામાં પડ્યો. હવે શું કરવું એ વિચાર તેને થઈ પડ્યો. “ અંધારામાં આગળ ચાલું તો રસ્તો માલુમ નથી. ” “ શહેરમાં જઈને પણ રાતને વખતે ઊતરવું કોને ત્યાં ? ” “ ઝાળખાણુ વિના રાતને વખતે ઉતરવા દે પણ કોણ ? ” એવા એક પછી એક વિચારો જીમરના મસ્તિકાકાશમાં સંધ્યા સમયના પક્ષીઓની પેઠે ઉડવા માંડ્યા. અંધારું વધારે થતાં જીમરના પગ ઢીલા થઈ ગયા, એટલે બધા વિચારો માંડી વાળી નજીકના જ એક ખેતરમાં ઝુંપડી હતી તેમાં પડી રહી રાત ગાળીને સવારે વડોદરામાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ ખેતર નાના સરખા વૉકળાને કાંઠે આવેલું હતું; અને તેમાંની ઝુંપડી તો વૉકળાના કાંડાપર જ હતી. આ વૉકળો આગળ વહેતાં વિશ્વામિત્રી નદીના એક કાંટાને મળ્યો હતો; અને ત્યાંથી ધણે છેટે ગયા પછી તેના એ ભાગ થયા હતા. તેમાંનો એક ભાગ સિદ્ધનાથ પાસે થઈને દાંડીયાખજારમાં થઈ આગળ વધી, અર્ધો મુરસાગરમાં પડતો હતો. બિચારાં જીમર અને વિમલદુર્ગા એ ઝુંપડીમાં જઈને રહ્યા પછી અર્ધ રાત્ર વીતતાં તેમની સહેજ આંખ મીચાઈ. એવામાં એકદમ વરસાદ મુસળધારે વરસવા લાગ્યો. પોતાની ઝુંપડી તણાઈ જશે એવું જીમરને પહેલાં લાગ્યું નહીં તેથી, અને વળી આ વખતે ઝુંપડી બહાર જઈને પણ કોનો આશ્રય મળનાર છે એવા વિચારથી તે ઝુંપડીનો આધાર છોડીને ઝુંપડી બહાર નીકળ્યો નહીં. કેટલીક

વાર પર્જન્યવૃષ્ટિ એકસરખી રીતે ચાલુ રહેતાં એ વાંકળામાં એટલું તો પાણી આવ્યું કે ભ્રમર અને વિમલદુર્ગા સહિત એ ઝુંપડીને તેણે પોતાનામાં ખેંચી લીધી !! બિચારો ભ્રમર પોતાની જાલી બહેન સાથે અપરંપાર પાણીથી ઉજળતા એ સમુદ્ર સરખા પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યો. પરંતુ આ બંનેનો પ્રારબ્ધયોગ કંઈક ચમત્કારિક હોવાથી તથા ઈશ્વરના મનમાં આ ગરીબોને બચાવવાની ધારણા હોવાથી એવો ચમત્કારિક યોગ ધડી આવ્યો કે, એક મોટા ડુલ્લ-ઝાડની ડાળ પુષ્પગુચ્છ સાથે ભ્રમરના હાથમાં આવી ગઈ; અને શતાવળ નામની વેલ્લની એક કુંઝ મૂળીઆં સહિત ઉખડીને તણાતી આવતી હતી, તે વિમલદુર્ગાને હાથ આવી ગઈ. ઈશ્વરકૃપાવડે એ આધારથી એ બંને બાળકો સુરક્ષિતપણે તણાતાં તણાતાં સુરસાગરના મુખ આગળ ગોધાટ પાસે આપણા ધર્માજીરાવ દાલાડેના હાથમાં આવ્યાં.

એ બિચારાં સારાં નશીબદાર કે વિશ્વામિત્રીના પ્રવાહમાં ન સપડાતાં ન્હાના પ્રવાહમાં સપડાઈને વસ્તીવાળા ભાગમાં આવી ચઢ્યાં ! અને તેમાં પણ એક ચમત્કૃતિ એ થઈ કે ભ્રમરની ટૂંડ બિલકુલ છુટી નહીં. જે તે છુટી ગઈ હોત તો બેની પાસેનું સર્વસ્વ જલપ્રલયમાં હોમાઈ જત ! “ જેને ઈશ્વર જેવો સમર્થ તારનાર છે, તેને બીજો કોણ મારનાર છે ? ”

પછી શી હકીકત બની તે આપણે આ પહેલાના પ્રકરણમાં હમણાં જ વાંચી ગયા છીએ, તે વાચકોના સ્મરણમાં જ હશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રેમપિંજરામાં.

- * “ પાંખી બે નાનુક દિઠાં, કરતાં મધુરા ગેલ;
- “ એક વૃક્ષની ડાળ પર, હસ્તાં વસ્તાં ભેળ.
- “ સંગે રંગે પ્રીતથી, પરસ્પરે શોભાય;
- “ એક બીજને જોડેને, હૃદે જરી મલકાય.
- “ દિન દિન પિયુ પ્રતિ, વધતું ંહાલિ ંહાલ;
- “ અદક્ષી ંહાલી પિયુ ઉરે નાનુકડી તે ખાલ.
- “ એક દિવસને સાંજરે, મંદ મંદ લહેરાય;
- “ તેવા પવને હસિ રમે, પાસે ઉડિ કાંચ. ”

—અંખુજ.

વડોદરા શહેરની અંદરની રચના ઘણી જ વખાણવા લાયક છે. જેમણે મુંબઈ, પૂના, કલકત્તા, દિલ્લી, જયપૂર, જેવાં શહેરો જોયાં હશે, તેમને વડોદરા કદાચ બહુ સાઈ નહીં લાગે; પરંતુ ગુજરાતના ભાગમાં આ શહેર પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકી શકાય તેવું છે. દહેરીપુરાને દરવાજો થકી શહેરમાં પ્રવેશ કરતાં જાણે આપણે જયપૂરમાં જ પેડા હોઈએ તેવો ભાસ થયા વિના રહેતો નથી. શહેરના મુખ્ય ચાર દરવાજાની અંદરની રચના બરાબર ચોપાટના જેવી છે. ચોતરફ ચોપાટના પટની પેઠે બગીચો રૂપી પટની વચ્ચે માંડવી નામની ભવ્ય ચાર મજલી ઇમારત આવેલી છે. એ માંડવીના છેલ્લા માળ પર એક વાગતું મોટું ઘડિયાળ મૂકેલું છે, ને તેની ઉપર ગાયકવાડનો ભગવો વાવટો ફરકે છે. મુંબઈમાં જેમ કાફડ મારફીટ પર, કોટ

અને ભાયખાળામાં મોટાં મોટાં ક્રિશ્ચિયન દેવળો પર સાર્વજનિક ઉપ-
યોગાર્થે મોટાં મોટાં વાગતાં ઘડીઆળો રાખેલાં હોય છે; તે પ્રમાણે જ
માંડવી પર પણ સરકાર તરફથી એક મોટું ઘડીઆળ સાર્વજનિક
ઉપયોગાર્થે મૂકવામાં આવ્યું છે. રાત્રે શહેરમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી
રહ્યા પછી આ ઘડીઆળનો અવાજ લગલગ શહેરના ઘણાખરા
ભાગમાં સંભળાય છે. માંડવી પર ચડીને શહેરની શોભા જોઈએ તો
ઘણીજ સરસ દેખાય છે. શી શોભા ! ચારે બાજુના પ્રશસ્ત રસ્તા
પરની મોટી મોટી હવેલીઓ, તેના પરનો વિવિધ પ્રકારનો રંગ, અને
ચારે બાજુના ભવ્ય ચાર દરવાજા; રસ્તાની બંને બાજુએ આવેલી
વેપારીઓની મોટી મોટી દુકાનો—તેમાં કેટલીક ગાંધીની—કેટલીક કાપડી-
આની, કેટલીક ઝવેરીઓ અને સોના રૂપાના દાગીના વેચનારાઓની,
તેમજ કંદોઈની, માળીની, સુગંધી પદાર્થો વેચનારાઓની, શરાફની;
વગેરે સેંકડો દુકાનોના રમણીય દેખાવની તથા 'દેવદર્શનની શોભા
જોઈને નવા આવનાર પ્રવાસીનું મન આનંદમગ્ન થઈ રહે છે.

સંધ્યાસમયનો ત્યાંનો દેખાવ તો અતિશય પ્રેક્ષણીય હોય છે.
ગમે તેવો દુઃખી માણસ હોય, અને તે સંધ્યા સમયે માંડવી પાસે
જઈને ક્ષણભર ઊભો રહે તો તેની દિલગિરી કાણ જાણે ક્યાંય
હોડી જાય ! અસ્તમાનના સમયે સામાન્ય રીતે સામાન્ય શહેરની
શોભા પણ આનંદકારક દેખાય છે જ; ત્યારે આ વડોદરા તો
રાજધાનીનું શહેર, એટલે ત્યાંની શોભા વિશેષ પ્રેક્ષણીય હોય તેમાં
શી નવાઈ ? હમણાં જ વર્ણવેલા ઠેકાણે, એટલે સરકારવાડાની આસ-

* વડોદરાની શોભામાં શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ખડાકુરે
બ્રહ્માનંદ મુધારા કરાવેલો છે; પરંતુ આ વર્ણન મહારાજરાવ મહારાજના વખતનું
હોવાથી મૂળ પ્રમાણે જ રાખવામાં આવેલું છે. **ભાષાંતરકર્તા.**

પાસ સાંજને સમયે ગામમાંનાં ઘણાંએક માણસો ગમે તે નિમિત્તે પણ એક વખત તો આવવાના ખરા જ; એવું આ સ્થળનું સ્થળ-મહાત્મ્ય છે ! કેટલાક શ્રીમંત લોકો બજારની પાંખ જેવા સફેદ ખેંચેલાની બગીમાં બેસીને હોરીપુરા દરવાજા બહાર સ્ટેશન, કેમ્પ, ઘોડ-દોડ વગેરે તરફ ફરવા જવાના. કોઈ ગાડીમાં, કોઈ ઘોડા પર, કોઈ મ્યાનામાં અને કોઈ હાથી પર, એમ જે તે વાહનો પર બેસીને આ વખતે આ રસ્તે ચઢને ફરવા નીકળવાના ! તેમની સ્વારી આગળ કેટલાએક સિપાઈઓ, મશાલચી, ઘોડેસ્વાર, કાડીવાળા, છત્રીવાળા, બાલદાર અને ચોપદાર વગેરે સેંકડો લોકો દોડતા હોય આ પ્રમાણે શ્રીમંત લોકોની સ્વારીનો ઠાક જોઈને જે લોકો આ વખતે અહીં નવા આવેલા બેઠા હોય—અથવા આમતેમ હરતા ફરતા હોય—તેમને અત્યંત આશ્ચર્ય અને ગમ્મત સાથે વાર્તાનો વિષય મળી આવતો. મોટા લોકોની સ્વારીઓ નીકળે, એટલે તેવાઓમાં જે ભાષણો થાય તેમાંનો એક નમુનો આપણે જોઈએ.

પહેલો—“ આ હમણું ગઈ એ સ્વારી કોની ? ”

બીજો—“ એ તો ઠાસ્તમહમદ સાહેબની. ”

ત્રીજો—“ નારે ના, એ ગયા એ તો નવાબ સાહેબ. એમને “ તો લાખ રૂપીઆની જહાગીર છે. ”

પહેલો—“ અને તેમની પછવાડે એ વડોદરાશાઈ બાલચુકીઆ “ પાધડી પહેરેલી સ્વારી ઘોડા પર બેસીને ગઈ એ કોની ? ”

બીજો—“ એ ખાનગી કારભારી. ”

ત્રીજો—“ છે ! એ ન્હોય ! એ તો બાબાસાહેબ પાગેદાર ! ”

પહેલો—“ હશે. પણ પેલી મરેડીશાહ પાધડી ને મખમલી

“જરી કમળવાળા ગૃહસ્થ લ્હેરીપુરાના દરવાજા તરફથી આવીને સર-

“કારવાડા તરફ ગયા એ કોણ ?”

બીજો—“એ તો ખાનવીલકર !”

ત્રીજો—“તમને આ શહેરની ખબર નથી યાર !”

બીજો—“પણ મને કાલ ગોવિંદરાવે જ કહ્યું હતું કે, એજ

“ખાનવીલકર.”

ત્રીજો—“પણ હરીબાદાદા હોય તો શું આપશો ?”

પહેલો—“એ તમાચા !”

બીજો—“નહીં લાઈ અરે એ તો નિંખાળકર !”

પહેલો—“અરે ! પણ તમે જરા વિચાર તો કરો કે લ્હેરી-

“પુરા પરની સલામીની બ્યુગલ ખાનવીલકર સિવાય બીજા કોઈને
“અપાય છે ?”

*

*

*

*

આ પ્રમાણે અંહી નવા અને ઇશ્કી લોકોના તડાકા ચાલી રહે છે ! રાજેશ્વરના દેવળમાં અને સરકારવાડા આગળના વિકૃલમંદીરમાં બિશ્નુક લોકોની જંગી સભા મળીને કુલેલા પેટ પર હાથ ફેરવતા અને છીકણીની ચપટીઓ સુંઘતા, શહેરના ધરેધરની વાતોના તડાકા મારતા હોય છે. તેમાં આજ કોને ઘેર શ્રાદ્ધ હતું, કોને ઘેર ગર્ભાદાન થયું, કોના ઘરમાં વાસ્તુશાંતિ થઈ, કોને ત્યાં મંત્રજપ થયો, ફલાણાને ત્યાં લાડવા કેવા થયા હતા, દક્ષણા શું મળી, ઇત્યાદિ અનેક વિષયોની કથાનાં કથાનકો વંચાતાં હોય ! અને ક્યારેક ક્યારેક તો રાજકીય અને દરબારી વાતો પણ આ મંડળમાં મોટા દમામ સાથે થતી હોય ! ન્યારે આ મંડળમાં દરબારી વાતોનો અધ્યાય દમભેર વંચાતો હોય ત્યારે જાણે કે આખા વડોદરા રાજ્યની ઉચ્ચપાચલ કરવાનું કામ નામદાર

હિંદી સરકારે તેમને જ સુપ્રત કર્યું હોય ! “ ફલાણા અમલદાર ધણા જ ખરાબ છે; અને ફલાણાની વર્તણૂક તો જરા પણ લાયક નથી, તેવાઓને એક પળભર પણ રાજ્યમાં રાખવા નહીં જોઈએ; અને સાળો ફલાણો તો મફતનો જ સરકારનો પગાર ખાય છે, ” વગેરે ફેરફારી કરવાના હુકમોની નોંધ કરવા મંડી પડેલા હોય છે । તેમનું ચાલે તો તે કેટલાકને ખરતરફ પણ કરી નાખે !!!

“ વિલાયતના રૂમશામને સાતસો સ્ત્રીઓ હોઈને તે હમણાં જ “ કાશીયાત્રા માટે આ તરફ આવનાર છે. તેની યોગ્ય રીતે સરભરા રાખવા માટે મુખ્યદત્તા ગવર્નર પર તાર આવેલો છે, કલકત્તાના બડા લાટ સાહેબ તરફથી ! તે મુખ્યદ આવશે ત્યારે આપણા મહારાજ “ સાહેબને પણ કદાચ જવાનું થશે મુખ્યદ મુધી ! એટલે અનાયાસે “ આપણને ટંકશાળ, રાણીનો બાગ, કાલાબાની દીવાદાંડી, અને પેલો “ મોટો ટાઉનહોલ વગેરે જોવાનું મળી શકશે ” વગેરે ટલાડાપોરના જેને જેમ ફાવે તેમ તડાકા મારતા હોય છે. વિકૃલમંદીરના બહારના ભાગમાં જાહેર રસ્તા પર મુગંધીવાળાઓની દુકાનો આવેલી છે; ત્યાં ચૈતી અને લહેરી લોટ્રા આ સમયે તરેહ તરેહના પોશાખ પહેરીને રજવાડામાં શરૂ થએલા સંધ્યાકાળના રાગમાંના નગારાના મધુરસ્વર અને આલાપ સાંભળવા જઈ પહોંચવાના ! આ સમયની અહીંની શી ખુબી !! સુવાસિત ખુબો અને ઉત્તમ પ્રકારના હીનાદિ અત્તરની સુવાસ સર્વત્ર પ્રસરી રહેતી હોવાથી વિલાસી લોટ્રાનાં મન આ સ્થળે અત્યંત પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ જતાં હતાં; કારણ તેમની ઘ્રાણેન્દ્રિયની તૃપ્તિ આ સ્થળે સારી પેઠે થઈ શકતી હતી. રસ્તા પર પાણી છાંટીને શીતળતા કરેલી હોય છે, શણગારેલા લાથીઓ ઝુલતા હોય છે; અને મેંકડો ઘોડેસ્વારો હુકમ બજાવવા માટે તૈયાર ઉભા હોય છે. તેની જોડે

રાજદર્શનાર્યે મોટા મોટા ગૃહસ્થો તથા કામદાર લોકોનાં ટાંગેટાળાં આવળ કરી રહ્યાં હોય છે. આ વખતે તે સ્થળનો દેખાવ કેવો થતો હશે, અને પ્રેક્ષકોને કેવા પ્રકારનો આનંદ થતો હશે, તેનો ખરેખરો ખ્યાલ જોણે તે નજરે જોયું હોય તેના તો મગજમાં ઉતરી શકે તેવું છે.

આ વખતે મુરસાગર તળાવના કાંઠા પરના એક જુના અને જીર્ણ થએલા ઘરમાં ધર્માશ્રવાય દાલાડેતું કુટુંબ દુઃખમાં પણ આનંદ થી વાતો કરતું બેઠું હતું. જે કે દરવાજા પર સરકારી પહેરો તો હતો જ; પરંતુ હમણાં પહેલાના કરતાં સખ્તાઈ કંઈક કમી થએલી હતી. નજરકેદ ભોગવતું આ કુટુંબ ખરેખર આપત્તિમાં હતું, તોપણ તેમાંનાં સર્વ માણસો ઘણાં જ નીતિમાન, વિચારશીલ અને સદ્ગુણ-સંપન્ન હોવાથી તેમના ઘરમાં આવે વખતે પણ ભર્તિમાન આનંદ મ્લાલતો હતો. અને એ આનંદના પ્રભાવ વડે પોતા પરની આપત્તિનું કટ ઘણું જ ઓછું થઈ જતું હતું. આ ઘરમાં જે ચાર છોકરાંઓ હતાં, તે કેવળ ગૃહસ્પતિ જેવાં બુદ્ધિમાન, મદન-રતિ જેવાં સ્વરૂપ-વાન, અને સર્વ સદ્ગુણ સંપન્ન હોવાથી તેમનો પરસ્પર ગાઢ પ્રેમ બંધાયો હતો. તે એક બીજાને જીવ પ્રાણ સમાન થઈ પડ્યાં હતાં. ધર્માશ્રવાયની ઉપર કન્યા નીતિનો પ્રેમ જીમર જોડે કંઈક વિલક્ષણ રીતે બંધાયો હતો. જીમરનું રૂપ, તેના ગુણ, તેનો સ્વભાવ, તેની વર્તણૂક, અને તેની બોલવાચાલવાની રીતભાત; એ વગેરે નીતિને અંતઃકરણથી ગમ્યાં હતાં. તે જ પ્રમાણે જીમરનો પણ નીતિપર તેવો જ ગાઢ પ્રેમ હતો. તેનું રૂપ, ગુણ અને સ્વભાવ જીમરને અત્યંત પ્રિય હતાં; અને તેથી નીતિને જીમર સ્વાત્મારૂપ ગણતો હતો.

જે પ્રમાણે જીમર અને નીતિ પ્રેમબદ્ધ થયાં હતાં, તે જ પ્રમાણે સદ્ગુણરાવ અને વિમલદુર્ગા પણ મનથી એકરૂપ થઈ ગયાં

હતાં. વિમલદુર્ગા ઉમ્મરે જોડે ન્હાની હતી, તો પણ તેની બુદ્ધિ, તેના મનોભાવ, તેનું ડહાપણ અને વર્તણૂકઃ એ વગેરે એક પુખ્ત વયની સ્ત્રીના જેવાં હતાં. તેના મનમાં સ્વતઃના બાવી સંસાર સંબંધે જ્યારે વિચારો આવતા ત્યારે તેને લાગતું કે, “ મારાં લમ સદ્ગુણ જોડે થાય તો જ ઠીક થાય. ” સદ્ગુણે તો મનમાં નિશ્ચય જ કર્યો હતો કે:—“ હૃદયરૂપાથી અમારા આ દુઃખના દિવસ રૂપી કાળી રાત્રીનો અંત આવે, અને સુખરૂપી તેજસ્વી સૂર્યનો ઉદય થાય તો ખરેખર “ હું આ વિમલદુર્ગા જોડે જ લમ કરીશ. જો હું સ્ત્રી તરીકે કોઈને “ સ્વીકારીશ તો આ વિમલદુર્ગાને જઃ એ સિવાય બીજી કોઈ જોડે “ હું લમ કરીશ જ નહીં ! ”

આ પ્રમાણે સદ્ગુણ અને વિમલદુર્ગા તથા જીવન અને નીતિ એ બંને જોડાં અંતઃસ્થ પ્રેમબંધનથી એવાં બંધાઈ ગયાં હતાં કે, તેમને પોતાની બિવિધની સ્થિતિ તથા બાવી સુખ માટે અનેક પ્રકારના તરંગો થવા લાગ્યા હતા. આવા પ્રકારની અંતઃસ્થ પ્રેમ રૂપ સ્થિતિવડે તેમને બહારનાં દુઃખોની કેટલીએક વખતે બિલકુલ વિસ્મૃતિ થઈ જતી હતી. કોઈક વખતે જીવન ઉદાસીનતામાં છે એવું નીતિના જોવામાં આવે તો તે હરેક પ્રયત્ને તે જ વખતે તેને મળતી, અને અતિ પ્રેમ તથા માયાથી પોતાનો સુકામળ હાથ તેના ગળામાં નાખીને વિવિધ પ્રકારનાં મધુર ભાષણો વડે તેની ઉદાસીનતાનું કારણ પુછતી. અહાહા ! આવે વખતે જીવનને જે આનંદ થતો હશે તેની કિંમત કોણ આંકી શકશે ? આખી દુનીઆ પરનું દ્રવ્ય પણ તેના આ સમયના આનંદની કિંમત માટે પૂરું પડી શકે તેમ નથી. જેમ લોહને પારસ-મણીનો સ્પર્શ થતાં જ તે લોહું મટી સોનું થઈ જાય છે; તેમ જીવનના શરીરે નીતિનો હાથ અડકતાં જ તેની ઉદાસીનતા કોણ

જાણે ક્યાંય નાશી જતી હતી કે, તેનો પત્તો જ મળતો નહીં. આવે વખતે તે નીતિને દૃઢપ્રેમાલિંગન દષ્ટ—“ સુંદરી ! તારા જેવી સુશીલ સ્ત્રી મારા સુખદુઃખની ભાગીઅણુ થાય તો પછી ઉદાસીનતા શાની ? ” એમ કંઈ કંઈ કહી—સમજાવીને ધરમાંના કાંઈએ ન જોઈ હોય એટલામાં ધરના કામકાજમાં જોડી દે. આ પ્રમાણે જ બીજી તરફ વિમલદુર્ગાના જીવને સહેજસાજ સારું નરસું લાગતું હોય તો સદગુણના જીવ જિયો નીચો થઈ જતો.

દુઃખના દિવસોમાં પણ એ પ્રમાણે આ ધરમાં શુદ્ધ પ્રેમના પ્રભાવરૂડે વખતોવખત આનંદ ઉછાળા મારી રહેતો હતો. જીમર અને નીતિ તથા સદગુણ અને વિમલદુર્ગાની દૃષ્ટોદૃષ્ટ મળી એટલે કાણુ જાણે ક્યાંયથી એકદમ એ દુઃખી ધરમાં આનંદ ઉતરી પડતો હતો કે, એ ચારેની આઠે આંખો આખી દુનિઆમાં આનંદ આનંદ જ જોઈ શકતી હતી. એક દિવસની રમણીય સંધ્યા સમયે આ ધરના પછાટેના એક ભાગમાં ધર્માજીરાવના ધરની પ્રસ્તુતની સ્થિતિ તથા પોતાની ચારેત્રી પ્રાણુપ્રિયાના વિચારમાં ગમગીન થઈને સુતરની પાટી ભરેલા ખાટલા પર જીમર પડ્યો છે. એટલામાં કંઈ કામ નિમિત્તે નીતિ ત્યાં અનાયાસે જઈ ચઢી. જીમરે વિચારની ગમગીનીમાં નીતિને પ્રથમ તો જોઈ નહીં; પરંતુ નીતિ નજીક આવતાં—પગનો ધસારો સાંભળી જાણે તે નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યો હોય તેમ ચક્રીત જેવો થઈ ગયો.

જીમરે પોતાના મનનું દુઃખ નીતિને ન જાણુવા દેવા વત્ન કર્યો; પણ નીતિ ચક્રાર હોવાથી તુરત જ તેના મનનો ભાવ સમજી ગઈ. નીતિએ જરા મોં મલકાવ્યું. નીતિ ધારતી હતી કે જીમર હમણાં જ હસશે; પરંતુ આજ કાણુ જાણે શા કારણથી પણ જીમરના

માં પર નીતિને જોતાં વિશેષ ઔદાસીન્ય પ્રસરી આવ્યું. નીતિ વધારે નજીક ગઈ; અને પ્રશ્ન કર્યો:—

“ જહાલા ભ્રમર ! આજ કંઈ ઉંડા વિચારમાં જણાઓ છો ? ”

“ કંઈ નહીં. ” ભ્રમરે ટૂંકથી પતાવવાના વિચારથી ટૂંકો જ ઉત્તર આપ્યો.

નીતિ તેનો એ મનોભાવ પણ સમજી ગઈ, અને પૂછ્યું:—“ ના, એમ ટૂંકથી ના પતાવો. ખરેખર કહો કે શા વિચારમાં હતા ? ”

ભ્રમર—“ જહાલી નીતિ ! શું કહું ? આવામાં તે વળી ખીજા “ શા વિચાર આવે ? આપણી હાલતી આ સ્થિતિ—અને—” નીતિના સંબંધની પોતાના મનની વાત કહેવાથી તે શોચ કર્યા કરશે એમ ધારી વાત ફેરવી ભ્રમર બોલ્યો:—“ મને અત્યારે એ વિચાર થઈ “ આવ્યો હતો કે, આ વિપત્તિમાંથી ઈશ્વર આપણો છૂટકો ક્યારે “ કરશે ? ”

નીતિ—“ મહારા ભ્રમર ! આજ તમારા મુખમાં પર હું દર-રોજના કરતાં કંઈ જુદા જ પ્રકારનો ભાવ જોઈ છું. મારા સમ છે તમે ખરેખર કહો કે તમે શા વિચારમાં હતા ? મારા સંબંધનો કંઈ વિચાર તો નહોતો ને ? ”

પોતાના મનના હુ:ખની વાત નીતિને ન કહેવાનો ભ્રમરનો નિશ્ચય લાંબા વખત સુધી ટકી શક્યો નહીં—ટકી ન જ શકે. તે બોલ્યો:—“ હા, કંઈક તે વિચારમાં પણ હતો. જહાલી, આજ સુધીમાં “ કોઈ દીવસ નહીં, અને આજે મને મનમાં એમ જ થઈ આવ્યું “ કે, આપણી આવી સ્થિતિને લીધે આપણી બાવી—હમણાંની દ્રવ્યનિક “ ધારણાઓ કદાચ નિષ્ફળ નીવડે; અથવા તે જલ્દી માર ન પડે તો ? ”

નીતિ—“એવા નિઃપ્રયોજન વિચારમાં પડવાથી શો લાભ ?
“મનને દુઃખ થાય એજ કે ખીજે કંઈ ?”

ભ્રમર—“પણ આપણી ભાવી ધારણાઓ વહેલી સિદ્ધ ન
“થાય, અથવા ધાર કે ઈશ્વર આપણને આ સ્થિતિમાં પણ ન રહેવા
“દે તો આપણા શા હાલ થાય ?”

નીતિ—“જે ઈશ્વરે આપણને આ યોગ મેળવી આપ્યો છે,
“તે જ ઈશ્વર આપણી ભાવી ધારણાઓ સિદ્ધ કરાવવામાં સહાય
“થશે. જે કાળે જે થવા નિર્માણ થયું હોય તે કાળે તે થવા સિવાય
“કદી પણ રહેતું નથી.”

ભ્રમર—“એ અધું ખરું; પણ મારી ઇચ્છા એ જ છે કે
“ઈશ્વર આપણને જૂદાં ન પાડે તો સારું.”

નીતિ—“આપણા મનથી તો આપણે મુખ્ય દુઃખનાં હમેશનાં
“સાથી થઈ ચૂક્યાં જ છીએ ! માત્ર વ્તહર રીતે થવું પાડી છે, તે
“થશે એટલે તમે મારા રામ અને હું તમારી સીતા ! સમજ્યા
“મારા રામ ? !” આત્મવૃક્ષને જેમ વેલી વિંટાળાઈ વળે તેમ નીતિ
ભ્રમરના ગળામાં હાથ નાખી, તેના મોં સામે વ્તહ રહી.

નીતિના મોંમાંથી રામ સીતાનો પાક નીકળી નીતિના હાથ
ફૂપી પારસમણીનો શરીરને સ્પર્શ થતાં ભ્રમરના મનનું ઔદાસીન્ય
એકદમ અલોપ થઈ ગયું ! તેના હૃદયમંદીરમાં કોઈ નવા જ પ્રકારનો
ભાવ નાચી રહ્યો. ભ્રમરે “રામની વહાલી સીતા !” એટલું જ
સંબોધન કરી નીતિને દદાલિંગન દીધું, અને ગોરા ગાલ પર એક
સ્નેહ ચુંબન લીધું ! નીતિને આ અમૂલ્ય ભેટ પહેલ વહેલી જ મળેલી
હોવાથી તેના મનમાં જે અપૂર્વ આનંદ થઈ આવ્યો તેનું વર્ણન

કરવાને અમારી કલમ અસમર્થ છે. અરે, પણ નીતિ કે જેણે તેના સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો છે, તે પણ બરાબર ન લખી શકે તો પછી હર રહીને માત્ર અર્થશ્રુતી જોનાર તે કેમ કરી શકે ?

આવા સુખદાયી સંયોગો આ દુઃખી ધરમાં થતા એ જોઈ વાંચનાર તારે વિસ્મિત થવાનું કારણ નથી. કારણ કે, ‘સારી ચીજ સારાને માટે જ’ છે. સોના રૂપાની અંખાડી હાથી માટે જ હોય છે; ગધેડા માટે કદી પણ હોય જ નહીં. અથવા એક કારસી કવિની ભાષામાં કહીએ તો:—

“તથ્યાત અઝ બહરેકે ? લિલ તથ્યખીન”

એટલે:—“સુંદર ચીજને કોને સાફ સરળવેલી છે ? સુંદર માણસોને સાફ.” આનું કારણ જણાવતાં એ કવિ જ એક ખીજા ભેતમાં જણાવે છે કે:—

“તથ્યાત અઝ બહરેકે ? લિલ તથ્યખીન”

“ખૂબ ખૂબીરા કુનદ જઝમ અઝ યકીન.”

મતલબ કે:—“સુંદર ચીજને કોને સાફ સરળવેલી છે ? સુંદર માણસોને સાફ; કારણ કે બેશક સાફ સારાને પોતાના તરફ ખેંચે છે.”

આ પ્રમાણેનો તેમનો ગુપ્ત અને ભાવી સૌખ્યપ્રદ પ્રેમભાવ તે ધરનાં બધાં માણસોના જાણવામાં ખાનગી રીતે આવી ગયો હતો, અને તે ઉપરથી મુમતિ અને તારા તો અરસપરસ વહેવાણો થવાનો નિશ્ચય પણ કરી ચૂકી હતી. ધર્માજીરાવના કાન પર પણ આ હકીકત ગઈ હતી; અને તેમણે તે પ્રમાણે કરી આપવાને પોતાની સંપૂર્ણ રીતે અનુમતી પણ આપી હતી.

પ્રકરણ ૬

અસલ ભોગલાઇ !

“ અંધિર નગરી બેઝાંદ રાત

“ ટકે રોર લાજ ટકે રોર ખાન. ”

પાછલા પ્રકરણમાં જોઇ ગયા પ્રમાણે ધર્માજીરાવના ધરના એક ભાગમાં જીમર અને નીતિનો સુખદાયી મેળાપ ચાલે છે; એટલામાં વડોદરાશાહ આમ્હણીયા પાઘડી પહેરેલો એક ગૃહસ્થ દરવાજા આગળ આવીને એકદમ ધરમાં પેઠો. તેને જોઇને સ્ત્રીઓ દિવાનખાનામાંથી ઉઠી વચલા ખંડમાં ચાલી ગઇ; અને ધર્માજીરાવ, સદગુજરાવ તથા વૃદ્ધ મામાસાહેબ એટલા જણ ત્યાં બેઠા રહ્યા. આવેલા ગૃહસ્થે નમીને ધર્માજીરાવને નમન કર્યા; એટલે તેને ધર્માજીરાવે “ આવો આવો ” કહીને પોતાની જોડે તકીએ બેસવા જગો આપી. તે બેઠા એટલે ધર્માજીરાવે તેને તમે ટ્રાણ, ક્યાંથી આવ્યા, અને શી આજ્ઞા છે, એ વગેરે પૂછ્યું. એટલામાં જીમર પછવાડેના ભાગમાંથી ત્યાં આવી બધાની જોડે બેઠો. તે આવેલો ગૃહસ્થ કે જોને આપણે હવે ‘ કામદાર ’ ઉપનામથી ઓળખીશું તેણે પોતાને આવવાનું કારણ વગેરે જણાવતાં કહ્યું:—

“ આશરે ચાર પાંચ મહીના પૂર્વે તમારે ત્યાં ટ્રાઇ બે બાળકો

“ તણાતાં આવેલાં છે, તે સંબંધે તમોએ આજ સુધી સરકારમાં

“ બિલકુલ જાહેર નહીં કરતાં તેમને તમારા ધરમાં રાખ્યાં છે તે

“ બદલ તમે સરકારના ગુન્હેગાર છો, અને તેટલા માટે તમને કેદ

“ કરીને લઈ જવા માટે હું સરકાર તરફથી આવ્યો છું. તમને તથા
 “ તમારા ધરનાં બધાં માણસોને કદ કરીને લઈ જવાનો મને હુકમ છે ! ”

આ સાંભળીને ધર્માજીરાવના હૃદયમાં મોટો ધ્રાસ્કો પડ્યો, અને
 સ્ત્રીઓ તો થર થર કંપવા લાગી. ધર્માજીરાવ આવી સ્થિતિમાં કંઈ
 પણ બોલી શક્યા નહીં, ત્યારે જીમર આગળ આવી તે આવેલા કામ-
 દાર સામે જોઈને બોલ્યો:—

“ રાવ સાહેબ, પાણીમાં વહેતો આવેલો તે હું જ, અને મારી
 “ બીજી એક બહેન છે મારાથી ન્હાની ! અમે મૃત્યુના મુખે સપડાયાં
 “ હતાં એવામાં આ મહા પુરૂષે સાહસ કરીને અમને પ્રાણુદાન આપ્યાં,
 “ તથા અમે નિરાધારને આશ્રય આપી આજ સુધી અમારું સંરક્ષણ
 “ કર્યું. એ બદલ તો આ મહા પુરૂષને સરકારમાંથી સારું ધનામ—
 “ અથવા અમસ્તી શાખાસી તો મળવી જોઈતી હતી. તે તો દૂર
 “ રહ્યું, પણ તેના બદલામાં તમે આ ઉલટ પરિણામ લઈને આવ્યા
 “ છો એ શું ? આ તો મોટી નવાઈની વાત છે ! કોઈ અનાથને
 “ કોઈક મહા સંકટમાંથી બચાવી આશ્રય આપે, અથવા સંરક્ષણ કરે
 “ તો તે તેણે અન્યાયનું કામ કર્યું એવું તમારા ચાલુ કાયદાઓમાં
 “ છે શું ? ધર્માજીરાવે સરકારનો એવો કયો અપરાધ કર્યો છે તે તમે
 “ પ્રથમ અહીં જણાવો એટલે અમે તમારો હુકમ માન્ય કરીએ ! ”

કામદાર—“ શો ગુન્હો કર્યો છે તે અમે શું જાણીએ ? ”

જીમર—“ જ્યારે તમે જાણતા નથી ત્યારે અહીં આવ્યા

“ શા માટે ? ”

કામદાર—“ અમે ફક્ત ચિઠ્ઠીના ચાકર ! અમે તો ફક્ત પકડીને

“ લઈ જવા માટે આવ્યા છીએ. ”

જીમર—“ કોને પકડીને લઈ જવા માટે ? ”

કામદાર—“ ધરનાં માણસો સાથે ધર્માજીરાવને ! ”

જામર—“ ઠીક; પણ તમે હુકમ છે એમ કહો છો, તે કાનો છે ? મહારાવ મહારાજનો ? દિવાન સાહેબનો ? અથવા ખીજા કોઈ અમલદારનો છે ? અને તે હુકમ બતાવો. ”

કામદાર—“ જરૂર તમે એકદમ મહારાજનું નામ ન. દો; પરંતુ એ હુકમ પરંપરાએ તેમનો જ છે, એમ તમારે માનવું જોઈએ. ”

જામર—“ ઠીક છે, શીકર નહીં; ગમે તેનો છો રહ્યો; પરંતુ “ તે લેખી છે ખરો ને ? લાવો બતાવો અમને ! ”

કામદાર—“ ના, હુકમ લેખી નથી ! ”

જામર—“ ત્યારે તમારી જોડે કોઈ આવશે પણ નહીં ! ”

કામદાર—“ અમે લઈ ગયા સિવાય રહેનાર નથી. ”

જામરને ગુસ્સો ચઢ્યો; પાસે ધર્માજીરાવની તલવાર પડી હતી તે હાથમાં લઈને બોલ્યો:—“ એમ છે ત્યારે લઈ જાઓ જોઈએ કેમ “ લઈ જાઓ છો તે ! આવો આમ સમોર !! તમે અહીં અસલ “ મોગલાઈ જ ચલાવવા ધારો છો કે શું ? ”

સદગુણ—“ રાવસાહેબ, રીતસર વર્તવું એ યોગ્ય કહેવાય. “ ગમે તો લેખી હુકમ લાવો, અથવા તો જે રસ્તે આવ્યા તે “ રસ્તે ચઢી મુંગે મોઢે ચાલતા થાઓ. નહીં તો પછી અહીં “ લોહી રેડાશે. ”

ધર્માજીરાવ—“ જુઓ રાવસાહેબ, અમે તમારી જોડે આવવાને “ કંઈ ના પાડતા નથી; પરંતુ હુકમ લેખી જોઈએ. આવાં કાર્યો મોઢે થતાં કદી સાંભળ્યાં છે ? ”

કામદાર—મનમાં જરા ડર ખાઈ ગયો, અને બોલ્યો:—“ હુકમ “ છે તો ખરો; પરંતુ તે મોઢાનો છે, લેખી નથી. ”

ભ્રમર—“ મોઢાનો હુકમ પણ કોનો છે, એ તો અમારે “ જાણવું જોઈએને ? ”

કામદાર—મનમાં ‘ બહુ ગરબડ કરવાનો વખત નથી ’ એમ સમજીને જરા છાતીમાં દમ રાખી, ધીમેથી બોલ્યો:—“ જુઓ, હુકમ “ + + + નો છે. માટે જ કહું છું કે, તમે એકલા જ આવીને તેમને “ કહેશો તો પતી જશે. મારી જોડે અત્યારે જ બધાં ચાલો એમ કંઈ “ હું કહેતો નથી. ”

ભ્રમર—“ જો તેમ હોય તો હું એકલા તમારી જોડે આવ- “ વાને તૈયાર છું; ધર્માજીરાવ આવશે નહીં. ”

સદ્ગુણ—“ પણ ભ્રમરે ત્યાં આવીને શું કહેવું ? ”

કામદાર—“ કહેવાનું એટલું જ કે ‘ પાણીમાં વહેતો આવેલો “ તે હું જ. મારું નામ તથા ગામ અમુક અમુક છે. ધર્માજીરાવે “ અમને પ્રાણદાન આપ્યું છે, તે બદલ તેમનો ઉપકાર માનીને, “ તથા અમારા પર તેમની અતિશય માયા બંધાઈ છે તેથી અમે તેમની “ પાસે અમારી ઈચ્છાથી રહ્યાં છીએ. ’ આટલું કહેશે એટલે બસ ! ”

ભ્રમર—“ ઠીક છે, એ પ્રમાણે હું તેમની રૂબરૂ કહેવા માટે “ કહો તો હમણાં જ તમારી જોડે આવું. ”

સદ્ગુણ—“ હું પણ તમારી જોડે આવીશ. ”

ભ્રમર—“ બહુ સારું. હું પણ સદ્ગુણની સોબત છોડીને એક “ પણ પગલું ભરવા ઈચ્છતો નથી. ”

આ નિશ્ચય થતો સાંભળીને વિમલદુર્ગા અંદરથી બોલી:— “ પણ ભાઈ ! તું મને એકલી મૂકાને જઈશ નહીં; હું પણ આવીશ “ તારી જોડે. ”

ધર્માજીરાવ—“ પણ તમે જાઓ તેના કરતાં હું જ જઈને કહી “ આવું એ મને ઠીક લાગે છે. ”

જામર—“ ના મામા; તમે ઘેર જ રહો ધર સંભાળવા માટે.
“ એ કામ તમારાથી પાર પડી શકશે નહીં. વળી આ કેસ મારા જ
“ સંબંધનો છે એટલે તેને માટે હું પોતે જ જઈ આવું એ સારું. ”

સદ્ગુણ—“ પણ હું જોડે આવું તો ખોટું શું ? ”

જામર—“ મારા તરફથી ના નથી. ”

વિમલદુર્ગા—“ પણ લાઇ, તું મને છોડીને જઈશ નહીં, હું
“ તારા વિના એકલી અહીં કેમ રહું ? ”

જામર—“ ગાંડી ! તું ખીએ છે શા માટે ? તને સંભાળવા
“ માટે આ (તારા) છે; માશી (સુમતી) છે; અને મામા (ધર્મા-
“ જીરાવ) છે. આટલાં માણસો તારા માટે પ્રાર્થના કરનારા હોઈને
“ તું રડે છે શા માટે ? ” વગેરે કહીને જામરે વિમલદુર્ગાની સમજાવ કરી.

“ બેટા ! આવ, મારી પાસે બેસ. આપણે ત્રીઓમાં બેસીએ.
“ પુરૂષો જોડે શા માટે જવું જોઈએ ? ” વગેરે તારાખાઈએ વિમલ-
દુર્ગાની સમજાવ કરતાં કહીને, તેને છાતી સરસી ચાંપી.

*

*

*

*

પછી જામર પોતાની મા, માશી, અને મામા વગેરેને નમસ્કાર
કરીને અને સદ્ગુણે પણ તેમજ કરીને તેઓ ધરખહાર નીકળ્યા.
ખન્નેએ લલકાખંધ પોશાખ પહેર્યો હતો. સદ્ગુણરાવે ગોળી ખહાર-
ની સામગ્રી સાથે પોતાની નાની પિસ્તોલ, તથા એક નાનો તમચો
જોડે લીધો હતો; અને જામરે ધર્માજીરાવની તરવાર લીધી હતી. આ
તરવાર ખહુજ ઉંચા પ્રકારની હતી. તે વખતની ગાયકવાડી પ્રજામાં
આવી ઉત્તમ પ્રતિની તરવાર કોઈક સ્થળે જવલ્લે જ મળી શકત,
એમ કહેવામાં જરા પણ હરકત નથી. ધર્માજીરાવ પાસે તેના જૂના
અશ્વર્યામાંનું બે કાંઈ પણ રત્ન હોય તો આ જૂની તરવાર જ માત્ર

હતી. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે ત્યારે તેમણે સોના રૂપાના દર-
દાગીના શાહુકારને ત્યાં મૂકી ચલાવ્યું; પરંતુ આ તરવાર આજસુધી
સંભાળીને રાખી હતી. જામર, સદગુણ અને આવેલો મૃદસ્થ
ધર્માજીરાવના ધરમાંથી ચાલતા થયા, ત્યારે આશરે અર્ધરાત્રનો વખત
થવા આવ્યો હતો. ધર્માજીરાવના વૃદ્ધ મામા અત્યારસુધી કંઈ બોલ્યા
નહોતા; તેઓ ધરમાંથી નીકળવા તૈયાર થયા એટલે તે બોલ્યા:—

“અહો કામદાર, તમારા દરબારમાં અત્યારે કામકાજ ચાલતું.
“હોય છે કે શું? મને તો લાગે છે કે આવી રીત તો ક્યાંય પણ
“હોતી નથી. માટે અમારા આ છોકરાઓને સવારે તેડી જાઓ તો
સારું. અત્યારે રહેવા દો.”

કામદારે ઉત્તર આપ્યો:—“આ પ્રકરણને કાયદા પ્રમાણે એટલું
“બંધુ લાંબું કરવાની જરૂર નથી. રાતમાંને રાતમાં અંદર અંદર સમજી
“લેવું એ વધારે ઠીક એમ અમારાં સાહેબના મનમાં છે. એ સારું
“કે બોલું?”

આ ઉત્તર સાંભળી મામાસાહેબ કંઈ બોલ્યા નહીં, અને જામર,
સદગુણ તથા કામદાર ચાલતા થયા.

રાતના બાર વાગ્યા પછી શહેરના મુખ્ય મુખ્ય દરવાજા
બંધ કરવામાં આવતા હોવાથી, આવજા કરનારા માણસોને પરવાનગી
સિવાય શહેરમાં દરવા દેવાની સખત મનાઈ હતી. એટલે જામર વગેરે
ગલીકુંચીને રસ્તે થઈને જતાં એક ખડકી પાસે જઈ પહોંચ્યા. જો
કે આ ‘ખડકી’ હતી તોપણ તેમાંથી એક હાથી સહેજ રીતે પસાર
થઈ શકે તેવડી તે નાની હતી!! આ ઠેકાણે આ ત્રણ જણા આવી
પહોંચતાં જોડેના કામદારે ત્યાં કંઈ ઈમારત ક્યાં એટલે અંદરના
માણસે તરત જ ખડકી ઉઘાડી—એટલે કે આ ખડકીમાં એક નાની

ખારી હતી તે ઉધાડી. એ ખારીમાંથી જ્યાં ત્રણે જણા અંદર ગયા. અંદર પ્રવેશ કરતાં પ્રથમ એક પોલીસ સિપાઈની નાની ગેટ આવી ત્યાં જરાવાર ઉભા રહીને તે કામદાર સાહેબ ચલમનો અચ્છી રીતે દમ મારી આગળ ચાલ્યા. પછી ત્યાંથી ઘણેક સુધી આગળ ચાલ્યા પછી તેઓ એક બંજલા આગળ જઈ પહોંચ્યા. શિયાળાની ઋતુ હોવાથી ટાંઠ સારી પેઠે પડી હતી; તેમજ ચંદ્ર મધ્યાહ્નશે આવેલો હોવાથી ચાંદની પણ સરસ ખીલી નીકળી હતી. માત્ર કુતરાની ઓરડા-ઓરડ સિવાય સર્વત્ર શાંતતા જણાતી હતી. આવે વખતે આ ત્રણે જણા બંગલાના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા, એટલે એ કામદારે ચપટી વગાડતાં જ દરવાજા અંદરથી ઝિઘાડવામાં આવ્યો. ત્રણે જણા બંગલામાં દાખલ થયા; અને એક દિવાનખાનામાં જામર તથા સદગુણને ખેસાડીને એ કામદાર અંદરના ખીજા ઓરડામાં ગયો. થોડાંએક વખત ગયા પછી તે પાછો આવ્યો; અને તેની જોડે જ શાલ ઓઢેલો એક પુરુષ પણ બહાર આવ્યો. તેના માથા પર દિલ્લીની ભરજરી ટોપી હતી, અને આંખે ચશ્મા ચઢાવેલા હોઇને બાકીનું આખું અંગ શાલ વડે ઢાંકી દીધેલું હતું તેથી તેના શરીરનો ખીજો ભાગ જોઈ શકાય તેમ નહોતું. તોપણ તે આ બંગલાનો માલીક હોવો જોઈએ એમ જામર અને સદગુણે તુરત જ જાણી લીધું.

એ ધરનો માલીક ઉપર પ્રમાણેના દમામ સાથે દિવાનખાનામાં આવતાં જામર અને સદગુણે તેમને નમીને નમસ્કાર કર્યા, ત્યારે તે ગૃહસ્થે અમસ્તો ઉઘો હાથ કરવાની પણ તસ્દી લીધી નહીં; તે તો ડાહ્યા ડાહ્યા આવીને તકીઆને ટેકીને એક માદી પર પડ્યા.

જામર તરફ જોઇને તે ગૃહસ્થે પ્રશ્ન કર્યો:—“ જલમવાહમાં “ હર્માજીરાવ દાલાડેને ત્યાં તણાતા આવેલા તે ઇસમ તમે જ કે ? ”

જામરે નમીને ઉત્તર આપ્યા:—“હા જી, હું જ એ હતાભાગ્ય
“મનુષ્ય ! અને આ મારી જોડે ધર્માજીરાવનો પુત્ર સદ્ગુણરાવ
“આપની મુલાકાત માટે આવેલ છે.”

ગૃહસ્થ—“હા હા ! મારી પાસે સદ્ગુણનું નામ કહાડશે
“નહીં. તેનું તથા તેના બાપનું નામ પણ આરાભ્યમાં નહીં જોઈએ,
“એવો અમારો અભિપ્રાય છે. તે પૈકી સદ્ગુણને તો અમે ધણે
“અંશે અમારી હૃદમાંથી હાંકી કહાડ્યા જેવું જ છે. ફક્ત ધર્મનો
“હજી સંપૂર્ણ રીતે નાશ થયો નથી; પરંતુ અમે તે સંબંધના
“સખ્ત વિચારમાં જ છીએ.”

જામરે—“આપ આપની મરજી પ્રમાણે કરવાને સમર્થ છો;
“પરંતુ આટલી મોડી રાત્રે અમને બોલાવીને આપ નામદારને ખાસ
“તસ્દી લેવાનું શું કારણ હશે તે જાણવાની અત્યંત ઉત્કંઠા છે.”

ગૃહસ્થ—“અહોહો ! તેમાં શું ? તસ્દી લેવી એ તો અમારું
“કામ જ છે. કારણ, મહારાજ સાહેબ માટે અમે અમારાં તન, મન
“અને ધન અર્પણ કરી દીધેલું જ છે.”

સદ્ગુણ—“બરાબર છે. સ્વામીભક્તિનું એજ મુખ્ય લક્ષણ છે.”

ગૃહસ્થ—“લમ કરવા યોગ્ય—ઉપવર થયેલી તમારે એક બહેન
“છે કે સદ્ગુણરાવ ?”

સદ્ગુણ—“હા જી; તે હજી કુમારિકા છે.”

ગૃહસ્થ—“અને એટલા માટેજ હું કહું છું કે, તમારા અને
“તેના ભાગ્યનો ઉદ્ધવ કરી લ્યો. હું આ જે કહું છું તે તમારા
“કલ્યાણનું જ છે.”

સદ્ગુણ—“શોક્ય પર જઈ પડવું, અથવા વૃદ્ધ પતિની કાંટે
“વળગવું એ ખુદ મારી બહેનને ન ગમે એ તો દેખીતું જ છે; અને
“ધરમાંનાં વડીલ માણસોનો અભિપ્રાય પણ તેવો જ છે.”

ગૃહસ્થ—“ પણ કાટયાવધી દોલત અને રાજઐશ્વર્ય મળશે તે ? ”

ભ્રમર—“ તેનું લક્ષ સંપત્તિ તરફ ખિલકુલ છે નહીં મહારાજ ! ”

ગૃહસ્થ—(ગુસ્સે થઇને) “ તમારા જેવા તરણ છોકરા તરફ “ તેનું લક્ષ હશે, કેમ ? ”

ભ્રમર—“ આપના આ ખોલવાનો ભાવાર્થ હું સમજી શકતો નથી; પરંતુ પ્રીતિની વાત તો કંઇ ઓર જ હોય છે, એટલું તો ખરું જ ! ”

ગૃહસ્થ—“ પણ તમારી એક બહેન તમારી જોડે પાણીમાં “ તણાતી આવી છે ને ? ”

ભ્રમર—“ છે ખરી, પણ તે પોતાનો પ્રાણ શરીર સાથે “ પોતાને પ્રાણદાન દેનાર ગૃહસ્થને બદલા તરીકે આપી ચૂકી છે. “ એટલે તેને જે ગૃહસ્થે પાણીમાંથી બહાર કઢાડી બચાવી, તેના “ દીકરાની પત્ની તે પોતાના મનોભાવથી થઇ ચૂકી છે. ”

ગૃહસ્થ—“ એટલે કે એ આ સદ્ગુણની સ્ત્રી થઇ ચૂકી છે “ એજ તમારા ખોલવાનો ભાવાર્થ છે ને ? ”

સદ્ગુણ—“ હા જી, તે જ અર્થ. આપ જેવા સુરતે વધારે ફાડ “ કરી સમજાવવાની જરૂર થોડી જ હોય છે ! ”

ગૃહસ્થ—“ અને એક યુવાન વિધવા તમારા ઘરમાં છે ને ? ”

સદ્ગુણ—“ હા જી, છે. ”

ગૃહસ્થ—“ ત્યારે તેના ભાગ્યનો ઉદય તો તમારા ડહાપણથી “ તમે કરી લો ! ”

સદ્ગુણ—“ પણ અમારા જેવી અસલ મરાડી જ્ઞાતિમાં બ્રાહ્મ- “ જ્ઞાની પેઠે જ પુનર્વિવાહ થઇ શકતા નથી, એ આપ જાણતા જ “ હશે. તેને માટે શો ઉપાય ? ”

મુહુર્થ—“ ખુલ્લી રીતે તેમ થઈ શકતું ન હોય તો ખાનગી
 “ રીતે કાષ્ઠના ઘરમાં બેસવાને શી હરકત છે ? હું તેને બે હજાર
 “ રૂપીઆનો દરખાસો બંધાવી આપું છું ! ઉપરાંત પાંચ લાખના
 “ દાગીના, અને તમારા જેવા તેના સંબંધીઓને આસામીઓ બાંધી
 “ આપે તે ભુદી ! ”

સદ્ગુણ—“ આ કામમાં તેની પોતાની સલાહ લેવી જોઈએ.
 “ તે સિવાય પરબારો કંઈ પણ ઉત્તર અમારાથી આપી શકાય નહીં.
 “ કેમકે એ તો સૌ સૌની પોતાની ખુશી ઉપર આધાર રાખે છે. ”

મુહુર્થ—“ તમે એક વખત માત્ર એક પળવાર મારી જોડે
 “ એકાંતમાં તેનો મેળાપ કરાવો, એટલે હું તે જ વખતે તેની પાસે
 “ કબુલ કરાવી દઈશ ! ”

સદ્ગુણનો સ્વભાવ તો શાંત હતો; પરંતુ ઉપરનું બોલવું સાંભળી
 હાથે મરને ગુસ્સો બહુ જ ચડી આવ્યો. તેની આંખો લાલચોળ થઈ
 ગઈ. તે બોલ્યો:—“ મહારાજ ! તમે જે વાત કરો તે મોં સાંભળીને
 “ કરો; નહીં તો તમને ભારે થઈ પડશે ! ! એ વિધવા બાધ પ્રત્યક્ષ
 “ મારી માતૃશ્રી છે સમજ્યા ? મારા જેવો પુત્ર અને વિમલદુર્ગા
 “ જેવી કન્યા છતાં તેને તમે કાષ્ઠના ઘરમાં બેસવાનું કહો છો ?
 “ આવી વાત મોંમાંથી તમે કહાડો એ શું તમને યોગ્ય લાગે છે ? ”

સદ્ગુણ—“ ખરેખર, આ તમારું બોલવું મર્યાદા બહારનું છે
 “ મહારાજ. આમ બોલવાથી અનર્થ થતાં વાર નહીં લાગે ! ”

મુહુર્થ—“ મોં સાંભળીને બોલો છોકરાઓ ! નહીં તો હમ-
 “ છાંજ તમને સારી પેઠે મેથીપાક ખવડાવીશ. સમજ્યા ? કાશુ છે
 “ રે બહાર ? વિસાજીપંત ! આ લુચ્યાઓને બહાર લઈ જઈને સારી
 “ પેઠે સમજાવી લાવ ! ”

ધણીનો હુકમ થતાં જ વિસાજીપંત પાસે આવીને સદ્ગુણની
 જુગ્મ ઝાલી ખેંચવા લાગ્યો. એટલામાં જીમરે એ ધરના માલીકના
 શ્રીમુખપર એવી એક જોરથી ખેંચી કહાડી કે, તેનો ગાલ જાણે
 અને જીમરનો હાથ જાણે !! લપડાક લાગતાં તેને તમ્મર જ આવી
 ગઈ. “ દોડો રે દોડો ! મરી ગયો ! મરી ગયો !! ” એવી એકસરખી
 તેણે જૂમો પાડવા માંડી, એ સાંભળતાં જ વિસાજીપંત સદ્ગુણનો હાથ
 છોડીને દોડતો દોડતો તેના ધણી પાસે જઈને તેને યંપાળવા લાગ્યો.
 એટલામાં દરવાજા ખહારથી પાંચ દસ સિપાઈઓ આવીને વિસાજી-
 પંતને મદદ કરવા લાગ્યા. ત્યારે વિસાજીપંતે તેમને કહ્યું કે:- ‘ તમે
 પ્રથમ આ બે છોકરાઓને પકડી રાખો. નહીં તો તે નાશી જશે ’ !
 આ સાંભળતાં જ સિપાઈઓ જીમર અને સદ્ગુણપર દોડતા દૂટ્યા.
 એટલે સારી પેઠે બાજંબાજા થઈ; અને મારામારી પણ થઈ. જીમરે
 માનાશાઈ તરવાર કહાડીને ટપોટપ કાપી નાખવાનો વિચાર કર્યો;
 પરંતુ સદ્ગુણે તેને તેમ કરવા દીધું નહીં. તોપણ ચારપાંચ જણાને
 તો તરવારની પ્રસાદી મળ્યા સિવાય ન રહી ! આ તરફ સદ્ગુણે
 પોતાની પિસ્તોલનો ખાલી બહાર પિસ્તોલનું મોં લીંત તરફ રાખીને
 કર્યો, પરંતુ એથી મક્કતનો પગાર ઓહીયા કરનાર સિપાઈઓ ડરી
 જઈને જીવ બચાવવા માટે ચારેકોર નહાસી ગયા. આટલામાં પોલીસ-
 નો કોઈ અમલદાર ફેટલાએક સિપાઈઓની ટૂંકડી સાથે રોન ફરવા
 જતો હતો, તે આ બંગલામાંની ગરબડ સાંભળીને અંદર આવ્યો.
 ધરધણીની તથા વિસાજીપંતની જીભ જો કે હજી ઉપડતી નહોતી
 (બોખડી વળી ગઈ હતી તેથી) તો પણ એ આવેલા અમલ-
 દારને અથઈતિ કહીને સર્વ અપરાધ આ બન્ને છોકરાઓનો છે એમ
 કહી, સદ્ગુણ અને જીમરને બતાવ્યા. પોલીસ અમલદાર ધરના માલીક-

ને સારી પેઠે ઓળખતો જ હતો, એટલે તેના હુકમનો અનાદર તેનાથી કેમ થઈ જ શકે ? તેણે તુરત જ બે છોકરાઓ પર ચડાઈ કરી. પોલીસનો અમલદાર પોતાના પર ચડી આવે છે, એ જાણી જામરે હાથમાં તરવાર લઈને તે અમલદાર તરફ ટીકીને જોઈને કહ્યું;—“તમારે “જે કંઈ કહેવાનું હોય, અથવા પૂછવાનું હોય તે દૂર રહીને જ કહો, “અથવા પૂછો. અથવા જ્યાં લઈ જવા હોય ત્યાં લઈ ચાલો, અમે “આવવાને તૈયાર છીએ. પરંતુ પાસે આવશે અથવા અમારા શરીર- “ને હાથ અડકાડશે તો ઠીક નહીં થાય. અમે તમારામાંના પાંચ “દસ જણાનાં માથાં સકૃતદર્શને ઊરાડ્યા સિવાય તમારે કબ્બો બલા- ત્કારથી થઈશું નહીં !”

પોલીસ અમલદાર જરા નખળા મનનો જ હતો. તે જામરના આ બોલો સાંભળીને, તથા તેની તપી ગયેલી મુખકાંતિ જોઈને મનમાં ડરી ગયો. વધારે હુજતાઈ કરવાથી વાત વધી પડશે એમ ધારી તેણે એવો પોષ્ટ શોધી કહાડ્યો કે, સવાર થતાં સુધી તમારે આ ધરમાં જ કેદમાં રહેવું. સવાર થયે યોગ્ય અધિકારી પાસે તમને લઈ જઈને તમારી ચોકશી કરવામાં આવશે. જામર અને સદ્ગુણે તે અમલદારનું આ કહેવું કબૂલ કર્યું, એટલે તે ધરમાંની એક ઝોરડીમાં એ બંનેને પૂરી, બંદોબસ્ત માટે બે સિપાઈઓને ત્યાં રાખીને તે અમલદાર ત્યાંથી ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

ખંડોખાની સ્વારી અને પ્રપંચનો પેચ.

“વસ્યા છે સંસારે, કૂર હૃદય હા ! માનવતણા,
 “કરે જૂઠી માયા, નિજ હિતક પ્રાપ્તિક ધણા;
 “દોઢા દેખી ગર્વી, મન વિષયમાં નિત્ય રમતું,
 “કરે કુંઝી જીવો, નિજ કૃતિ કરી જેમ રચતું.”

—આખા.

ગાયકવાડના વંશમાં ખંડોરાવ કુળદેવ હોવાથી, માગસર માસમાં ચંપાષ્ટીને દિવસે તેમને ત્યાં દરવર્ષે મોટા ઉત્સવ થાય છે. આ સાલે તે ઉત્સવ મોટી ધામધુમ અને ઠાઠમાઠથી કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રીમંત મહારાવ મહારાજનામાં જે કાંઈ સારા ગુણો હતા તેમાં ઔદાર્યનો એક ગુણ મહા વિલક્ષણ પ્રકારનો હતો. તેમને રાજ્યાધિકાર મળ્યા પછીના ત્રણ ચાર વર્ષમાં જ તેમના હાથથી જેટલાં ઔદાર્યનાં કાર્યો થયાં, તેટલાં એ કુળમાંના બીજા કોઈપણ પુરુષના હાથથી થયાં સાંભળ્યાં નહોતાં. માત્ર આ ગુણનો ઉપયોગ યોગ્ય સ્થળે, યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય પાત્રે થએલો હોય એવા દાખલાઓ બહુ જ થોડા મળી આવશે. આ સખખથી ઔદાર્યથી જે લાભ થવો જોઈએ તે તેમને થઈ શક્યો નહીં. તથા તેથી જે સુકીર્તિની પ્રાપ્તિ મનુષ્યોને થાય છે તે તેમને પ્રાપ્ત થઈ શકી નહીં. પણ ઉલટી અપકીર્તિ જ છેડામાં પડી ! આમ થવામાં મુખ્ય કારણ એટલું જ હતું કે, જેમના પર તેમનો ખાનગી દષ્ટિથી વિશ્વાસ હતો, તે માણસો ઘણે અંશે તદ્દન હલકા દરજ્જાના, દુર્ગુણી, મૂર્ખ, કામકાજમાં બીનવાકેફગાર,

જન્મહરિદ્રી અને નીતિબદ્ધ હતા. તેમની સ્ત્રીપત્ની-તેમના પ્રતાપથી-સત્કૃત્યોમાં પણ મહારાજ મસ્તકારવાને ખોળે અપ્યયજ્ઞ પડતો. ખાનગી સલાહકાર મંડળીમાંનાં બધાં માણસો એવાં હતાં, એમ કહેવાનો આશય નથી. કારણ તેમાં પણ કેટલાએક સમજી, મુત્સદી, પાપથી ડરનારા, અને સહચારસંપન્ન માણસો હતાં; પરંતુ તેમનું તે વખતમાં કંઈ ચાલતું નહોતું; કેમકે પેલાઓના મૂળ સારી પેઠે ઉડાં જમી ગયાં હતાં; અને પ્રમાણમાં તેવાઓનું જોર પણ વધારે હતું. હશે. આપણે તેની જોડે આ સ્થળે કંઈ બહુ-ખાસ-સંબંધ નથી. આ સ્થળે આટલું જણાવવાનો આશય માત્ર એટલો જ કે, મહારાજ મસ્તકારવા લાલા, ઉદાર દિલના, અને તેમાં તેમણે જે માણસોને વિશ્વાસપાત્ર ઠરાવ્યા હતા તે સ્વકાર્યસાધુ ! પછી કહેવાનું જ શું ?

ચંપાવટીના ઉત્સવને લીધે રાજમહેલના દેવધરમાં નવરાત્ર ખેડાં. તે જ પ્રમાણે ગામ બહાર ખંડોખાની ટેકરીપર દેવાલયમાં પણ ઉત્સવ શરૂ થયો. દરરોજ બ્રહ્મભોજન અને ખીજાં દાનધર્મ શરૂ થયાં. આ સાલ દરસાલના દાખલા કરતાં ખર્ચની યોજનામાં ઘણું જ વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. ચંપાવટીને દિવસે સરકારસ્વારી ખંડેરાવના દર્શન માટે મોટા ઠાકમાઠ સાથે નીકળી. વડોદરામાં દરવર્ષે બે ત્રણ સ્વારીઓ મોટા ઠાકમાઠ સાથે ચડવાનો પરાપૂર્વથી દાખલો જ છે; પરંતુ આ સાલ દરસાલ કરતાં આ સ્વારી અત્યંત ભપકાભેર નીકળી હતી. સ્વારી ગેંડી દરવાજે ચઢીને જવાની હતી, તેથી માંડવી પાસેથી તે ઠેક ખંડેરાવના દેવાલય મુખી માણસોની ઠક જમી ગઈ હતી. “ દેવ જોવો અથવા રાજ જોવો ” એવી જે આપણામાં કહેવત છે તે મથાર્થ જ છે. હાલ પૂના અને સતારાનું ઐશ્વર્ય નષ્ટ થવાથી, આ દેશમાં સ્વદેશી ઐશ્વર્યની સ્વારી જોવી હોય તો વડોદરા સિવાય ખીજું સ્થળ રહ્યું

નથી. તેમાં પણ ગાયકવાડની દોલત એટલે કંઈ જેવી તેથી વાત ન કહેવાય ! જરીએને મન તો ગાયકવાડની સંપત્તિ એટલે જાણે સાક્ષાત્ કુબેરની જ સંપત્તિ ! કારણ જેમને ત્યાં સોના રૂપાનો તો હીસાખજ નથી, અને હીરા, માણેક, મોતી વગેરે તો હાથી અને ઘોડાઓ પર પાથરેલાં હોય છે; તો પછી તેની સંપત્તિનું વર્ણન શું કરી શકાય ? સ્વારીના હાથીની ભરજરી ઝુલો પર હીરા જડેલા હતા; અને સોનાનો સાકળદંડ તેની ઘુંઢમાં શોભી રહ્યો હતો. કેટલાએક હાથીઓ પર ચાંદીના હોદા અને સોનાની અંખાડીઓ હતી. સ્વારી આગળ કાટવાલી માલ-કૃત ઘોડાઓ નાચતા ફૂટતા ચાલતા હતા. તે એક કરતાં એક ચઢતી કિંમતના હોદાને સુંદર તથા જૂદા જૂદા રંગના હતા. અંકેક ઘોડાને પકડવા માટે ચત્તાર મોત્તદાર, અને ખીજા તેટલાજ તેની સંભાળ રાખવા માટે માણસ રાખવામાં આવ્યા હતા ! તેની પાછળ સોનાની અને ચાંદીની તોપો ચાલતી હતી, તે બધાની આગળ જરીપટકાનો હાથી ચાલતો હતો. તેની પછવાડે ઘોડેસ્વારોની ટૂંકડી હતી, સ્વારોના હાથ-માં ભાલા હતા; અને કેડમાં તરવાર લટકી રહી હતી. સ્વારોની પછવાડે શણગારેલા હાથીઓ હારખંધ ચાલતા હતા. તે પર કેટલાએક માનકરીઓ અને ગાયકવાડના જમાઇઓ લપકાખંદ પોશાક પહેરી અકડ થઈ એડા હતા. તેની પછવાડે ઇંગ્રેજ એડના તાલ પ્રમાણે ચાલતું પાયદળ, પછી પાગેદારના ઘોડેસ્વારોની ટૂંકડી, અને તેની પછવાડે દુમકી વગાડતી અરબલોકોની ટૂંકડી ચાલતી હતી.

આ બધા પછી જૂદા જૂદા વાળવાળાઓનું મંડળ ચાલતું હતું. તેમાં રણસીંગડાં, તતુડીઓ, ડંકા, ડફ, અને કર્ણદોલ વગેરે વાળવાળાઓ હતા. તે પછી ભાલાદાર, ચોપદાર, નિશાનવાળા, બેચા-ટીવાળા, ચમ્મરવાળા, મોર્છલવાળા, ભાટ અને પાન સોપારીના વાટવા

વગેરે ધરનારા શાર્ગીદો ચાલતા હતા. આ બધાની પછવાડે મહારાજ સાહેબની સોનાની બગી ચાલતી હતી. બગીમાં સરકાર સ્વારી, તથા સામેની બેઠક ઉપર દિવાનસાહેબ બેઠા હતા. મહારાજની પછવાડે અમ્મર અને મોર્ચલ ઉડી રહ્યાં હતાં. બગીની પછવાડે તમામ સરદાર મંડળી, માનકરી મંડળી, અને ગૃહસ્થ લોકોની તથા મહારાજની આમ મંડળી ઘોડા પર બેસીને ચાલતી હતી. તેમના માથાપરની છત્રીઓ વડે આકાશ ઢંકાઈ ગયા જેવું દેખાતું હતું. જ્યાં જુઓ ત્યાં છત્રીજ છત્રી.।। ખિસારા છત્રી ધરનારાઓ પણ મનમાં તોખા તોખા પોકારતા હતા. કારણ કે ઘોડાઓની ગીરદીમાં છત્રી ઝાલીને પગે ચાલવાનું તેમને ભારે મુશ્કેલ થઈ પડતું હતું. મહારાજની બગીની લગ્ગોલગ જ હોસ્તમહમદ જમાદારનો ઘોડો હતો. તેમનો ચહેરો એક શર સિપાઈ જેવો દેખાતો હતો. હોસ્તમહમદ જમાદારની પછવાડે નવાબ, પનાર, બાધવ, નિંબાળકર, રોડે, અને હુરીબક્તિ વગેરે સર્વ મંડળી ઘોડાઓને ઠેકવતી જતી હતી. સર્વ સ્વારીને છેડે ‘સાહેબ-નોખત’ ડૂમ ડૂમ વાગતી જતી હતી.

આ પ્રમાણે સ્વારી અત્યંત ઠાઠમાઠથી ચાલે છે, એટલામાં આ તરફ સુરસાગર પર ધર્માજીરાવ દાલાડેના ધર આગળ એક સારંગ રંજનો ઘોડો જીન વગેરે સામાન સાથે આવીને ઉભો રહ્યો. તેને મોત્તદારે ધરેલો હતો, અને તેની જોડે એક જસુસ હતો. તે જસુસે અંદર જઈ ધર્માજીરાવને કહ્યું:—“આપને હમણાંને હમણાં જ સ્વારી “માટે બોલાવ્યા છે, એટલામાટે આપ જલદી ચાલો. આ ઘોડો “હજુરમાંથી આપને માટે મોકલ્યો છે. થાય તેટલી ઉતાવળ કરીને “આપે સ્વારીમાં દાખલ થઈ જવું જોઈએ. સ્વારી હજુ બહુ દૂર ગઈ “નથી, દરવાજાની અંદર જ છે.”

જાસુસના આ નિરોપની ધર્માજીરાવથી અવગણના થઇ શકી નહીં; તોપણ જવું કે ન જવું એ સંબંધે તેમને મોટો વિચાર થઇ પડ્યો. જવાનો વિચાર કરે છે તો મન જવા માટે કબુલ્લાત આપતું નથી: હજારો કુકલ્પનાઓ કરીને મન એ વિચારને તોડી પાડે છે, અને ન જવાય તો દરબારનો વળી વધારે કાપ થશે એ ભય લાગવા માંડ્યો. હમણાં કેટલાક દિવસો થયાં ધર્માજીરાવને સ્વારી માટે કદી પણ તેડું આવતું નહોતું અને આજ બોલાવવા માટે ખાસ જાસુસ તથા હજુરમાંથી ઘોડો પણ આવ્યો, ત્યારે ન જવું એ પણ ઠીક ન કહેવાય, એમ વળી બીજી પળે વિચાર થવા લાગ્યો. આ 'એક તરફ વાવ અને બીજી તરફ કુવા' જેવું અથવા તો સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવું થયું. જાય છે તો મન કબુલ કરતું નથી, અને નથી જતા તો દરબારની વધારે અવકૃપા થવાનો ભય છે. ત્યારે કરવું કેમ, એ મોટો વિચાર થઇ પડ્યો. પણ છેવટે ધરના માણસોની સંમતિથી સ્વારીમાં જવાનો ઠરાવ ધર્માજીરાવે કર્યો. આ વખતે ધરનાં માણસોને પાછલા બનાવોનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. સદ્ગુણ અને ભ્રમરને લઈ ગયાને લગભગ એક મહીને વીતી જવા આવ્યા છતાં તેઓ પાછા આવ્યા નથી તેમજ આજ સુધીમાં તેમનો બિલકુલ પત્તો પણ નથી. ત્યારે આ પ્રસંગ પણ તેઓજ પ્રપંચી હશે કે શું એ સંબંધે બધાંને મોટી શીકર થઇ પડી. તોપણ છેવટે જવાનો નિશ્ચય કરતાં ધર્માજીરાવ એ આવેલા સારંગ ઘોડાપર સ્વાર થઇને આવેલા જાસુસ જોડે સ્વારી માટે ગયા !

સરકારસ્વારી ખંડેરાવનાં દર્શન કરી પાછી ફરતાં સાંજ પડી ગઈ; અને રાજમહેલમાં આવી પહોંચતાં તો લગભગ ચાર કલાક રાત થઇ. સ્વારી જોવા આવેલા લોકોમાંના ઘણાખરા પોતપોતાને ઘેર રકુચકર થઇ ગયા; અને સ્વારીમાંના લોકો પણ ઘેર જવાની ગરબડ-

માં પડી ગયા; કારણ તેઓ સ્વારીની ધામધુમમાં બપોરના રોકાયેલા હોવાથી હવે બહુ જ કંદાળી ગયા હતા. ક્યારે ઘોડા ઉપરથી ઉતરીએ, અને કઈ ઘડીએ પોશાખ ઉતારી મુક્ત થઈએ એમ બધાને મન ઘર્ષ થયું હતું. ગામના લોકો સ્વારી જોઈ પોતપોતાને ઘેર પાછા ફર્યા હતા, અને જમવા ખાવાની ધમાલમાં પડી ગયા હતા; ત્યારે આપણા ધર્માજીરાવ દાલાડે હજી પોતાને ઘેર પાછા આવ્યા નહોતા. તેમના ઘરનાં માણસો રસોઈ કરીને તેમની વાટ જોઈ બેઠાં હતાં. છોકરીઓએ એટલે કે નીતિ અને વિમલદુર્ગાએ પણ વાળુ કપડાં નહોતાં. કારણ ઘરનાં બધાં માણસોની સ્થિતિ આ વખતે જૂદા જૂદા પ્રકારની થઈ ગઈ હતી. એ બધાનું મુખ્ય લક્ષ અત્યારે ધર્માજીરાવ તરફ લાગી રહ્યું હતું. બહુ મોડે સુધી ધર્માજીરાવ પાછા ન ફર્યા એટલે તેમના મનમાં એમજ લાગવા માંડ્યું કે સદ્ગુણ અને જીમરના જેવી જ સ્થિતિ ધર્માજીરાવની થએલી હોવી જોઈએ. સુમતિની આંખમાંથી એકસરખી અશ્રુધારાઓ ચાલી રહી હતી. આ જોઈને નીતિ અને વિમલદુર્ગા પણ મોટેથી રડવા લાગી. આ ઉપરથી તારાબાઈને પોતે માનેલા પુત્ર જીમર અને ભાણેજ સદ્ગુણનું સ્મરણ થતાં તે પણ અત્યંત શોચ કરવા માંડી હતી. આ પ્રમાણે આ વખતે ધર્માજીરાવના ઘરમાંના સ્ત્રીમંડળમાં શોકોદ્વગાર ચાલી રહ્યા હતા. કોઈ કોઈને ધીરજ આપે या समजवे तेम नहोतुं. નીતિ આ વખતે એક બાપનું, બીજું તેના બહાલા ભાઈનું, અને ત્રીજું તેના પ્રિયકર જીમરનું, એમ ત્રણ જણના ત્રણ ગણા દુઃખના દરીઆમાં ડુબી હતી. વૃદ્ધ મામા સાહેબના અંતઃકરણમાં પણ દુઃખ ઉદભવી આવ્યું હતું; પરંતુ તેઓ બહારથી હિંમત બતાવીને બધાના મનનું સમાધાન કરતા તથા હિંમત આપતા હતા; પણ તેવી લૂખી ધીરજનો આવે વખતે શો ઉપયોગ ?

શું તેમના સમાધાનકારક વાક્યોથી ધર્માજીરાવની પ્રત્યક્ષ બેટ થયા જેવો આનંદ અથવા સુખ થઈ શકે કે ?

હ્રમર અને સદ્ગુણ ધરમાંથી ગયા બાદ તેઓ બીજે દિવસે પણ પાછા નહીં ફરતાં સુમતિ અને તારાબાઈએ તો અન્ન પાણી છોડી જ દીધાં હતાં; અને અધુરામાં પૂરું હવે ધર્માજીરાવની પણ એજ દશા થઈ એટલે પત્ની પુછતું જ શું ? ધર્માજીરાવની વૃદ્ધ માતૃશ્રી સુસુદ્ધિ તો તદ્દન પથારીવશ થઈ પડ્યાં હતાં; અને જ્યારે આજ ધર્માજીરાવ હજુ સુધી સ્વારીમાંથી પાછા ફર્યા નથી, એવી વાત તેમણે સાંભળી ત્યારે તો તેમનો જીવ ઉડી ગયા જેવું જ થઈ ગયું ! રાતના અગી-આર વાગ્યા તોપણ ધર્માજીરાવ આવ્યા નહીં, એટલે તો ધરના બધા માણસોના પગ ખિલકુલ લાગી ગયા.

ધર્માજીરાવના ધરમાંનાં તમામ માણસોને જો કે ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે દુઃખ થતું હતું, તોપણ તે ધરમાંનાં એ માણસોને તો 'દાઝ્યા પર ડહામ' દીધા જેવું આ પ્રકરણથી થયું હતું. તેમનું દુઃખ અવર્ણ-નીય હતું. આ એ માણસો તે નીતિ અને વિમલદુર્ગા ! નીતિને હ્રમર વિના દશે દિશાઓ શૂન્ય જેવી દેખાતી હતી; અને વિમલ-દુર્ગાને સદ્ગુણ વિનાં તેમ હતું. એઉથી પોતાના મનનું આ દુઃખ ખુદ્દી રીતે ધરનાં માણસો આગળ કહી શકાય તેમ નહોતું, તેઓ ખુણેખોયરે જઈને છાનુંમાનું રોઈ પોતાની છાતી ખાલી કરી લેતાં હતાં. નીતિ વહાલાના વિરહદુઃખને સારી રીતે સમજી શકતી હતી; તેથી સ્વપ્નમાં પણ તેનું જ સ્મરણ, અને તેની જ વાત !! સ્વપ્નમાં જણે હ્રમર કંઈક ગમગીનીમાં બેઠો છે, અને પોતે તેના ગળામાં હાથ નાખી પોતાની મધુર વાણી વડે તેના મનનું સમાધાન કરે છે. હ્રમરની ગમગીની દૂર થાય છે, એટલે તે આલિંગન-હૃદયયુગ્મન

આપે છે; પોતે સામેથી પોતાના પ્રિયને આલિંગન આપવા માટે હાથ પહોળા કરે છે; પણ હાથમાં પ્રિયમૂર્તિને બદલે કાંઈપણ આવતું નથી એટલે સફાળી જાગી ઉઠે છે. પણ ભ્રમરને નહીં જોવાથી સ્પુંદ સ્પુંદ રોવા લાગે છે, હૃદયવડે હૃદય કુટવા માંડે છે. આ પ્રમાણે નીતિને બણી વખત થઈ આવતું હતું. ક્યારેક ક્યારેક તો એક વખત જાગી ઉઠ્યા પછી, કાણ જાણે શા માટે તેના પર નિદ્રાદેવી પણ એવાં કાપાય-માન થતાં કે બિચારી બહુએ બાથોડિયાં મારે પરંતુ બિચારીની જરા પણ દયા નહીં ખાતાં તેઓ તેની આગળ પણ આવતાં નહીં; એટલે એ બિચારી આખી રાત પોતાની પ્રિયમૂર્તિને સંભારી રોષ રોષને પુરી કરતી ! તેને મન રાત પણ એવી કઠોર થતી કે ચાર પહોરની રાત કહેવાય છે; પણ ખાસ નીતિને માટે તો તે ચાળીસ પહોર જેટલી લાગતી હતી ! !

પ્રેમમુગ્ધા નીતિને આ પ્રમાણે થાય એ સ્વાભાવિક જ હતું. તેના મનની—ભવિષ્યસુખની અનેક આશાઓ—પતિપ્રેમના સુખનો સ્વાદ આખવાની અભિલાષાઓ—નટ થવા જેવો દુર્ઘટ પ્રસંગ માથે આવી પડતાં તેમ કેમ ન થાય ? પ્રેમપીડાનું ખરું હાર્દ તેનો અનુભવી જ જાણી શકે છે જેઓ શુદ્ધ પ્રેમને જાણતા કે ઓળખતા નથી, અથવા જેમના હૃદયમાં શુદ્ધ પ્રેમના નિવાસ માટે સ્થળ નથી, તે શુદ્ધ પ્રેમીના વિરહનું દુઃખ શું જાણી શકે ? શુદ્ધ પ્રેમખંધનથી ખંધાયેલી પવિત્ર હૃદયની વીરમતીના હૃદયમાં તેના પ્રિયકર જગદેવની પ્રેમમૂર્તિ રમી રહી હતી, ત્યારે તેણે પતિવિયોગિની અખલાની સ્થિતિ કેવી હોય છે, તેનું યથાસ્થિત જ્ઞાન નીચેની એક કડીમાં જ કહી બતાવ્યું હતું:—

“ સખી ! વિરહી જનની પીડ, વિરહી જાણે છે. ”

વળી-પ્રેમીના વિરહથી વિરહીના મનની વ્યથા કેવી હોય છે, તેનું વર્ણન કરતાં-હૃદયવેધક ચિત્ર ચીતરતાં-‘બુઝબુઝ’ કહે છે:—

“લલ્યું નહીં હાય ! ખુલે મેં બહુ દુઃખ ધાર પ્રેમે છે.

“નલ્યું નહીં મેં પ્રેમમાં, જીવ ઝાઝો દુઃખાય !

“બની બહાવરૂં બાપડું, મનડું ફટકી જાય,

“અરે દુઃખ જોઈ છળી જાયે, ફટકી મનડું ચળી જાયે !! ”

*

*

*

*

ઉર્વશીના વિયોગ દુઃખનું વર્ણન કરતાં પુરૂરવ રાજ મેધ તરફ જોઈને કહે છે:—

“અતિ દુઃસહ આજ આવિયો, સહસા વાલી તણો વિયોગ હા ! !

“નવ મેધ ચરયે હવે યશે, રિન થંડા રમણીયતા ભર્યો.”

વીરમતી અને પુરૂરવ રાજ જેવાઓને પ્રેમવિરહથી આવું અસહ્ય દુઃખ થઈ પડ્યું હતું, તો બિચારી નીતિને થાય તેમાં શું નવલ ? ભ્રમરના વિરહને લીધે નીતિ વિરહજન્યરથી અહોનીશ પીડાયા કરતી હતી; અને તેમાં આ ધર્માજીરાવનું દુઃખ લલ્યું, એટલે તેના દુઃખની તો સીમા જ રહી નહીં ! પરંતુ હવે નીતિ અને વિમલદુર્ગાને ઉઘાડી રીતે શોક કરી-રડી-હૃદય ખાલી કરવાનો માર્ગ મળ્યો. ધર્માજીરાવ પાછા આવવાની નિરાશા થતાં ધરમાંનાં તમામ માણસો અતિ દુઃખને લીધે તદ્દન ખેલાન જેવાં થઈ ગયાં !! કાળની શી વિચિત્ર ગતિ !

પ્રકરણ ૮ મું.

ભોળાંઓને ભરમાવ્યાં !!

સ્ત્રિયશ્ચરિત્રં પુરુષસ્ય માગ્યમ્ !
દેવો ન જાનાતિ, કુતો મનુષ્યઃ ?

ચંપાપટ્ટીની રાત ગઈ, બીજા દિવસનું સવાર થયું, પણ ધર્માજી-રાવ સ્વારીમાંથી પાછા ફર્યા નહીં. સવાર થતાં વિશ્વાસરાવ ચાકર ધરનાં માણસોને ધીરજ આપીને પોતે ધર્માજીરાવની શોધ માટે ગયો. ચાકર જતાં વૃદ્ધ મામાસાહેબથી પણ રહેવાયું નહીં, એટલે તેઓ પણ હાથમાં લાકડી લઈને પહેરેદારને આજ્ઞ વ કરી, સમજાવી ધર્માજીરાવની શોધ માટે ચાકરની પછવાડે જ નીકળી ગયા. ચાકર વિશ્વાસરાવ અને મામાસાહેબને ગયાને માત્ર થોડો જ વખત થયો હશે, એટલામાં બે ઘોડાની એક ગાડી ધર્માજીરાવના ધરના દરવાજા આગળ આવી ઊભી રહી. ગાડીના દરવાજા ઉપર ચકના પડદા નાખી દેવામાં આવ્યા હતા; અને પછવાડે બે દાસીઓ ઉભી હતી. ગાડી ઉભી રહેતાં અંદરથી એક સભ્ય, પુખ્ત અને લવ્ય જેવી સ્ત્રી નીચે ઉતરીને ધીમે ધીમે ધર્માજીરાવના ધરમાં ગઈ. સુમતિબાઈએ તેનો સારો આદર સત્કાર કરીને તમે કાણુ, ક્યાંથી આવ્યાં, વગેરે હકીકત એ બાઈને પૂછી. એ આવેલી બાઈએ ગૃહસ્થાઈનો ડોળ બતાવતાં કહ્યું:—“ગઈ કાલથી એમની મરજી ધર્માજીરાવ પર બહુ જ ફિદા ફિદા “ થઈ ગઈ છે. તેઓ પહેલાંની તમામ બાબતો ભૂલી ગએલા હોઈને, “ બની ગએલા બનાવો માટે તેમણે તમારા પતિને માફી પણ બક્ષી

“ આપી છે, અને તેમણે ગદ્ય કાલે મહારાજ સાહેબ તરફથી ધર્માજી-
 “ રાવને એક સારંગ ઘોડો, એક હાથી અને મોતીની માળા બક્ષીસ
 “ અપાવેલાં છે. આજે એમણે ધર્માજીરાવને અમારે ત્યાં જમવા માટે
 “ રોકી રાખ્યા છે. જમ્યા પછી તેઓ ધર્માજીરાવ જોડે રાજમહેલમાં
 “ જવાના છે; અને ત્યાં ધર્માજીરાવને આજથી નીમણુંકની નવી સનદ
 “ મહારાજ તરફથી કરાવી આપનાર છે. તાત્પર્ય કે આજથી તમારા
 “ ભાગ્યનો ઉદય થયો છે, એમજ કહેવું જોઈએ. રાત્રે ધર્માજીરાવ
 “ ઘેર આવ્યા નહીં તેથી તમે તેમની વાટ તો બહુ જોઈ હશે; પણ
 “ શું કરે તેઓ બિચારા ! સ્વારી દર્શન કરીને પાછી ફર્યા પછી
 “ તેમને મહારાજ પાસે કેટલોક વખત સુધી રહેવું પડ્યું હતું.
 “ ધર્માજીરાવની જોડે તેઓ પણ મોડી રાત્ર સુધી ત્યાં બેસા હતા.
 “ બેસવાનું મુખ્ય કારણ માત્ર તમારા કલ્યાણનું જ હતું. તેઓ મોડી
 “ રાત્રે સરકાર હવેલીથી ઘેર આવ્યા. તે વખતે જ ધર્માજીરાવ અહીં
 “ આવનાર હતા; પરંતુ તેમણે અત્યંત આગ્રહ કરીને ‘આટલી
 “ મોડી રાત્રે શા માટે જાઓ છો ? સવારે જવાશે’ વગેરે કહીને
 “ રોકી રાખ્યા હતા. આજ સવારે પણ ધર્માજીરાવ અહીં આવવાને
 “ ઉતાવળ કરતા હતા; પણ આજે તો અમે અમારે ત્યાં તમારા
 “ ઘરની તમામ મંડળીને મીજબાની આપવાનું ઠરાવેલું છે, અને હું
 “ તમને બધાંને બોલાવવા માટે જ આવી છું. તમને બોલાવવા માટે
 “ ધર્માજીરાવની જોડે તેઓ પોતે આવનાર હતા; પરંતુ સ્ત્રીઓને
 “ બોલાવવા માટે સ્ત્રીઓએ જ જવું જોઈએ, એવો પ્રસ્તુત રીવાજ
 “ હોવાથી તેમનો આવવાનો વિચાર બંધ રખાવી હું પોતે જ ગાડી
 “ લાઇને આવી છું. માટે કૃપા કરીને ગરીબના આમંત્રણને તમારે
 “ માન આપવું જોઈએ. જમ્યા પછી ગાડીમાં બેસાડીને પાછાં તમને

“અહીં મુકી જઈશ. માટે બન્ને પુત્રીઓને જોડે લઈને તમે બન્ને
“બહેનો મારી જોડે ચાલો.”

કપટી પણ સમ્યક્તાનો ડોળ કરનારી આ બાઈનું ઉપર પ્રમાણેનું
સાકર મિશ્રિત બોલવું સાંભળીને સુમતિબાઈ સાથે તમામને અત્યંત
આનંદ થયો. ખાસ કરીને ધર્માજીરાવ ખુશી છે, અને તેમના પર
મહારાજની કૃપા-મહેરબાની-થઈ છે એ સાંભળીને બાઈના આનંદનો
પાર રહ્યો નહીં. એ બિચારી બધી ભોળી હતી, તેમને આ કપટી
સ્ત્રીની લુચ્ચાઈની બખર શું પડે ? જીમર અને સદ્ગુણ જેવા હોંશી-
આર છોકરા પહેલા ફંદમાં ફસાઈ ગયા, અને પછી ધર્માજીરાવ
પોતે પણ ફસાઈ પડ્યા; તો બિચારી સુમતિ જેવી સ્ત્રી છેતરાય તેમાં
નવલ શું ? આ આવેલી બાઈ જોડે જવાનો સુમતિબાઈએ વિચાર
જણાવ્યો; પરંતુ નીતિએ આંક્ષેપ લીધો કે:-“તમે કહો છો એ
“બધું ખરું છે બાઈ સાહેબ !” પણ ઘરમાં મારી મોટીમા બિલકુલ
“પથારી વશ પડ્યાં છે, તેમની સંભાળ માટે કોઈ પણ આવ્યા સિવાય
“અમારાથી તમારી જોડે આવી શકાશે નહીં, માટે ઘડીભર થાભો.
“મામાસાહેબ અને વિશ્વાસ ચાકર બન્ને બહાર ગયા છે તેમાંનું
“કાંઈ પણ આવે એટલે અમારી મોટીમાને સંભાળવાનું કામ તેમને
“સોંપીને અમે તમારી જોડે આવીએ છીએ. અથવા તેટલા વખત
“સુધી તમારે પણ ખોટી શા માટે થવું જોઈએ ? તમે તમારી એક
“બાઈને અહીં મૂકીને જશો તો ચાલશે. અમે પછવાડેથી તેની જોડે
“ભાડાની ગાડી કરીને આવીશું.”

આવેલી બાઈ—“છે, છે, એમ કેમ કહો છો બાઈ ? ભાડાની
“ગાડીમાં બેસીને આવવા જેવી આપણી યોગ્યતા છે શું ? તમને
“ભાડાની ગાડીમાં બેસાડીને લેઈ ગયા પછી અમારાં જેવાં તમારાં

“ આશ્રિત માણસો ઉપયોગનાં પણ શાં ? તેના કરતાં હું મારી એક
 “ બાધને તમારી મોટીમાની સંભાળ રાખવા માટે અહીં રાખું છું.
 “ મામાસાહેબ કે કોઈ આવ્યા પછી, તેને યોગ્ય ખાતમી કહી પછીથી
 “ તે ઘેર આવશે. સિવાય ઘેર ગયા પછી, હું મામાસાહેબ, તમારી
 “ મોટીમા અને ચાકર માટે થાળીઓ પીરસાવીને મોકલાવી દઈશ.
 “ પછી તો થયું ને ? હવે છે કંઈ વાંધો ? ”

તારાબાધએ બીજો એક વાંધો કહાડ્યો:—“ તમે કહો છો એ
 “ બધું ખરું છે બાધ સાહેબ ! પરંતુ જો ખરેખર કહેવરાવો તો
 “ મીજબાની માટે આવતાં અમારો જીવ જરા પણ આગળ વધતો
 “ નથી. અમારા બે છોકરાઓ—અરે ! છોકરાઓ નહોય અમારા
 “ પ્રાણ—આ પ્રમાણે જ દરબારના બોલાવવાથી ગયા છે. ગયા પછીથી
 “ તે આજ સુધી તેમનો બિલકુલ પતો જ નથી. અરે, એ જીવતા
 “ છે કે નહીં તેની પણ અમને ખબર છે નહીં ! આટલા માટે મીજ-
 “ બાની માટે આવવાને અમારો જીવ ખરેખર ચાલતો નથી. તે
 “ કરતાં વળી અમારા ધરના મુખ્ય સ્તંભ જે ધર્માજીરાવ તે તમારે
 “ ઘેર બેઠાનું તમે કહો છો, ત્યારે તેઓ જમે એટલે તમારી મીજ-
 “ બાની અમને બધાંને પહોંચી ચુકી એમ ખુશી રીતે થઈ રહેશે.
 “ માટે આજ તો માફ કરો તો સાહે. અમસ્તાં દુરામહમાં શા માટે
 “ પડો છો ? ”

આવેલી બાધ—“ તમે કેવી ગાંડી જેવી સ્ત્રીઓ છો ? તમને
 “ જરા પણ ધૈર્ય અથવા ધારણા હોય એમ જણાતું નથી. શું તમે
 “ નથી જાણતાં કે તમારા છોકરાઓ તો બહુ જ હોંશીઆર અને શરવીર
 “ હોવાથી દરબાર તરફથી કેટલુંએક લશ્કર આપીને તેમને દારકાં
 “ તરફ વાઘેર લોકોએ જે તોફાન મચાવ્યું છે તેમના પર મોકલ્યા

“ છે તે ? ત્યાં તેમણે મોટો જય મેળવેલો હોઈને, ગાયકવાડ સરકારની
 “ ઉત્તમ કામગીરી બજાવેલી હોવાથી દરબારના મનમાં તમારા કુટુંબ
 “ માટે સારું અભિમાન ઉત્પન્ન થયું છે, અને તેથી તો હવે તમારા પર
 “ બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા છે. તમારા છોકરાઓએ જય મેળવ્યાની
 “ ખબર ગઈ કાલે સ્વારી ચડવાને વખતે જ દરબારમાં આવી. આ
 “ ખબર મળતાં બધાને અત્યાનંદ થઈ ગયો હતો; અને તેમણે જ
 “ ધર્માજીરાવને સ્વારીમાં બોલાવવાનો હુકમ આપીને ઘોડો પણ મોક-
 “ લ્યો હતો. સ્વારી પાછી ફર્યા પછી પણ ધર્માજીરાવને કેટલીએક
 “ બક્ષીસો દરબાર તરફથી મળી હતી, અને હવે ધર્માજીરાવને દિવાન-
 “ ગીરીનો પોશાખ આપવા સંબંધે પણ દરબારમાં વિચાર ચાલે છે.
 “ માટે જ હું કહું છું કે બાઈસાહેબ, અમો ગરીબના આમંત્રણનો
 “ તમો અનાદર કરશો નહીં, એટલી જ મારી તમારી પાસે માગણી છે.”

આ બાઈના આ છેવટના બોલવાથી તો બાઈના આનંદનો પાર
 રહ્યો નહીં ! અને તે બાઈની જોડે જવાની તેમણે તુરત તૈયાર કરી.
 ધરના સરસામાનની કાંઈ બહુ વ્યવસ્થા ન કરતાં જેમ હતું તેમ રાખી
 બારણે તાળાં દીધાં; અને એક બાઈને ડોસીની સંભાળ માટે
 તેની પાસે બેસાડીને મામાસાહેબ આવે એટલે તેમને આ સર્વ
 હકીકત કહેવાનું કહી સુમતિ તથા તારા પોતાની બન્ને કન્યાઓ
 સાથે એ બાઈની ગાડીમાં બેઠાં. એ બાઈએ પોતાની દાસી, કે જે
 ડોસી આગળ રહેવાની હતી, તેને ધીમેથી કંઈક કહ્યું અને પછી તે
 પણ ગાડીમાં બેઠી. ગાડીમાં આગલી બેઠક પર નીતિ અને વિમલદુર્ગા
 બેઠી હતી. પાછળની બેઠક મોટી હોવાથી તેપર સુમતિ, તારા અને
 એ બાઈ મળીને ત્રણ જણીઓ બેઠી હતી. ગાડી ચાલવા માંડી. ચક્ષુ
 પડદા નાખેલા હોવાથી ગાડી ક્યે રસ્તે ચાલે તે કંઈ સમજવામાં
 આવ્યું નહીં. ગાડી કેટલેક સુધી આગળ ગયા પછી એક બાગના

દરવાજા આગળ ઉભી રહી. બાગના દરવાજા પર ફેટલીક બાઈઓ— દાસીઓ—ઉભી હતી, તે ગાડીનું બારણું ચટ લઈને ઉઘાડી ‘ ઉતરો, ઉતરો, બાઈ ’ કરવા મંડી પડી. આગળની બેઠક ઉપરથી નીતિ અને વિમલદુર્ગા નીચે ઉતરી પડતાં એ દાસીઓમાંની એકે તુરત જ પાછું બગીનું બારણું બંધ કરી દીધું એટલે ગાડી સપાટાબંધ આગળ ચાલતી થઈ ! ગાડી ફેટલેક સુધી આગળ ગયા પછી વળી બીજા એક બાગના દરવાજા આગળ ઉભી રહેતાં ગાડીમાંની ત્રણે જણીઓ ત્યાં ઉતરી પડી ! !

આ બેઉ બાગના દરવાજા પાસે ફેટલીક દાસીઓ ઉભી હતી; તેમણે તુરતજ ઉતરેલી મંડળીને માંહેના બંગલામાં લઈ જઈને તેમની ઉત્તમ પ્રકારે બરદાસ રાખી. નીતિ અને વિમલદુર્ગા ઉતરી ગયા પછી ગાડી આગળ ચાલતાં સુમતિ તથા તારાના મનમાં કંઈક સંશય પેડા હતો. પરંતુ તે પૂછે તે પહેલાં જ એ કપટી બાઈએ એ વાત ઉપાડી. વાતમાં ને વાતમાં તે સંબંધનો એવો છટાબંધ ખુલાસો કરી દીધો કે તે વખતે તો તેમના મનનું સારી પેઠે સમાધાન થઈ ગયું !

આ તરફ ધર્માશ્રવણા ધરમાંથી સ્ત્રીમંડળ આ ઠગારી બાઈ બેઠે બહાર પડ્યા પછી થોડી જ વારમાં મામાસાહેબ બહારથી ઘેર આવીને બુએ છે તો ધરમાં વૃદ્ધ ડાસી સિવાય બીજું કાંઈ મળે નહીં. ડાસી પાસે સંભાળ રાખવા માટે જે બાઈને બેસાડી હતી, તેણે મામાસાહેબ આવતાં તુરત જ જણાવ્યું કે:—“ ધર્માશ્રવણે મને અહીં “ આપને બાતમી આપવા માટે બેસાડેલી છે. તેઓ હમણાં જ અહીં “ આવ્યા હતા, અને એકદમ દેશમાં ઉપડી જવા માટે તમામ ધર- “ ખટલા સાથે સ્ટેશન પર ગયા છે. આપે જરા પણ મોકું ન કરતાં “ બાડાની ગાડી કરીને તેમાં ડાસીમાને બેસાડીને, તથા દરવાજે તાળાં “ વગેરે દઈને—બંદોબસ્ત કરી—જલદી સ્ટેશન પર આવવું એમ મને

“આપને કહેવાનું કહી ગયા છે. માટે હવે મોઢું કરશો નહીં; કારણ
“મોઢું કરશો તો ગાડી ચુકશો.” આ પ્રમાણે કહીને એ બાઈ તે જ
ધડીએ ત્યાંથી રવાના થઈ ગઈ.

સુરસાગર તળાવના કાંઠા પર નજીક જ કેટલાક ગાડીવાળાઓ
રહે છે. મામાસાહેબે એક ગાડીવાળાને બોલાવી ગાડી મગાવી. ડાસીને
ગાડીમાં બેસાડી, થોડાએક દરદાગીના અને કંઈક રોકડ રકમ શિલ્લક
હતી તે જોડે લઈ તાળું મારી ધર્માજીરાવને મળવાની ક્રિતાવળે સ્ટેશન
તરફ ઉપડી ગયા. સ્ટેશન પર જઈને જુએ છે તો સુંબઈ-સુરતની ગાડી
ઉપડી ગઈ હતી; પણ માત્ર ડભોઈ સુધી જ જનારી એક ટ્રેન જવાની
બાકી હતી. મામાસાહેબે વિચાર કર્યો કે, ધર્માજીરાવ વગેરે મંડળી
ખરેખર આગલી ગાડીમાં ગઈ હશે. આપણે એ ગાડી ચૂક્યા; પણ
હવે અહીં પડી રહીને શું કરવું છે ! આવો વિચાર કરીને તેઓ
ડભોઈની ટીકીટ લઈ વૃદ્ધ ડાસી સાથે ડભોઈની ગાડીમાં બેસી ડભોઈ
તરફ રવાના થયા !

હવે મામાસાહેબ ગયા પછી કેટલાક વખતે ભટકી ભટકી
થાકીને વિશ્વાસરાવ ઘેર આવીને જુએ છે તો દરવાજો મોઢું ખંભાતી
તાળું ! આ જોતાં તેના મનમાં મોટો ધ્રાસ્કો પડ્યો અને તે મોટા
વિચારમાં પડી ગયો. ધર્માજીરાવનો તેણે પુષ્કળ શોધ કર્યો હતો; પરંતુ
તેમનો જરા પણ પત્તો હજી સુધી મળી શક્યો નહોતો. ઘણા વિચારો
કરીને છેવટે તેણે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે, જે થવાનું હશે તે થશે;
પરંતુ આ બાબતનો હું પાકો તપાસ કરીને મારા શેઠનો ખરેખરો
પત્તો મેળવ્યા સિવાય, અને મારા શેઠને મળ્યા સિવાય હું અહીંથી
ક્યાંઈ પણ જઈશ નહીં. આવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને તે હવેથી ફક્ત
તે જ કામમાં ગુંથાયો.

પ્રકરણ ૯ મું.

જૂત!!!

“ ગયું વિતી બલે વિતે, હજુ ને હોય આ માથે;
 “ ગમ્યું ને વિધિને સાચું, રમાવે તેમ હું નાચું.
 “ હુતી આશા ખની વ્યર્થ, નહીં ઇચ્છા થઈ સાર્ય;
 “ વહો સન્માર્ગ હું ધારી, ભર્યો દુર્માર્ગમાં આવી ! ”

* * * *

“ સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ધડીયાં;
 “ ટાળ્યાં તે કોઈનાં નવ ટળે, રધુનાથનાં જડીયાં.

સવારના વખતને દેવવખત કહે છે તે યથાર્થ છે. કારણ આ વખતે જ્યાં ત્યાં નવી ઉમેદોની હીલચાલ શરૂ થયેલો હોય છે. સાંજરે પોત પોતાના માળામાં ભરાઈ બેઠેલા પક્ષીગણો આ સમયે ચારે પાણી મેળવવા માટે કિત્તકિત્ત કરતાં ઉડવાના ઉદ્યોગમાં પડી ગયાં હોય છે, પરોપકારો ફૂકડા માણસોને જાગૃત કરી પોતપોતાને ધંધે પડવાનું સૂચન કરવા બોલવા મંડી ગયા હોય છે. તેમજ કાયદાનું મધુર ગાણું પણ આ વખતે શરૂ થઈ ગયેલું હોય છે. બધાં વૃક્ષ અને વેલીઓ તાજાં-ટવટવિત-થએલાં હોય છે, અને પુષ્પવૃક્ષનાં સુવાસિત અને નૂતન ખીસેલાં પુષ્પોની સુગંધીને મંદ અને શીતલ વાયુ ચોગરદમ ખેંચી જાય છે. મંદ, શીતળ અને સુગંધયુક્ત વાયુની આ વખતની લહેર સર્વ પ્રાણી માત્રને બહુ જ સુખદાયી અને આલ્સાલક લાગે છે. આ સમયનો લોકવસ્તીવાળા શહેરના ભાગોનો દેખાવ

ધણો જ સરસ જણાય છે, અને સીમના નિર્જન ભાગનો દેખાવ વળી તેના કરતાં કોઈ જૂદા જ પ્રકારનો દેખાય છે. પરંતુ આપણને અત્યારે સીમનો દેખાવ જોવાની કંઈ ખાસ અગત્ય નથી; અને અગત્ય હોય તોપણ તે આપણે જોઈ શકીએ તેમ નથી. કારણ આપણે તો અત્યારે વડોદરા શહેરની વસ્તીવાળા ભાગમાં છીએ, એટલે વડોદરા શહેરમાં આવા સુંદર પ્રાતઃકાળના સમયે શી ધમાલ ચાલે છે તે આપણે જોઈ શકીશું.

કર્મનીષ્ઠ બ્રાહ્મણો સ્નાન સંખ્યાની ધાંધલમાં પડ્યા છે. સરકાર-હવેલી આગળના વિકૃત્તમંદિરમાં સરકારખર્ચે વેદશાળા ખોલવામાં આવી છે તેમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના વેદઘોષ ચાલુ થઈ ગયા હતા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વ્યાકરણ, ન્યાય, અલંકાર, સાહિત્ય વગેરે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હતા. કેટલાક રઘુવંશ, માલ, દશકુમાર-ચરિત વગેરે કાવ્યો; તથા કેટલાક રૂપાવલિ, સમાસચક્ર અને અમર-કાષ એ વગેરે ગોખતા હોવાથી તેમના ઉચ્ચારનો ગણગણાટ ચાલી રહ્યો હતો. વિકૃત્તમંદિરમાં દેવપૂજનની તૈયારીઓ ચાલી રહેલી હોવાથી કેશર, કસ્તૂરી તથા સૌગંધિક તાળાં પુષ્પોનો બહેક આસપાસ મારી રહ્યો હતો. વિજાપૂરી ઉંચી અગરખત્તીઓનો સુવાસ ઘણે દૂર સુધી પ્રસરી રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે જ બીજા પાંચ પચીસ મંદિરોમાં પ્રાતઃપૂજનની ધામધુમો ચાલી રહી હતી. તે જ પ્રમાણે નગરખાનાઓમાં પ્રભાતસુર પર નગારાં વાગી રહ્યાં હતાં. માળી અને બાગવાન લોકો વિવિધ પ્રકારનાં ફૂલો તથા શાકભાજીની મોટી મોટી ટોપલીઓ માથા પર લઈને વાડીઓમાંથી શહેર તરફ ઉતાવળા ઉતાવળા આવતા હતા. તેમની ટોપલીમાં કેળાં, નારંગીઓ, રામફળ, સીતાફળ, જમ-રૂપ, સંત્રાં, પપનસ, અનનસ, મીઠાં લીંસું, ઇત્યાદિ ફળો; અને મૂળા,

મર્યાં, કાથમીર, મેથી, તુરીઆં, પરવળ, ધીન્નોડાં, ગુવારસીંગો, રીંગણાં
 ઇત્યાદિ શાકભાજી ભરેલાં હતાં. તાજી કાથમીરનો ધમધમાટ ટોપડીઓ-
 માંથી બહાર નીકળીને ચોતરફ ધમક ફેલાવતો હતો. શહેરના દુકાન-
 દાર વેપારીઓ હમણાં જ ઉઠીને દુકાન માંડવાની તૈયારીઓ કરતા
 હતા. સાસરવાસી સ્ત્રીઓ ધરના વડીલ માણસોની અગાઉ ઉઠીને
 સૌચ માર્જનાદિ પ્રાતઃ કાર્યમાં પડી હતી; કેટલીક રંગચલિકા
 એટલે રાંગોળીઓ કહાડવાના કાર્યમાં ગુંથાઈ ગઈ હતી, કેટલીક
 તરણુ સ્ત્રીઓ વિવિધ પ્રકારના વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને દેવદર્શન માટે
 નીકળી પડી હતી. કંચનીઓના ધરમાં ગર્વેઆઓને તાલીમ આપવાનું
 કામ શરૂ થઈ ગયેલું હોવાથી પ્રભાતના મધુર રાગનો તેમનો સ્વર
 કાનમાં પેસી રસિકાના મનને અતિ આનંદિત કરતો હતો. કસરત-
 શાળાના ઉસ્તાદો છોકરાઓને તાલીમ આપતા હોવાથી તેમના દંડ
 ઠોકવાનો અવાજ રસ્તે જતા આવતાઓને કાને પડતો હતો. વિદ્યાસી
 તરણુ સ્ત્રી પુરૂષોએ આખી રાત્ર રંગવિદ્યાસમાં કહાડી ઉઝાગરો કરેલો
 હોવાથી આ વખતે તેઓ મીડી-ગુલાબી-નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં, અને
 તેથી તેમની પ્રેમઆથ અત્યાર સુધી જેવી ને તેવી કાયમ જ રહી
 હતી. તોપણ સાસરવાસી મુગ્ધ સ્ત્રીઓ, કે જેના ધરમાં વડીલો હતાં તે
 તો પોતાના પતિની ભૂજ પાશમાંથી ક્યારનીએ છૂટી પડી અન્ય કાર્યમાં
 ગુંથાઈ ગઈ હતી.

આ પ્રમાણે વડોદરા શહેરમાં પ્રભાતના ઉદયોગની હિલચાલ
 ચાલી રહી છે, એ જ સમયે આપણા એ પાત્રા-કે જેને ગઈ રાત્ર એક
 ગૃહસ્થના બંગલાની ઓરડીમાં પોલીસના પહેરા નીચે કેદ કરવામાં
 આવ્યા છે તે સદ્ગુણ અને ભ્રમર પણ બંધનમુક્ત થવા ખટપટ
 કરતા હતા. છેવટે ભ્રમર પાસે જે ઉત્તમ જાતની તરવાર હતી તેના

વડે એક બારીના લોખંડી ગજ કાપીને બહાર નીકળી પડવા જોડેલો માર્ગ કર્યો. નાસી જવા માટેનો યત્ન તેમણે ત્યાં સુરાયા ત્યારથી જ શરૂ કર્યો હતો; પરંતુ બહાર નીકળવા પુરતો માર્ગ કરતાં સુધીમાં સવારના પાંચ થવા આવ્યા. બહાર નીકળી પડવા જોડેલો માર્ગ થતાં તેઓ બંને બારી વાટે થઈને બહાર કુદી પડ્યા ! આ વખતે એક બીજાનું મોઢું બરાબર જોઈ શકાતું નહોતું. એ બંને કુદેકા મારીને તેની જોડે જ એક નવી બંધાતી હવેલીના ચોકમાં પડ્યા. ઉપરથી કુદેકા માર્યો તેવો જ ભ્રમર એક કાળા રંગના પીપમાં પડ્યો, અને સફેદના પીપમાં સફેદગુણુ પડ્યો ! આ પ્રમાણે આ બંને પડતાં તે પીપમાંના રંગ ઊડીને નજીક જ સૂતેલા એક પુરલૈયાના શરીર પર પડતાં તે જાગી ઉડ્યો. આ માણસ ત્યાંના સરસામાનની સંભાળ રાખવા માટે રહેતો હતો. તે જાગીને આમતેમ જોવા લાગ્યો એટલે આ વિચિત્ર વિચિત્ર રંગના બે છોકરા તેની નજરે પડ્યા. એ કાળા-ગોરા રંગના વિચિત્ર દેખાતા છોકરા નજરે પડતાં જ તેણે ‘ચોર ચોર’ એવી બૂમો પાડવા માંડી !! પુરલૈયાની બૂમોથી આડોસી પાડોસી જાગી ગયાં, અને ત્યાં એકઠા થઈ ગયાં. લોકો મોટા જથ્થામાં એકઠા થતાં ભ્રમર અને સફેદગુણુ બહુ ગભરાઈ ગયા. એ ચોકમાં ધણી લોકો ભરાઈ ગયા, પરંતુ આ વિચિત્ર ભૂતિઓને પકડવાની કોઈની પણ છાતી ચાલી નહીં ! કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે, એ ચોર નહીં હોય, પણ આ હવેલીમાંનાં પ્રાચીન કાળનાં ભૂત હશે ! લોકોની આ કલ્પના બંધબેસતી આવે તેવીજ હતી; કારણ કે ભ્રમરને શરીરે કાળો રંગ લાગેલો હોવાથી તે તદ્દન કાળો મેશ જોવો જ થઈ ગયો હતો; અને સફેદગુણુને સફેદો લાગવાથી તે ધોળો સફેદ થઈ ગયો હતો. એટલે એ બેઉનો ચહેરો વિચિત્ર રીતે ભયંકર દેખાતો હતો. અને તેથી જ કોઈ

તેમને પકડવાની હિંમત કરી શકવું નહોતું. જામર અને સદગુણ મોઢા વિચારમાં પડી ગયા હતા, અને હવે શું કરવું તે તેમને સુઝતું નહોતું. પણ છેવટે તેમણે ત્યાંથી નાસી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. નિશ્ચય કરીને તેઓ એક મહાકર્કશ ચીસ પાડી એ પુરલૈયાના શરીર પર ધસ્યા; એટલે પુરલૈયો ભયભિત થઇ ગયો, અને છવ લાંબને નાસવા માંડ્યો. આમ ચતાં તેની પછવાડે એકઠા થયેલા લોકો પણ એક પાછળ એક એમ નાસવા માંડ્યા. અને લોકોની પછવાડે આ જે જૂતના ભાઈઓ મૂઠીઓ વાળીને પડ્યા । ।

પુરલૈયો આગળ, તેની પછવાડે કેટલાક લોકો અને એ બધાંની પછવાડે આ બેરંગીત શરીરવાળા જે પિશાચો દેખ્યા, એટલે એ આખી ગલીમાં ગરબડ થઇ ગઇ ! આગળ દોડતા માણસ “ અમારી પાછળ જૂતો પડ્યા છે, દોડો રે દોડો ! કાંઈ અમને બચાવો, છોડાવો ! ” એમ બૂમો પાડતા વગર શ્વાસે આગળ દોડતા હતા. આ વિચિત્ર અને ભયંકર બનાવ જોઈને એ ગલીમાંનાં લોકોએ પોતાનાં ખારણું પટાખટ બંધ કરી દીધાં, અને કેટલાક તો પોતાનાં કમાડ ઉઘાડ્યાં નહોતાં તો પશુ પથારીમાં પડ્યા પડ્યા થરથર ડુગવા માંડી ગયા હતા । તેમના મનમાં એવો ભય પેડો કે, “ જો કે આપણા ઘરનાં ખારણું તો ઉઘાડ્યું નથી; પણ તેથી આપણા ઘરમાં જૂત પ્રવેશ નહીં કરે એ શા ઉપરથી ? જૂતને પ્રવેશ કરવા માટે કાંઈ મોઢા મોઢા દસ્તાવજની થોડી જ જરૂર પડતી હશે । ” આ પ્રમાણે પથારીમાં પડેલા લોકોમાંના કેટલાકે તર્કવિતર્ક કરી ભયભિત થતા હતા, અને જાગેલાઓ “ જૂત ! જૂત ! જિંદ, પિશાચ ! ! ” એવી એક સરખી બૂમો પાડવા માંડ્યા હતા. આ પ્રમાણે એ આખી ગલીમાં ધમાલ મચી રહી હતી. એ ઉપરથી જો આરડીમાં જામર અને સદગુણને પૂરવામાં આવ્યા હતા, તેના

પહેરા માટે ત્યાં રહેલા એ પોલીસના સીપાઇઓ પણ જાગી ઉઠ્યા, અને આપણા કેદી નાસી ગયા તો નથી ને ? એવો વિચાર કરી ઓરડી ઉઘાડીને અંદર જુએ છે તો થએલું પણ તેમજ ! આ જાંતાં જ તેમની પણ ખરેખરી ધાધલ થઇ પડી; અને તે બંને જણા ‘જૂત, જૂત’ ની ખૂમો જે તરફથી આવતી હતી, તે તરફ દોડતા છૂટ્યા. તે સિપાઇઓ ઉંચે જાસે દોડતા દોડતા ‘જૂતો અમારા કેદીને લઈ ગયા ! જૂતો અમારા એ કેદીને ઉઘાડી ગયા !’ એમ ખૂમો પાડવા લાગ્યા. જામરે એ એ સિપાઇઓને જ્યારે આવતા જોયા ત્યારે ‘હવે શું કરવું ?’ ‘શી યુક્તિ કરવી ?’ એ વિચારે તેને મહા ગોટાળામાં નાખ્યો. દોડતાં દોડતાં બંને લાઇઓની પૂરેપૂરી ફજેતી થઇ ગઈ ! આટલામાં લાગ્ય-મોગે એક મોટી હવેલીનો ઉઘાડો દરવાજો આવ્યો, તેમાં આ બંને જણા ઘૂસીને ઠેક ત્રીજા માળ પરના અંધારા ખૂણામાં ઓથે ભરાઇ બેઠા.

જે ઘરમાં જામર અને સદ્ગુણ ભરાઇ પેઠા એ ઘર એક નામાંકિત વેશ્યા (નાયિકા) નું હતું. એ ઘરની માલકીણુ નાયિકા અને તેની પુત્રી એ બંને ઉત્તમ ગાનારીઓ હતી. આજ અત્યારમાં ઘરનું કામકાજ કરનારી બાઈ હાથમાં સાવરણી લઇને આંગણું સાફ કરવા માટે દરવાજા ઉઘાડી બહાર આવી હતી, અને વાંસો વાળીને તે ઝાડતી હતી, એટલામાં આ જૂતનો વરઘોડો ત્યાં આવી પહોંચતાં એ બાઈ કોણ જાણે શીએ ધમાલ હશે એવી બીકથી દરવાજો બંધ ન કરતાં એકદમ અંદર ઠેક પાછલા પ્યારણા સુધી નાશી ગઇ. એટલામાં જામર અને સદ્ગુણે અંદર ભરાઈ જઈને અંદરથી દરવાજાની સાંકળ વાસી દીધી; અને પછી તેઓ ઓશરી પરના દાદર વાટે ઉપરના માળ પર ચઢી ગયા. ત્યાં દિવાનખાનામાં ઘરની માલીક સ્વસ્થ નિદ્રા લેતી

પલંગ પર પડી હતી. પલંગનો તથા દિવાનખાનાનો કાઠ વર્ણનીય હતો. તે પ્રમાણે જ એ સૂતેલી બાઈ સ્વરૂપે બહુ જ લાવણ્યવતી હતી. તે સૂતેલી હોવાથી તેના શરીર પરનાં વસ્ત્ર અસ્તાવ્યસ્ત (આધાં પાછાં) થઈ ગયાં હતાં, અને ઉંચી જાતના અત્તર તથા સુવાસિત પુષ્પોનો ધમધમાટ ઉડી રહેલો હતો. આ કાઠ જોઈને જીમરને પોતાના મૂળ સ્વભાવ પ્રમાણે ત્યાં ગુંજારવ કરવાનું મન થઈ આવ્યું. તેથી ત્યાંથી આગળ જવા તેનો પગ ઉપડતો નહોતો. જીમર એ બાઈનું સ્વરૂપ અને ત્યાંનો કાઠ (લપકો) તથા સુવાસના જોઈને બહુ જ દિંગ થઈ ગયો. જીમરના મનની આ સ્થિતિ સદ્ગુણે જાણી ત્યારે તેણે જીમરને ઇસારો કરી, આપણે કોણ, આવ્યા છીએ કોને ત્યાં, આપણા પર કેવો પ્રસંગ છે, અને આપણું માટે લાલનો વખત કેવો છે. વગેરે સમજાવીને તેને ત્યાંથી આગળ લઈ ગયાં. તેઓ આગળ ચાલ્યા એટલે વળી બીજા એક દિવાનખાનામાં જઈ પહોંચ્યા. તેમાં પણ એક ભર યુવાવસ્થાના મદમાં મદાલતી નવાહા સ્ત્રી પલંગ પર ઉંઘતી પડી હતી. તેની જીમર માત્ર પંદર વર્ષની હોઈને, તે સ્વરૂપમાં અત્યંત નમુના લાયક હતી. યુવાવસ્થાના પૂર બહારથી બહેકી રહેલી આ યુવતીનું સૌંદર્ય લગભગ નીતિના સૌંદર્યને અનુસરતું જ; કિંબલુના નીતિ કરતાં પણ અમુક અંશે ચડે તેવું હતું. આ યુવતિને જાતાં જીમરને પોતાની પ્રાણપ્યારી નીતિનું સ્મરણ થઈ આવ્યું; એટલે તે વળી ત્યાંથી આગળ પગ મુકવા અશક્ત થયો. એ યુવતિના ઉશીકાતરફ એક સતાર લટકાવેલી હતી, તે વગાડી ગુંજારવ કરવાની જીમરને હ્રેર થઈ આવી; પરંતુ આ વખતે પણ સદ્ગુણે તેને તેમ કરવા ન દેતાં ઠેક ત્રીજા માળ પર તે લઈ ગયો, અને ત્યાં એક અંધારા ખુણામાં સામાનના ઓથે લપાઈને શાંતપણે બે જણા બેઠાં !

પછંપાડે દોડતા આવતા એ પોલીસના સિપાઇઓએ જીમર અને સફગુણને ભૂતના રૂપમાં આ ધરમાં પેસતા જોયા એટલે એ દરવાજા પાસે આવીને દરવાજો ઠોકવા તથા હાંકો ખાડવા લાગ્યા. આ લોકોનાં હાથે એ ધરની માલીક બાઈ જાગી ઉઠી હતી, તે નીચે ઉતરીને ખારણામાં આવીને ઉભી રહી. પોલીસના સિપાઇઓએ તેને કહ્યું:—“ તમારા ધરમાં અમારા જે કેદીઓને લાઇને ભૂત ભરાયાં છે માટે અમને તપાસ કરી તેને પકડવા દો. ” તમાસાને તેડું શાનું ? એ કહેત ત્રમાણે સહેજ વારમાં આ મકાન આમળ પણ લોકોનાં ટોળાં મળ્યાં. કોઈ ‘ તમારા ધરમાં કોઈ (મુસલમાન જાતનાં પિશ્ચાય) ભરાયાં છે ’ એમ કહે તો વજી કોઇ ‘ એર પેક છે ’ એમ કહે. એમ જોને જોમ ફાવે તેમ કહેવા તથા વાત કરવા મંડી પડ્યાં.

છેવટે સૂર્યોદય થયો અને સારી પેઠે તડકો થયા પછી ત્યાં પોલીસનો એક અમલદાર—જેણે જીમર અને સફગુણને ગઇ રાત્રે એરડીમાં પૂર્યા હતા તે—આવ્યો: અને તેણે ધરમાં ભૂત ભરાયા છે કે કાણ છે, એ વિષે તપાસ કરવા દેવાની એ બાઈ પાસે માગણી કરી. પરંતુ તેનો પણ ટટ્ટ એ બાઈ આગળ ચાલ્યો નહીં ! કરણ એ બાઈને દરખાસ્તમાંના એક મોટા માણસનો એટલે જેની હમણાં સત્તા ચાલે છે તેનો જ આશ્રય છે એમ તે અમલદાર સારી પેઠે જાણતો હતો. એટલે એ બધા લોકો ત્યાંથી જવા આવ્યા તેવા જ પાછા ચાલ્યા ગયા; અને એ બાઈ પણ પોતાના નિત્યના કામકાજમાં ગુંથાઈ.

જીમર અને સફગુણ આ ધરમાં પેકા તો ખરા: પરંતુ એ આજો દિવસ તેમને અત્ર પાણી વિના જ કહાડવો પડ્યો. તો પણ ત્યાં તેમને અથાણું, પાપડ, કેરીનો તથા આંબળાનો મુરખ્ખો વગેરે

યથેચ્છ ખાવા મળ્યા હતા. તેમણે એકલા અથાણું, પાપડ, વગેરે પર જ તે દિવસ કહાડ્યો હતો; પણ આખા દિવસમાં પીવાને પાણી માત્ર મળી શક્યું નહોતું. આ પ્રમાણે તેમણે જેમ તેમ દિવસ કહાડ્યો અને રાત પડી. રાત પડતાં એ ધરની માલીક તથા તેની દીકરી કામ કરનારી બાઇને સાથે લઇને દરવાજે તાળું વાસી બહાર ગયાં. તે ધરમાં રસોઇ કરવા માટે એક બ્રાહ્મણીને રાખી હતી તે આવીને રસોઇ કરી જતી હતી. પણ સરકારહવેલીમાં નાચ અને ગાયન કરીને આવ્યા પછી જન્મવાનો તેમણે નિયમ રાખ્યો હતો; કારણ ગાવા કે નાચવાનું જન્મા પછી બરાબર થતું નથી.

ધરની માલીક ત્વળાં વાસીને બહાર મઠ કે તુરત જ જામર અને સફગુણ ત્રીજે માળથી નીચે ઉતર્યા; અને મિશ્રબત્તીનો એક દિવો બળતો હતો તે હાથમાં લઇને રસોઇમાં ગયા. ત્યાં જઇને જુઓ છે તો રસોઇ સર્વ તૈયાર જ હતી. પ્રથમ પરશાળમાં જઇને ત્યાં પાણીનો મોટો હોજ લયો હતો તેમાં તેઓએ રંગથી બગડેલાં પોતાનાં કપડાં વગેરે ધોઇને સ્નાન કરી લીધું. બન્ને જણા નાઈ ધોઇને રસોઇમાં ગયા, અને યથેચ્છ ભોજન કર્યું. ભોજન કાર્યથી પરવારી દિવાનખાનામાં જઈ થંડીના દિવસે હોવાથી ઓઢવા પાથરવા માટે બેઠતું ઉપાડી ત્રીજા માળ પર જઇને સ્વસ્થપણે નિદ્રાદેવીને આસપાસ તેના સમ્રાજ્યના છત્ર તળે પડ્યા !

આશ્ચર્ય અગીઆર વાગવાના અરસામાં નાચ ગાયનથી પરવારીને મા દીકરી ધેર આવી વસ્ત્રાલંકાર ઉતારી જન્મવા માટે રસોઇમાં ગય છે તો ત્યાં કશુંય મળે નહીં ! તૈયાર કરેલી રસોઇ ચટ ચટ ચઢેલી હોઇને વાસણો ખાલી ખમ !! એ એડી થાળીઓ અને લોટા પ્યાલા પડ્યા છે ! આવો વિચિત્ર ચમત્કાર જોતાં તેમને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું.

અહીં જમ્યું કાણુ એ વિચિત્ર ચમત્કાર જોતાં તેમને મોટા ગોટાળો થયો, અને છેવટે તે કંઈપણ નક્કી કરી શક્યાં નહીં. તેમને ધડી ભર એવી કલ્પના થઈ કે, “આપણે જમીને તો ગયાં નહીં હોઈએ ને?!” પણ પેટ ઉપર હાથ ફેરવીને જુએ છે તો પેટમાં કંઈ મળે નહીં! આ પ્રમાણે મા દીકરીના મનમાં વિવિધ પ્રકારની કલ્પનાઓ આવવા લાગી. તેમને વળી બીજી કલ્પના થઈ આવી કે, ‘સવારે લોકો કહેતા હતા તેમ આપણા ઘરમાં ચોર કે ભૂત તો પેડાં નહીં હોય ને?’ આ કલ્પનાના સમાધાન માટે તે બંને જણીઓ હાથમાં દીવો લઈને આખા ઘરમાં જોઈ વળી; પણ તેવું કંઈ તેમના જોવામાં આવ્યું નહીં. ત્રીજા માળના અંધારા ખુણામાં જોવાનું તેમને સ્વપ્ને પણ શાનું લાસે? છેવટે બહાર જતી વખતે આપણે જમીને જ ગયા હશું, એવું મનનું સમાધાન કરીને ભુખે પેટે મા દીકરી નિદ્રાવશ થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે આ ઘરમાં ભ્રમર અને સદ્ગુણરાવે એક મહીનો કહાડ્યો. દરરોજ ઘરમાંનાં ખાવાના પદાર્થો ઉપડી જાય; અને તે જ પ્રમાણે આઠ દસ દિવસે ઘોખીએ ઘોખી આણેલાં કપડાં ઉપડી જાય; પાણીથી ભરેલા ઘડા ડાલા થઈ જાય; અત્તરની ભરેલી શીશીઓ અને પુલના હાર ગજરા મુકેલે ઠેકાણેથી જતા રહે, એ પ્રમાણે એ ઘરમાં દરરોજ કંઈ કંઈ ચમત્કારો બનવા લાગ્યા, તેથી ઘરમાંનાં માણસોના મનમાં ‘પોતાના ઘરમાં ભૂત ભરાયાં છે’ એવો સંશય દઢ થયો. આ પ્રમાણે થતાં તેમણે મંત્ર જંત્ર જાણનાર ભુવા વગેરેને બોલાવ્યા; અને ઘરમાં ધૂપધુમાડા કરાવવા માંડ્યા, તથા ઉપરામાં લોહના ખીલા પણ ઠોક્યા! આમ કરવા છતાં પણ ભૂતનેદ ચમત્કાર તો બંધ થયો નહીં!!!

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પંત અને કામસેના નાયિકા.

“ પત્ની સુખ પકવાન સરીખું, તમ થયા નહીં તેથી,

“ ગણિકા ગમનવમનસમ ગણવું, અરે થશે શું એથી ?

“ શું એનાથી કારજ સરશે, એ શું સાંઝે કરશે ?

“ શ્વાન સમાન સદા અથડાઈ, મોત વગર તે મરશે.”

જામર અને સદ્ગુણે નાયિકાના ધરમાં એ પ્રમાણે લગભગ એક મહીનો ગુપ્તપણે રહીને જ કહાડ્યો. એક દિવસે એ નાયિકાને ઘેર જ ગાયન તથા નાચનો મોટો સમારંભ થયો. જેટલો વખત ગાયન ચાલ્યું તેટલા વખત સુધી તો જામરને બહુ જ આનંદ થયો; તથા ત્યાં જે અત્તરનો ધમધમાટ અને ફૂલોની સુગંધી પ્રસરી રહી હતી તેથી તો તે અત્યંત ખુશી ખુશી થઈ ગયો હતો. સદ્ગુણને પણ તે ગાયન અને નૃત્ય બહુ જ પસંદ પડ્યું; પરંતુ વચ્ચે થયેલાં કામચક્રીનાં નકામાં લાપણો અને મંડળીની મનઃપુત ધમાચકડી તેને પસંદ પડ્યાં નહીં. કેટલોક વખત સુધી આનંદદાયક નૃત્ય અને ગાયન થયા પછી સમારંભ વિખરાયો એટલે આવેલા લોકો પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. રહેવામાં માત્ર એક જ એ ધરની માલીકના પ્રિયમિત્ર રહ્યા ! સમારંભ વિખરાઈ ગયા પછી ધરની માલીક, તેના પ્રિયમિત્ર અને તેની દીકરી એ ત્રણ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ.

કામસેના—“ અહો પંત ! પછી પેલા મોતીના કંઠાનું શું
“ કર્યું ? હવે હું માત્ર વાટ જ જોયા કરવાની નથી, એ સાફ કહું છું.
“ આ શું રડ્યું, જ્યારે ને ત્યારે વાયદો તૈયાર જ છે ! મુઆ વાયદા
“ પણ કેટલા ? ”

પંત—“પણ મને આ મહીનામાં જરાએ કુરસદ મળી છે કે ?
 “તમે ક્યાં નથી જાણતાં ? જન્મવા માટે ઘેર જવાની કુરસદ પણ
 “મને મળે છે કે ? એકાંતરાં પણ ઘેર જવાનું બનતું નથી, તેથી
 “ઘણી વખત તો દરબારમાં જ જમી લેવું પડે છે ! તેમાં વળી આ
 “મહીનામાં દરબારમાં કામ પણ બહુ ચડી ગયું છે !”

કામસેના—“દરબારનું કામ સાથી ચડી ગયું ? અને ચડી
 “ગયું હોય તો પણ તમારે તેનું શું ? તમારે હાથે એ થોડું જ
 “કરવાનું છે ? કામ કરનારા તો સેંકડો કારકુનો હાથ નીચે છે !
 “પણ આપણા સરકારને અહાર માસની મુદત માળ્યાનું કહે છે એ
 “વાત શું ખરી છે ?”

પંત—“અહં, તેમાં શો અર્થ છે ? એવી મુદત મુદતને પુછે છે
 “કાણ ? એ બધા એલ પેલા પાઘડીવાળાનો તથા રાતામોંવાળાનો
 “છે, એ અમે નથી જાણતા શું ? પણ બચ્ચા રામજી !” પંતે
 મુછો આમળતાં મનનો ઉલરો કાઢવા માંડ્યો—“તું જેના જીવ પર
 “ક્રોધે છે એ રાતામોંવાળાની અહીંથી હિંમલટંગડી કરવાનો વિચાર
 “આલે જ છે. એ વિચાર પાર પડ્યો એટલે જોઈ હું તારી શી
 “મઝા થાય છે તે ! સાલા લુચ્ચાએ ચોળાને છેક જ ચીકણું કરી
 “નાખ્યું ! વધારે તો શું પણ આજ મહારાજના ભોજનમાં શાક
 “ભાજી શાનાં હતાં, એ બાતમી પણ સવારના છ વાગતામાં રેસીડેન્ટને
 “ત્યાં પહોંચી જ છે ! સલાઓએ આવો અનર્થ કરી મૂક્યો છે, પણ
 “હવે હું જોઈ છું ! !”

કામસેના—“હા, તેમાં જરા પણ ખોટું નથી હશે એ તો:
 “પણ હવે દિવાનગીરી કોને આપવાનું હશે ? એ જ એ અસ્તરને

“આપવાનો વિચાર હોવાનું કહેવાય છે એ શું ખરું છે કે ? આ એ વર્ષમાં દિવાન પણ કેટલા થયા !”

પંત—“છે, છે; એ ફાટેલું સદળ માસ્તરના હાથથી સીવાય “કે ? એ તો જાળના ગણપતિ કહેવાય !”

કામસેના—“ત્યારે તમે જ કેમ સ્વીકારતા નથી દિવાનગીરી !”
“તમે દિવાન થાઓ તો અમારાં જેવાઓનાં તો ભાગ્ય ઉધડે !”

પંત—“હું દિવાનગીરી લઉં એવી મહારાજાની ખાસ ઇચ્છા “છે; પણ હું જ તેમ થવા દેતો નથી. કારણ કે હમણાં જ દિવાન “આઈ એ ડીક નહીં. બધું સામસુમ થઈ જાય—સરેડે ચડી જાય “એટલે પછી દિવાનગીરી લેવામાં આપણને શી વાર લાગવાની છે ? “એ તો આપણા ધરની જ છે !”

“શાખાશ પંત ! ખરું પુછો તો હું તમારી આવી ચતુરાઈને “જાન્યને જ તમારા પર મોહિત થઈ છું.” ગાલમાં ને ગાલમાં જ હસી શરમાયા જેવો ડાળ કરી છેડો આધો આદતાં કામસેના બોલી.

“ખરેખર, મારા ડહાપણની ખરી કિંમત આ જ ધરમાં થાય “છે, અને માટે જ આ ધરના માણસો પર હું દિદા થઈ ગયો છું !”
પંતે કહેતાં કહેતાં કામસેનાનો પોંચો પકડ્યો.

“પણ આ છોકરીની તો જરા શરમ રાખો !” કામસેનાએ આમ કહી પોતાનો હાથ પંતના હાથમાંથી છોડવી લીધો; પણ તેમ કરતાં તેણે પંતને એક એવું નેત્રપાણુ માર્યું કે જેથી પંત તેના કારીજખમથી બાન લુલી ગયા જેવા થઈ ગયા !

આ નિર્વજ્જ પ્રસંગ કામસેના નામિકાની દિકરી ગણાતી મણિ ત્યાં બેઠી હતી તેને બિલકુલ ગમતો નહોતો; તેથી તે પોતાને બંધ આવવાનું બહાનું બતાવી એલાં ખાવાનો ડાળ કરી બોલી:—“ખાઈ “અને બંધ આવે છે હવે.”

પંતને એકાંત જોઈતી જ હતી; કારણ, કામસેનાના નેત્રબાણનો જખમ એ દવા સિવાય રૂઝાય તેમ નહોતો: એટલે બાવતું હતું અને વેદ કહ્યું એ પ્રમાણે થતાં પંત બોલ્યા:—“ડીક છે, જા જઈને સુઈ જા!”

કામસેનાની રીતભાત જેમ મણિને પસંદ નહોતી; તેમ મણિની આ રીતભાત કામસેનાને પણ પસંદ નહોતી. કામસેના મણિને વેસ્યાના નીચ ધંધા દ્વારા પૈસા ઉપાર્જન કરવાનું કહેતી હતી; અને મણિને એને માટે અંતઃકરણથી ધિક્કાર હતો. આ સંબંધમાં જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળતો ત્યારે ત્યારે કામસેના મણિને પોતાનો એ ઉપદેશ કર્યા જ કરતી હતી. આ વખત પણ તેવો જ ગણી કામસેનાએ ટકાર કરતાં મણિ બહુ જોઈ એ વાત ઉપાડી અને જાણે પંતને કહેતી હોય તેમ બોલી:—“રડયું છેક જ એકલપેટા થયું એ સાહેબોય!”

પંત—“આમાં અમે શું એકલપેટાપાણું કર્યું? એમાં તું ત્રીજી શા “માટે એમ સ્પષ્ટ તો અમે નથી કહ્યું ને?”

મણિ વાતનો મર્મ તરત જ સમજી ગઈ અને બોલી:—“પણ “તમે આટલું સ્પષ્ટ કહો ત્યાં સુધી હું અહીં એસું જ શામાટે? હું “જઈને મારે સ્વસ્થ સૂઈ નહીં રહું? પણ મારે તો એક વાત “તમને પૂછવાની હતી, માટે જ અત્યાર સુધી હું અહીં એડી હતી.”

પંત—“મણિ! તારે પૂછવાનું છે? જે કંઈ હોય તે પૂછી “લે. બહુ મોડું થયું છે, માટે હું પણ હમણાં જવાનો છું.”

મણિ—“પૂછવાનું માત્ર એટલું જ છે કે, પેલા હીરાના તન્મણીનું “શું થયું? શું એ સોની જ ગણી ગયો કે એ તો બારેબારની તમારી “જ ગપ્પ હતી!”

પંત—“તમે ખંગલે આવવાનું કબૂલ કરતાં નથી, તો પછી

“તન્મણી શાનો મળે? માત્ર એટલું કબૂલ કરે તો તે હમણું જ
“મળે. તૈયાર જ છે!”

મણિ—“તેમ હશે તો મારે એ તન્મણીની કાંઈ જરૂર નથી.
“માત્ર તન્મણી જ નહીં, પણ એ ઉપરાંત લાખો રૂપિયાનું જવાહીર
“મળતું હશે તોપણ તમે કહો છો તે માટે હું તે ખંગલે આવીશ
“નહીં, એટલું જ નહીં પણ તે તરફ નજર પણ કરીશ નહીં. એ
“તો તમે જ બે ચાર વખત કહ્યું હતું કે, ‘તે દિવસનું તમારું
“ગાયન અને નાચ જોઈને મહારાજ બહુ જ ખુશી થઈ ગયા છે,
“તે બદલ તમને હીરાનો તન્મણી બક્ષીસ મળવાનો છે; અને તે
“સોનીને તૈયાર કરવા પણ આપ્યો છે.’ આમ તમે કહેતા હતા
“તેથી જ આ વાત મેં તમારી પાસે આજ કહાડી હતી.”

કામસેનાને ટકાર કરવાનો યોગ્ય અવસર અનાયાસે મળી આવ્યો
જણાતાં મણિ તરફ વળી તે બોલી:—“પણ એક દિવસ ખંગલે
“જઈશ તો શું થઈ જશે? આપણે તો પૈસાની ગરમી જ, અને
“પૈસાના સંબંધી! તો પછી આપણે સારો, સ્વરૂપવાન, તરણ,
“ગુણવાન એવો જ પુરુષ મળે તો જ તેની જોડે સંબંધ કરીશું
“એવો નિયમ કરી અહોનીશ બેઠાં રહીએ તો આપણું ચાલે કે?
“આપણે તો ધંધાદાર લોક કહેવાઈએ. એટલે આપણે તો ઉંચ,
“નીચ, કાળોઘોળો, લૂલોપાંગળો, નાનો મોટો, અને લુચ્ચો લકંગો
“એ બધા સરખા જ! પૈસા મળે એટલે બસ!! આપણે કાળો
“ઘોળો કે ઉંચ નીચની જોડે હમેશનો સંબંધ થોડો જ બાંધવો
“છે? માત્ર પૈસા પુરતો સંબંધ! એટલે આપણને જે પૈસા આપે
“તે આખી દુનીયામાં સ્વરૂપવાન, ગુણવાન, અને શ્રેષ્ઠ!!! કેમ
“ધંત, હું કહું છું તે ખરું કે ખોટું? અરે બહુ દૂર શા માટે જઈએ?

“આ મારો જ દાખલો. મેં પહેલાંથી જ જો આ છોકરીના જેવો
 “વિચાર રાખ્યો હોત તો આજ લાખ રૂપિયાની માલીક હું થઈ
 “હોત કે ? અને આ જ તમારા એકલાના જીવ પર અવલંબીને માત્ર
 “એક પતિવ્રત ધર્મથી રહેવાનું બન્યું હોત કે ? કેમ પંત કંઈ
 “બોલતા નથી ?”

કામસેના અને પંતની રાશ તો મળતી જ હતી; એટલે બંનેના
 વિચારો એકબીજાને અનુસરતા હોય જ તેમાં નવાઈ શું ?

“તમારું કહેવું અક્ષરશઃ ખરું છે. કામસેના ! મહિના આ
 “દિવસો પાંચ પૈસા મેળવવાના છે.” પંતે સાક્ષી પૂરી.

કામસેના—“પણ એ તે સમજે છે ક્યાં ?”

પંત—“સમજતી શાને નથી ? શું હવે એ નાની છે કે ? લગ-
 “લગ આજ એક વર્ષ થયાં મહિ પોતાની થાય એવું મહારાજના
 “મનમાં છે; પરંતુ મહિ તેને દાદ જ આપતી નથી; તો એ
 “પ્રારબ્ધને કહેવું ? બીજી બધી રાડો એના કરતાં સુંદર, એના
 “કરતાં રૂપાળી, એના કરતાં તરૂણ-ખીલેલી-હોવા છતાં તે મહારાજ-
 “નો આશ્રય મેળવવા માટે દેવની કેટલી કેટલી માનતાઓ કરે છે;
 “બાધા સમઢીઓ સખે છે; તથા અનેક પ્રકારે ખટપટો કરે છે;
 “તોપણ તેને એ યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી, અને આપણી આ મહિ
 “તો ખુશાલ અંગુઠો બતાવે છે, તેને શું કહીએ ? ઠીક છે. મહા-
 “રાજનો આશ્રય એટલે રાજ્યાશ્રય મળવો એ પણ નસીબમાં હોવું
 “જોઈએ છીએ.”

કામસેના—“અહો, પણ આને સમજી શકાને એક વર્ષ થયું
 “ને ? જો આ એકથીએ તમારું અને મારું કહ્યું માન્યું હોત તો

“સમજી થઈ ત્યારથી આજ સુધીમાં હજારો રૂપિયા ધરમાં આવી
“ગયા હોત કે નહીં ? રૂપેરંગે દેખાવડી હોવાથી તેના પર કેટલા-
“ઓનું મન—”

કામસેના તથા પંતનું આ બિલત્સ બોલવું મણિથી સાંભળી
શક્યું નહીં, તેથી કામસેના બોલતી હતી, એટલામાં તે વચ્ચે જ
બોલી:—“પણ મેં એક વખત તમને કહ્યું છે કે, એવું કૃત્ય હું કરી
“પણ કરનાર નથી કરીને ! ફક્ત ગાવા અને નાચવા પૂરતી હું
“તમારી નાએદાર છું.”

કામસેના—“તું હવે આખી જીંદગી સુધી અભયવૃત્ત જ
“પાળીશ, નહીં કે ? હમણાં આવી આવી વાતો કરે છે. પણ પછી
“તો કોઈ અકલના પારદાન કાળા હાથથી નેડે નીકળી જઈશ !
“હજી તો તારા અંગુઠે પણ આગ લાગી નથી, એટલે જ આ
“અંધી ડાહી ડાહી વાતો કરવાનું તને સુઝે છે; પણ જ્યારે આખે
“શરીરે આગ લાગશે ત્યારે એ બધું તારે ડહાપણ ક્યાંઈ નાશી
“જશે, સમજી ?”

મણિ—“મારી મરજી પ્રમાણેનું સ્થળ મળશે ત્યારે હું તેમને
“મારે સર્વસ્વ અર્પણ કરીશ. પણ તમારા કહેવા પ્રમાણે માત્ર દ્રવ્ય-
“લાલસાથી હું તેમ કરીશ નહીં.”

કામસેનાને અતિશય રીસ ચડી આવતાં મણિ તરફ ગુસ્સાભરી
આંખો કહાડી બોલી : “જેક ઝીનાળ મારી પાસેથી ! બહુ ડાહી આવી
“છે અભિજ્ઞાન સમજાવવા ! જીભ કાપી નાખીશ ખબર નથી કે હજી ?
“તારો આવો દુરાગ્રહ છે ત્યારે હું એ આગ્રહ છોડાવવા તારા માટે
“હું જ ભરાઉં છું !”

“તમારા કહેવા પ્રમાણે કરવા કરતાં ઝેરનો પ્યાલો પીને મૃત

“રહેવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. તમે બહુ દરશો તો મારા જીવ
 “પર આવશો, એ સિવાય તમારાથી મારું બીજું શું અનિષ્ટ થઈ
 “શકવાનું છે ? પણ જ્યાંસુધી મારા આ બાળીઆમાં પ્રાણ છે ત્યાં
 “સુધી હું તેવા નીચ કૃત્યને છાંયે પણ ઉભી નહીં રહું; અને મારા
 “દેહને બ્રષ્ટ થવા નહીં દઉં એ નક્કી માનજો.” મણિ આટલું કહેતાં
 કહેતાં ત્યાંથી ઉઠીને પોતાના દિવાનખાનામાં જઈ પલંગ પર પડી.

મણિના ઉપરના બોલવાથી કામસેનાનો પિત્તો વધારે ગરમ થઈ
 આવેલો જોઈ પતે તેના મનનું સમાધાન કરી પોતે રજા માગતાં
 કહ્યું—“જવા દો હમણાં એ વાતને કામસેના ! એ વાત તેની ઇચ્છાથી
 “ન્યારે ભડશે ત્યારે જ ભડશે. અમરતો દુરાગ્રહ કરવાથી કંઈ વળે
 “તેવું રૂપ હમણાં લાગતું નથી, માટે હમણાં એ વાતને બહુ છેડ-
 “વી જ નહીં. ચાલો હવે અમને પણ રજા આપો. લગભગ એ વાગવા
 “આવ્યા છે, અને સવારે તો વહેલા ઉઠીને મારે સરકારલેલીએ
 “જવાનું છે.”

“એ તમારા રોદડા હું આજ સાંભળનાર નથી, સમજ્યા ?
 “આજ બરાબર એક મહીનો થઈ ગયો ! કંઈ શરમ બરમ આવે
 “છે કે નહીં !” પંત ઉઠવાની તૈયારી કરતા હતા, એટલે કામસેના-
 એ પંતનું ધોતીઉં ઝાલ્યું, અને પોતાનું બોલવું ચાલુ રાખ્યું : “પોતે
 “દરરોજ નવી નવી જાતના પકવાનો ખાવા અને બીજાઓને મહીના-
 “ના મહીના યાદ જ ન કરવાં ! મુઆ પુરુષોની જાત જ કસાઈના
 “જેવી—દયા વિનાની હોય છે કે કોણ જાણે ! મુઆ છેક જ નિષ્કુર !”

કામસેનાએ આંખમાંથી આંસુ પાડવા માંડ્યાં.

પંત મનમાં તો સમજી જ ગયા હતા કે આપણું આની આ-
 ગળ ચાલે તેમ નથી; તો પણ વધારે આગ્રહ કરી જોવાના હેતુથી

બોલ્યા : “ ખીજું કંઈ નહીં, પણ સવારના પાંચ વાગે ઉઠીને મારે
“ સ્નાન સંખ્યા કરી સરકારહવેલીએ જવાનું છે. કાલે મુંબઈથી
“ પેલો નવો પારશી દિવાન આવવાનો છે; માટે મારે વહેલા ગયા
“ સિવાય ચાલે તેમ નથી જ. ”

કામસેના—“ હું તમને ખરાખર પાંચ વાગે ઉઠાડીશ, પછી
“ તો થયું ને ? પણ એક ઉંઘ લીધા સિવાય હું તમને આજ જવા
“ દેનાર નથી. ”

પંત—“ કાલે આવીશ, પણ આજ મને જવા દે. ”

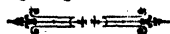
કામસેના—“ કાલે ઉઠાડીશ, પણ આજ— ”

મિત્ર વાચક ! આટલું થયા પછી પંતનો પગ ત્યાંથી જવા માટે
ઉપડ્યો નહીં એ જણાવવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી. પંત પીળી
શાલ ઓઢીને કામસેનાના પલંગ પર સૂતા; એટલે કામસેનાએ વાત
કહાડી—“ આજ સવારની ગોડવણ કેવી ઉત્તમ રીતે પાર પાડી ?
“ ગોડવણ ઉત્તમ થઈ હતી કે નહીં ? હું નાયિકા છું એવું એ બિચારી-
“ એને સહેજ લાગ્યું પણ નથી. મારી બોલવા ચાલવાની રીતભાત,
“ સબ્યતા વગેરે જોઈને તેને ખરેખર એમ જ લાગ્યું કે, આ કામ
“ સબ્ય અને મોટા ઘરની સ્ત્રી છે. પછી તુરત જ તેઓ મારી જોડે
“ ઘરમાંથી નીકળી ગાડીમાં બેઠી. અને પછી હું પણ ખડુ ઉતાવળે
“ તેમને નીમેલે કેકાણે પહોંચાડી મારા ઘર તરફ ચાલી આવી. ”

કામસેના આ વાત કરતી હતી, ત્યારે પંત અર્ધજાગૃતાવસ્થામાં
હતા; તેવી જ સ્થિતિમાં બોલ્યા :—“ મને પૂર્ણ વિશ્વાસ જ હતો કે,
“ એ કામ તારા સિવાય ઉત્તમ પ્રકારે થવાનું નથી જ; અને છેવટે
“ ખરું પણ એ જ થયું. આ કામ માટે તું જે કંઈ બહીસ માગીશ
“ તે તને મળશે. અત્યારે તો આખું આ પંતનું શરીર તને અર્પણ
કરેલું છે ! ”

અર્ધ જમતાવસ્થામાં આટલી વાત થતામાં પંત અને કામસેનાની આંખો ઉધથી ઘેરાતાં બેઠે નિદ્રાવશ થઇ ગયાં.

આ પ્રકરણ અહીંથી પુરું કરી થોડી વાર પહેલાં આપણે પંત અને કામસેનાના વાર્તાના વિષયથી કંટાળી પલંગ પર જઇ પડેલી મણિની મુલાકાત લેવી જોઈએ છીએ. કારણ તેની મુલાકાતથી આપણે તેના મનની સ્થિતિ સારી પેઠે જાણી શકીશું અને તેથી આપણા મનની કેટલીએક શંકાઓનું પણ સમાધાન થઇ જશે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મણિની મુંઝવણ.

“કહી લાખો નિરાશામાં અમર આશા ધુપાઈ છે !

“ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ હંડી લપાઈ છે !—

“કહી લાખો નિરાશામાં—”

—મ. ન. દિવેદી.

મણિ ઉઠીને પલંગપર જઇ પડી; ઉંઘવા માટે આશરે અર્ધો પોણો કલાક સુધી શન્ય રીતે આંખો મિંચીને પડી રહી; પરંતુ ઉંઘ આવી નહીં. આગળ પાછળના અનેક ખતાવો એક પછી એક સ્મરણમાં આવવા લાગ્યા. પોતાની મૂળ સ્થિતિ સાંભરી આવી, પોતે શુદ્ધ મરાઠા કુળમાં કુળવાન માતાપિતાને પેટે જન્મ ધરીને આ નીચ વેશ્યાને ત્યાં આવી પડી, એ બદલ તેને બહુ ખાટું લાગી આવ્યું. આ વિષયાય માટે ઈશ્વરને દોષ દેવા મંડી. વળી ઈશ્વરને નિર્દોષ કરાવી પોતાના નશીબનો જ દોષ કપૂલ કર્યો.

મહિ આજ સુધી તો બાળકીમાં ગણાતી હતી પણ હવે યુવતિ-
માં ગણવા યોગ્ય થઈ હતી. તે શાંત અને શીલવૃત્તિની હતી, તો
પણ ઉમ્મરના પ્રમાણમાં તેના શરીરમાં મદનવિકારનો વાસ થયો હતો.
અતિતીવ્ર વૃત્તિવાળી કોઈ કુમારિકા-યુવતિ મહિ જેવી દશામાં હોય
તો મહિની પેઠે દ્રઢ રહી શકે કે કેમ, એ ન કહી શકાય તેવો સવાલ
છે. તેમ છતાં પણ મહિને કેટલાક મહીના થયા મદન હેરાન કરવા
આગળ પડતો હતો. ન્યારે પોતાના માંખણના પીંડ જેવા સફેદ અને
બિલ્વદળ જેવા કંઠણ સ્તન મદન ચડાઈ થતાં કંપાયમાન થતાં હતાં,
ત્યારે પુરૂષ-પતિ-પ્રેમની આવશ્યકતા સંબંધે તેને તર્કવિતર્કો થતા
હતા. આ તર્કની જોડે જ પોતાની હાલની સ્થિતિનું સ્મરણ થતાં મનમાં
મહા સંતાપ થતો હતો. પોતાની જાતનો જ કોઈ રૂપ ગુણે ઉત્તમ
પુરૂષ મળે તો તેની જોડે પવિત્ર લગ્નગાંઠથી બંધાઈ પોતાના શુદ્ધ
પ્રેમના પ્રવાહમાં તેને નવરાવવાની તેની ઇચ્છા હતી. પરંતુ આ નીચ
કાર્ય કરનારીને ત્યાં તે ફસાઈ પડેલી હોવાથી તેની એ ઇચ્છા કેવી
રીતે પાર પડે ? તે માટે તે ઘણી દિલગીર થતી હતી; અને પોતાના
દિવાનખાનામાં એકલી પડી પડી રાતને વખતે રડતી હતી. આજે
પણ આ પ્રમાણે જ તેને થઈ આવ્યું હતું. કામસેનાના ઘરમાં રહેવામાં
હવે અર્થ નથી એમ તેને લાગી આવ્યું. પણ ત્યારે કરવું શું એ
વિચાર થઈ આવ્યો. કોઈ સગું સંબંધી છે નહીં; સગાસંબંધીમાં ગણે
તો માત્ર કામસેના જ ! અને કામસેના નાચિકા હોવાથી તેનો ધંધો
નીચ ! ! ગમે તે પુરૂષ જોડે વ્યવહાર કરવો, ગમે તેની જોડે ખોટી
પ્રીતિ બાંધવી અને તેની પાસેના પૈસા પડાવી લેવા, એટલે થયું ! !
આ વ્યવહાર મહિને બિલકુલ પસંદ નહોતો એ આપણે જાણી ગયા
જ છીએ. તેમાં પણ આજ થએલી વાતચીત ઉપરથી મહિને આ

ધરમાં પોતાનું શીલ વધારે મુદત સુધી સચવાશે કે કેમ એ સંબંધે મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ પડી હતી; અને એ ચિંતાને લીધે જ તેની ઉંઘ ઉડી થઇ હતી. આ વખતે અનેક કલ્પનાઓ તેની આગળ આવીને ઉભી રહી. કાઠપણુ રીતે તેના મનને શાંતતા ન થઈ, અને ઉંઘ ન આવી ત્યારે કંઈક વાંચતાં વાંચતાં સુઇ જવાના હેતુથી કપાટ ઉઘાડી એક માસિકની જુની ફાઇલ કાઢી હાથમાં લઇ દિવો ઉશીકા તરફ ગોઠવી વાંચતાં વાંચતાં સૂઈ જવાય તો સારું, એવા વિચારથી પલંગમાં પડી; અને પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. એક અંક ઉપર ઉપરથી જોઈ જાય અને વળી ખીજે કહાડે, ખીજે પણ તેજ પ્રમાણે ફેરવી જાય એટલે ત્રીજે જુએ. પણ તેમાંનું લખાણ આ વખતે તેને ખિલકુલ નિરસ જેવું લાગવા માંડ્યું. ચિત્તવૃત્તિ વાંચવામાં ગુંથાય ત્યારે લખાણની રસિકતા મગજમાં ઉતરે ને ? પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં ‘પ્રેમીને પ્રિયાનું સ્વાગત’ એવા મથાળાવાળું કાવ્ય વાંચવાની મનોવૃત્તિ ખેંચાતાં એ કાઢી મનમાં ને મનમાં જ ગાવા માંડી:—

“ પધારે તું પ્યારા ! રસલવનમાં હૃદય ધરીને,

“ નિશા સાથે ગાળી, રસિકી રમતો આજ રમીએ;

“ મિઠાં હાસ્યે મ્હોથે, મનહર સુણીએ વચન હો !

“ નથી ચિંતા અત્રે, નથી વર્જી અહીં શોક વસતો. ”

ઉપરની કડી વાંચતાં મણિની ચિત્તવૃત્તિમાં કાંઈ નવા જ પ્રકારનો ફેરફાર થઇ આવ્યો. પોતે પોતાના પ્યારાને આ પ્રમાણે કહેવાને ક્યારે લાગ્યશાળી થશે એ વિચાર થઇ આવતાં મન પાછું ગમ-ખીનીમાં પડ્યું. ફરી વખત એજ કાવ્ય વાંચતાં આગળ વાંચ્યું—

“ પધારે તો અર્ધું, કુસુમ-કુમળો હાર તુજને;

“ કરાતું લીતા હું, અધર તુજના ચુંબન દઈ;

“ અરે પ્યારા તુંને મધુર સુર-સંગિત ગમશે,
“ રૂડી બાલિકાનો, તવ સમીપ નૃત્યાદર થશે. ”

ઉપરની કડી મણીએ ફરી ફરીને વાંચી. તેનો ભાવ મનમાં ઉતરતાં મદનરાજની સ્વારી સર્વાંગ ચડી આવી: મનોવૃત્તિઓ કામવશ થઈ ગઈ. પોતાના આ ખીલતા યૌવનનો ભોક્તા ક્યારે મળશે એ વિચારે મસ્તક ભમાવ્યું હતું; તેમાં કામવિકાર મળતાં મસ્તક વધારે ભ્રમિત થયા જેવું થઈ આવ્યું. કાવ્ય લખનાર પર અને પત્ર પર નિષ્કુર, નિર્દય, કૃતદંતી વગેરે પ્રકારના દોષો મૂકી પત્રને દૂર ફેંકી દીધું, અને પોતે ચતિપાટ બન્ને હાથ પહોળા કરીને પલંગ વચ્ચે વચ પડી. અનેક વિચારો પછી કામસેનાના નીચ ધંધા સંબંધે વિચારો થઈ આવ્યા:—
“ કેવું નીચ કૃત્ય ! કેવો નીચ ધંધો ! ગમે તે જાતના ગમે તેવા પુરુષ
“ જેડે વ્યવહાર કરવો, બહારથી ઘડી ભર કૃત્રિમ પ્રેમ બતાવવો,
“ અને તેની પાસેનું દ્રવ્ય ધુતી લેવું. આના જેવું ખીજું નીચ કૃત્ય
“ કયું હશે ? પણ તેમાં તેનો પણ દોષ શાનો કહી શકાય ? આ
“ પત્ર જેવા પુરુષો પોતાની લગ્નની સ્ત્રીને છોડીને એની આગળ
“ આવે જ છે શા માટે ? શું તેઓ જાણતા નહીં હોય કે વેશ્યાઓનો
“ પ્રેમ માત્ર બહારથી બતાવવા પૂરતો જ હોય છે ? ખરો પ્રેમ તો
“ દેવ અને અગ્નિ સન્મુખ પોતાની જાંઘળી પર્યંતની અર્ધાગના થઈ
“ ચૂકેલી સ્ત્રીનો જ હોય છે. તેને પૈસા જેડે સંબંધ નથી, કે નથી
“ તેને પહોળી જેડે સંબંધ; તેને તો માત્ર પોતાના પતિ જેડે જ સં-
“ બંધ હોય છે, અને વેશ્યાનો સંબંધ તો માત્ર પૈસા પુરતો જ !
“ એકને આવો ક્યો એટલે તેને હાંકી મુકી ખીજા ખાજની ખોળ
“ કરે, અને ખીજને આવો કરીને ત્રીજા ઉપર તરાપ મારવાની તપાસ
“ કરે. આમ હોવા છતાં—મૂર્ખ પુરુષો એ બધું જાણતા છતાં—પતંગી-

“આની પેઠે મોહમાં ફસાઈ, વેશ્યાની યારી કરી જનસમાજના
 “તેમજ ઈશ્વરી કાયદા વિરુદ્ધ કૃત્યો કરે છે, તેમનો કયે અવતાર
 “ઉદ્ધાર થવાનો છે ? આવી નીચ નારીઓને ઈશ્વરે શા માટે જન્મ
 “આપ્યો હશે ? અરે ! હું પણ કેવી દુર્ભાગી કે આ નીચ ધરમાં
 “ફસાઈ પડી ! પણ તેમાં કાને દોષ દઉં ? મારા ભાગ્ય જ જ્યાં
 “ઓછાં ત્યાં બીજાને નાહક દોષ શા માટે દેવો ? મેં પૂર્વ જન્મે
 “એવાં કયાં પાપ કર્યા હશે કે જેથી મારો જન્મ ઉત્તમ મરાડા
 “ફૂળમાં થવા છતાં આ નીચ ઘેર વસવાટ કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો ?
 “મેં પૂર્વજન્મે સતી સ્ત્રીઓ પર ખોટાં આળ ચડાવ્યાં હશે તેનું
 “આ પ્રાયશ્ચિત જ હશે ! હા, ખરે તેમજ હશે; પણ એ પ્રાયશ્ચિત
 “પૂરું ક્યારે થશે ! ભગવાન જાણે ! ”

આવા આવા વિચારો કરતી કરતી મણિ ઉડી; મામિક ફેંકી
 દીધું હતું તે લઈ કપાટમાં તેની જગોએ મૂકી બીજું કંઈ વાંચવા
 માટે કપાટમાંનાં પુસ્તકો ફેરવવા માંડ્યાં. સરસ્વતીચંદ્ર પહેલો ભાગ
 કહાડી પત્રંગ પર દિવા આગળ એસી પાનાં ફેરવવા મંડી. પાનાં ફેર-
 વતાં ફેરવતાં સરસ્વતીચંદ્રે લખેલી ગઝલો કહાડી. એ ગઝલો તેને
 બહુ પ્રિય લાગતી હતી, તેથી ઘણી વખત એ એકલી બેઠી બેઠી લલ-
 કારતી હતી. આજે પણ એ વાંચવાથી મારા મનને શાંતિ થશે એમ
 ધારી તેણે એ વાંચવા માંડી. પ્રથમ તો ખરાબર કંઈ જ આવ્યો નહીં.
 એ ચાર વખત એકની એક પહેલી કડી ગાઈ રાગ બેસાડી ગઝલો ગાવા
 મંડી. તેના ધારવા પ્રમાણે તેમાં તેને રસ તો પડ્યો; પરંતુ તે જેમ
 જેમ આગળ ગાવા લાગી તેમ તેમ તેના હૃદયમાં ચીરા પડવા લાગ્યા.
 પોતાની આ ઉમ્મરે પોતાને આવી દશા ભોગવવી પડે છે, એ વિચારે
 હૃદય ચીરાવા લાગ્યું. સરસ્વતીચંદ્રે કુમુદસુંદરીને ‘ ન ભુક્ષાતું તું ભુક્ષી

જન-વિધિનું પાતું તે ખી જન' કહેલી એ બોધક કહીઓ વાંચતાં તેણે આ વખતે પોતાને લાગુ પાડી લીધી. વિધિના પ્રતાપે જે માથે પડ્યું તે સહેધું, એ સરસ્વતીચંદ્રનો બોધ વાંચીને તેના મનનું કંઈક સમાધાન થયું. ખડુ દુઃખના ઉભરાથી માણસ કંટાળો ન ખાધ જાય માટે ઈશ્વરે ' નશીબ, ' ' વિધિ ' એવી સંજ્ઞા સરજાવી છે, એમ જે કહે છે તે ધરાગર છે, અને તેની પ્રતીતિ આપણી મણિને અત્યારે તાદસ્ય થઈ. મણિના મનનું સહેજ સમાધાન થતાં પુસ્તક પડાંગ પર મૂકી સહેજ શાંત થઈ પડી એટલે છેક પાછલી રાત્રે આંખ મળી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

નર્મદાકીનારો અને ટોકરાસ્વામી.

- * “ અપિ સંપૂર્ણતા યુક્તેઃ કર્તવ્યાઃ સુહૃદો બુધૈઃ ॥
“ નદીશઃ પરિપૂર્ણોપિ ચંદ્રોદયમપ્રેક્ષતે ॥ ”

નદી કીનારો સ્વાભાવિક રીતે જ રમ્ય હોય છે; તેમાં પણ મોટી નદી હોય અને કાંઈ એકાદ ક્ષેત્રનું વાસ્તવ્ય એ સ્થળે હોય તો પછી એ સ્થળની રમ્યતાનું જે વર્ણન કરીએ તે થોડું જ ! આપણા દેશમાં જે પુણ્યપાવની ભાગીરથી વગેરે પાંચ સાત મહા નદીઓ છે તેમાં જ નર્મદા નદીની ગણના છે. એ નદી દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુ-

* જેનામાં કાંઈ પ્રકારની ન્યૂનતા નથી એવા પણ ઠાઠા માણસોએ મિત્રો કરી રાખવા આવશ્યક છે; જેમકે નદીઓનો ઘણી સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ ચંદ્રોદયની અપેક્ષા રાખે છે. પાંચતંત્ર—છવરામ શાસ્ત્રી.

સ્તાન દેશની મધ્ય મર્યાદા હોઇને ભરૂચ (ભુગુઝપીનું નિવાસસ્થળ) નામના શહેર પાસે પશ્ચિમ અરબીસમુદ્રને સ્વતંત્રપણે મળે છે. આ નદીને કીનારે ઘણાંક પુણ્યદાયક ક્ષેત્રો અને તીર્થો તથા અનેક પ્રાચીન સિદ્ધ ઋષીઓનાં આશ્રમો આવેલાં છે. માળવામાંના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્લિંગ ઓંકાર મહાબળેશ્વરનું પવિત્ર સ્થાન નર્મદા નદીને કીનારે જ આવેલું છે. ત્યાં આ નદીને મોટા ઉંડા ડોહ પડેલા છે, અને તેમાંથી શંકરના સ્વરૂપના નાના મોટા બાણો મળી આવે છે. નર્મદાના બંને કીનારા પર અનેક પ્રકારના ચમત્કારિક સ્થળો આવેલાં છે, તેનું વર્ણન કરવાને માટે એક જૂદો ગ્રંથ લખવો જોઇએ. પણ આપણને નર્મદા નદીના મહાત્મ્યનું તથા તેના કીનારા પરના પવિત્ર સ્થળોનું વર્ણન કરવાને અવકાશ જ ક્યાં છે ? કારણ, હમણાં તો આપણે એક રાજધાનીની ઉચ્ચ-પાથલમાં ગુંથાઈ ગયા છીએ. ત્યાંથી નર્મદા કીનારે જઈને તેનો મનોહર દેખાવ સ્વસ્થ ચિત્તથી જોવાને માટે આપણને અવકાશ જ છે ક્યાં ? તોપણ આપણો થોડોક કાર્યભાગ હમણાં એ તરફ ગએ છે, માટે આમાંથી થોડો અવકાશ મેળવીને આપણે ચાંદોદકર્નાળી નામના નર્મદા-તટના એક પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીશું. ગાયકવાડ સરકારનો કેટલોક પ્રદેશ નર્મદાના કાંઠા પર આવેલો છે, અને કેટલીએક જગોએ તો ઘણું કરીને અંગ્રેજ અને ગાયકવાડ સરકારની સરહદ રૂપે એ નદી થઈ રહી છે. ગાયકવાડ સરકારના અમલમાં ચાંદોદકર્નાળી નામના ક્ષેત્રો સારી પેઠે વસેલાં છે. કર્નાળીક્ષેત્ર એ પૂર્વે કણ્વઋષીનું તપશ્ચર્યા કરવાનું સ્થાન હતું એમ કહેવાય છે. કણ્વઋષી એ પરમ રસિક કવિ શ્રી કાળીદાસના શાકુંતલ નામના પ્રિય નાટકમાંની મુખ્ય નાયિકા શાકુંતલાના પિતા થાય. હમણાં આપણે કર્નાળીક્ષેત્રની થોડીએક શાલા જોઈને પછી આપણે એ ક્ષેત્ર તરફ કેમ ગયા તેનો વિચાર કરીશું.

કર્નાળીક્ષેત્રની શાલા અત્યંત વર્ણનીય છે. ત્યાં આગળ નર્મદાનો પટ અતિ લબ્ધ હોઈને સામે કાંઠે અને વચ્ચેના એટ પરનાં દેવસ્થાનો પર જ્યાં માટે હોડીમાં બેસીને જવું પડે છે. હોડીમાં બેસીને તીર પરનો દેખાવ જોઈએ તો બહુજ મજેદાર દેખાય છે. કૈલાસવાસી શ્રીમંત ગોપાળરાવ મૈરાળે અહીં નર્મદાનો સુંદર ઘાટ અને દેવાલય બંધાવેલ છે. તેનું સૌંદર્ય હોડીમાં બેસીને જોતાં બહુજ સરસ દેખાય છે. એનાવડે એ મહાપુરુષનું નામ અને કીર્તિ નર્મદા કીનારે અજરામર થઈ રહેલાં છે. આ મહાપુરુષનો ધણોક પૈસો નર્મદા તટ પર ખર્ચાયો છે. ઠેક ઠેકાણાની તેમની ધર્મશાળાઓ, ઘાટ, દેવાલયો, સદાવૃત્ત અને નગારખાનાં; એ વગેરે તેની હજુ પણ સાક્ષી આપે છે. નર્મદાનું દર્શન, સ્નાન, પાન, એ સર્વે જેમ પુણ્યકારક છે, તેમજ આ સુવંદ્ય પુરુષનું નામ પણ પુણ્યપ્રદ ગણાય. અને એટલા માટે જ આ પવિત્ર સ્થળનું વર્ણન કરતાં અમને આ મહાપુરુષનું સ્મરણ એની મેળે જ થઈ આવે છે. જે ઠેકાણે ધર્મનો છળ અને નીતિને બ્રષ્ટ કરવાની ખટપટ ચાલુ થઈ રહી હતી તે ઠેકાણે આ નીતિમાન, સદાચરણી અને ધર્માત્મા પુરુષનું ગુજરાન શી રીતે ચાલી શકે ? તેમણે આગળનું એ ભવિષ્ય પહેલાંથી જ સમજીને દિવાનગીરીની જગોને, પોતાની કુબેર તુલ્ય સંપત્તિને અને વડોદરા શહેરને છેવટના રામરામ કરીને પોતે અક્ષય આનંદરૂપ કૈલાસવાસ સ્વીકાર્યો હતો !

ટૂંકમાં તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ કે, કર્નાળીક્ષેત્ર અને ત્યાંનો નર્મદાનો રમણીય પ્રવાહ જોતાં મનને અત્યંત આનંદ થઈ જાય છે. ગમે તેવો ઉદાસી અને દુઃખી-કષ્ટી-માણસ હોય અને તે ક્ષણવાર નર્મદાના ઘાટપર જઈને બેસે એટલે તેનું ઔદાસીન્ય અને દુઃખ દુરાઈ ગયા સિવાય રહેતું નથી. સંસારતાપથી તપ્ત થએલા પ્રાણીઓમાંના ધણા

જણુ શાંતિસુખ મેળવવા માટે ત્યાં રહેલા છે. તેમાં કોઈ સંન્યાસી, કોઈ જતી, કોઈ પરમહંસ, કોઈ જટાધારી અને કોઈ ધૂત્રપાન કરનારાઓ પણ હોય છે. નર્મદાની ગુહાઓમાં ધ્યાન ધરીને સમાધીસ્થ થઈ બેઠેલા કેટલાક મહર્ષિઓ હજી પણ છે. તેમની એ પવિત્ર અને રમણીય ગુહો, આસપાસની વિસ્તીર્ણ અને ભવ્ય વનશ્રી, વિવિધ પ્રકારનાં ગગનચુંબિત વૃક્ષો, ચોતરફ પ્રસરતો સૌગંધિક પુષ્પોત્તો સુવાસ, અને હિંસક પશુઓની કાને પડતી ભયંકર ચીચીઆરીઓ; એ વગેરે જોતાં આ સ્થળે પહેલી જ વખત આવનાર માણસના મનની સ્થિતિ ક્ષણભર કંઈ જૂદા જ પ્રકારની થઈ જાય છે. હમેશાં શહેરમાં વસ્તીના કચકચાટમાં રહીને મનપર થઈ આવેલા સહવાસનું પરિણામ ન્યારે આ સ્થળે જતાંવેંત બદલાઈ જાય છે, ત્યારે મનની સ્થિતિ પણ તેવી જ રીતે બદલાઈ જાય એ સ્વાભાવિક જ છે.

આ રમ્ય સ્થળે ટોકરાસ્વામી નામના એક પ્રસિદ્ધ, વિદ્વાન અને ધર્મનિષ્ઠ યોગી-સંન્યાસી રહેતા હતા. ટોકરાસ્વામી એ રાજયોગી હોઈને રાજકાર્યધુરંધર તથા અતિ પરોપકારી હતા. વડોદરામાં હમણું ચાલતી રાજકીય હીલચાલની રજેરજ બાતમી તેમને અહીં બેઠાં બેઠાં મળતી હતી. વડોદરામાં દરરોજ શા શા નવા બનાવો છે, એ ટોકરાસ્વામીને જે તે વખતે જણાતું હતું, પરંતુ ઉપાય શા ? જોકે તેમને ત્યાં જઈને રાજકીય પ્રકરણમાં જરા પણ ખટપટ કરવાનું કારણ નહોતું; તોપણ ચાલતી અને નવી નવી થતી વ્યવસ્થા જોઈને તેમનો જીવ કપાઈ જતો હતો. ગાયકવાડી પુરૂષોત્તું કલ્યાણ થાય, ગાયકવાડી રાજગાદી ચિરકાળ તપ્પા કરે, એ ગાદીનો ભોક્તા પોતાના સહકુટુંબ ચિરકાળ સુખી રહે, અને ગાયકવાડી રાજ્યમાં અન્યાયના બનાવો બનીને નીતિ અને ધર્મને ધક્કો ન લાગે એટલી જ તેમની

પ્રમળ મનોવાંચના હતી. તેમને આ જગત્વ્યવહાર સંબંધે આ સિવાય ખીજ કોઈપણ જાતની ઇચ્છા અગર વાંચના નહોતી. હમણાં વડોદરામાં ધર્માશ્રયના કુટુંબની જે દુર્દશા થઈ રહી હતી તેને લગતી અક્ષરે અક્ષર ખાતમી સ્વામીશ્રીને કાને પહોંચી ચૂકી હતી. આ ખાતમીથી તેમને બહુ જ ખોટું પણ લાગ્યું હતું. કારણ ટોકરા-સ્વામીને અને ધર્માશ્રયને ઘણી મુદતનો—શુનો—અતિ સ્નેહસંબંધ હતો; અને ધર્માશ્રયની પુત્રી નીતિ તરફ તે સ્વામી મહારાજનો ઘણોજ સદ્ભાવ હતો. સ્વામી મહારાજ આ બંનેના બનાવ માટે શું કરવું તેના વિચારમાં અહોનીશ રહેતા હતા. તેવામાં એક દિવસે સવારના પહોરમાં સ્વામી મહારાજ આગળ અનાયાસે જ એ યોગ આવીને ઉભો રહ્યો.

સવારના આઠ વાગવાનો સમય હતો. નર્મદાના કાંઠે પર આ વખતે કોઈ સ્નાન કરતું હતું, કોઈ સંધ્યા કરતું હતું, કોઈ લૂગડાં ધોતું હતું; એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાર્યો ચાલી રહ્યાં હતાં. કેટલાક ગૌમુખી-માં હાથ નાખી જપ કરતા બેઠા હતા, કેટલાક જણાઓ ત્યાં પાર્થિવપૂજા કરવા માટે પણ બેઠા હતા. નાગરિક સ્ત્રીઓ માથા પર બેઠાં લઈને વાતો કરતી કરતી પાણી ભરવા માટે આવતી જતી હતી. ટોકરાસ્વામી આ વખતે પોતાના મઠમાં ધ્યાન ધરીને કૃષ્ણજીન પર બેઠા હતા. તેમની સન્મુખ યોગવસિષ્ઠનો વેદાંતિક ગ્રંથ વ્યાસપીઠ પર રહી ગયો છે; અને પચાસેક માણસો વેદાંત શ્રવણ કરવા માટે આવીને બેઠેલા છે. શ્રોતા જનોમાં કેટલાક ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર હતા, અને કેટલાક વિરક્ત વૃત્તિ ધારણ કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમીઓ પણ હતા. મઠમાંની સર્વ જગો સ્વચ્છ તથા રમણી હતી. નર્મદાનો ગંભીર પ્રવાહ મઠમાં બેઠાં બેઠાં જ દષ્ટિગોચર થતો હતો. મઠમાં વિવિધ પ્રકારનાં

સુવાસિક વૃક્ષો અને વૃક્ષલતાઓ વાવેલી હોવાથી તેનો સુગંધયુક્ત પરિમળ ત્યાંથી ચોતરફ ફેલાઈ રહ્યો હતો. જ્યાં ત્યાં તુળશીનાં વન અને ગિલ્વ વૃક્ષ આવી રહ્યાં હતા. શહેરમાંની ભાવિક સ્ત્રીઓ દરરોજ સવારે સ્વામી મહારાજનાં દર્શન માટે આવતી હતી; તેઓ મઠમાં રંગવલ્લિકા એટલે રંગોળીઓ વગેરે કલાડતી હતી, તેનાવડે મઠની મનોરમ્યતા અધિકતર થતી હતી. ઠેકઠેકાણે સાધુઓની ભગવી લંગોટીઓ અને વસ્ત્રો તથા પાંચસ્થ ધ્યાનશોનાં વસ્ત્રો સૂકવવા નાંખેલા હોય છે. આ તમામ દેખાવ જોઈને નવા આવનારને આ મઠની શોભા કંઈક અપૂર્વ દેખાતી હતી. મઠની પાછળના ભાગમાં દરરોજ સો પચાસ માણસોની રસોઈ પણ રંધાતી હતી.

આ પ્રમાણે ટોકરાસ્વામીના મઠમાં ચાલી રહ્યું છે, એવામાં માથે ફેંટા બાંધેલો અને ઇંજર પહેરેલો એવો કાંઈએક પુરૂષ એકદમ સ્વામી સન્મુખ આવી, સ્વામીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી હાથ જોડીને ઉભો રહ્યો. સ્વામી સમાધીમાં હોવાથી આ પુરૂષ તરફ પ્રથમ તેમની નજર ગઈ નહીં, તેથી એ આવનાર પુરૂષને ઘણો વખત મુઠી ઉભા રહેવું પડ્યું. સ્વામી મહારાજની સમાધી પૂરી થતાં તેઓએ આંખો ઉઘાડીને જોયું તો સામે એક પુરૂષ હાથ જોડીને ઉભેલો દેખાયો, સ્વામીની આંખો ઉઘડે છે એટલામાં એ પુરૂષે બીજી વખત સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા, ત્યારે સ્વામીએ કાણુ ક્યાંથી આવો છો, તમે અહીં પહેલવહેલાજ આવેલા જણાઓ છો, નમસ્કાર પૂરા થયા વગેરે પૂછી-કહી-મેસવાની આગ્રા આપી એટલે એ ગૃહસ્થ ઉડીને સ્વામી સન્મુખ ઉભો રહ્યો. સ્વામીએ તેના મોં તરફ નિહાળીને જોયું. તેનું મોં દુઃખ અને ચિંતાથી તદ્દન શીકું પડી ગયું હતું; તેમજ તેનો પોશાખ પણ છેક ગરીબીનો થઈ ગયો હતો. આવું સ્થિત્યંતર થયા છતાં પણ દીનદયાળ મહારાજ ટોકરા

સ્વામીએ એ ગૃહસ્થને એકદમ ઓળખ્યા ! અને ઓળખતાં તેમનાથી ધિરજ રાખી શકાઈ નહીં. તેઓ સોવળામાં હતા તોપણ તે જ ઘડીએ તેવીજ રીતે પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠ્યા અને આગળ ધસીને સ્વામી મહારાજે એ આવેલા ગૃહસ્થને અતિપ્રેમથી પોતાના છાતી સરસા ચાંપ્યા. એ ગૃહસ્થે પણ પોતાના ખેડિ હાથવતી સ્વામીને દઢ સ્નેહાલિંગન આપ્યું. ઉભયના નેત્રદ્વારાએ પ્રેમાશ્રુનો પ્રવાહ ચાલી રહ્યો. તેથી પ્રેમજીવનવડે એક બીજાને એક બીજાએ સચેત્ર પ્રેમસ્નાન કરાવ્યાં !! અહાહા ! ખરા મિત્રધર્મનો અને ખરા સ્નેહસંબંધનો પ્રભાવ કાંઈ જૂદો જ હોય છે. તેનું યથાચોગ્ય વર્ણન કરવાને કોણુ સમર્થ થઈ શકે ? અથવા તેની કિંમત પણ કોણુ કરી શકે ?

વાંચનાર મિત્રો ! ટોકરાસ્વામી જેવા સમર્થ રાજયોગીએ જાતે ઉભા થઈને જેને પ્રેમાલિંગન દીધું, એવો એ પાંચસ્થ ગૃહસ્થ કોણુ હોવો નેહએ ? ઘણે ભાગે તમારાથી એ સંબંધમાં ખરી કલ્પના થઈ શકશે નહીં એમ લાગવાથી હું જ ન સ્પષ્ટ કરી કહી દઉં છું કે, એ આવેલા ગૃહસ્થ આપણી જૂની ઓળખાણના વડોદરાના દુર્દૈવી મિત્ર ધર્માજીરાવ દાલાડે ! તેમના સંબંધે શો ઉપાય કરવો એ સંબંધે સ્વામી મહારાજ પ્રથમથીજ ચિંતા કરતા હતા, એ તમે જાણી જ ગયા છો. સ્વામી મહારાજે ધર્માજીરાવને મળી, ભેટી આશ્વાસન આપ્યું કે:—

“ હવે તમારે શાંતચિત્તે મારી પાસે—અહીં જ રહેવું. અહીં તમને કાંઈ

“ પણ વાતે કમીપણું પડશે નહીં. એ ઉપરાંત તમે અહીં હશે તો

“ તમને રાજકીય ઉપદ્રવની તવાઈ પણ થશે નહીં. તેમજ તમારા

“ થએલા છલ સંબંધે તથા તમને થએલી નુકસાની સંબંધે અહીં

“ ખેડાં ખેડાં જ ચોગ્ય ધલાજ કરી શકાશે. ફિકર ચિંતા કરશો નહીં,

“ અને કિંમત હારશો નહીં. પરમેશ્વર હમેશાં સદ્ધર્મપ્રિય છે, તેથી

“ તમારું છેવટ મિષ્ટ અને સુખકર કરી દુષ્ટોને શાસન કરશે જ એમાં
 “ જરાપણ સંદેહ નથી. તમને અહીં આવવા માટે ઈશ્વરકૃપાથી ખુદ્દિ
 “ સુઝી આવી એ બહુ જ સાંરે થયું. અત્યાર સુધી હું તમારી જ
 “ ચિંતામાં હતો. ”

આ પ્રમાણે આશ્વાસનવાચક વચનો કહીને સ્વામીશ્રીએ ધર્માશ્ર-
 રાવને છોકરાંછૈયાં તથા સુમતિઆઇના સમાચાર પૂછ્યા. આ સાંભળતાં
 ધર્માશ્રરાવની બન્ને આંખોમાંથી એક સરખો દુઃખાશ્રુનો પ્રવાહ ખળખળ
 વહેવા લાગ્યો. છેવટે ધર્માશ્રરાવે તેવી જ સ્થિતિમાં—ગદગદ કંઠે પોતા-
 નાપર વીતેલાં તમામ વીતકો સ્વામીને નિવેદન કરતાં કહ્યું કે:—“અમર
 “ અને સદ્ગુણુ તો હું ઘેર હતો ત્યારે જ દરબારના બોલાવવાથી એક
 “ દિવસે રાત્રે ગયા છે તે ત્યાંજ રહ્યા છે ! તેને લઇ ગયા પછી તેનું
 “ શું થયું તેનો હું ધર બહાર નીકળ્યો ત્યાં સુધી મને ખિલકુલ પત્તો
 “ મળ્યો નહોતો, અને પછી જૂડી માયા કરીને સ્વારીમાં મહારાજ
 “ બોલાવે છે, એવા પ્રપંચથી મને ધર બહાર કહાડ્યો તે કહાડ્યો જ !
 “ હું નીકળ્યો ત્યારપછીથી ઘરની શી સ્થિતિ થઇ છે તે પણ હું ખિલ-
 “ કુલ જાણુતો નથી. ઘેર માત્ર મામાસાહેબ અને વિશ્વાસ ચાકર
 “ હતા; અને ઘરની સ્ત્રીઓના સંરક્ષણુનો આધાર માત્ર તેટલો જ હતો.
 “ ત્યાર પછીની હકીકત પરમેશ્વર જાણે ! ”

ધર્માશ્રરાવનું આ વૃત્તાંત સાંભળી લીધા પછી સ્વામી બોલ્યા:—
 “ હવે તમે જરા પણ શીકર કરશો નહીં. હું હમણાં ને હમણાં જ
 “ ગાડી અને માણસો મોકલીને તમારા તમામ ઘરખટલા સાથે સ્ત્રી-
 “ ઓને અહીં બોલાવું છું, અને તેજ પ્રમાણે બે હોંશીઆર માણુ-
 “ સોને મોકલીને અમર તથા સદ્ગુણુની તપાસ ગુપ્ત રીતે વડોદરા-
 “ માં કરાવું છું. તમે જરા પણ શીકર કરશો નહીં. ” વગેરે ધર્માશ્ર-

રાવને કહીને ગાડી અને માણસોને ધર્માજીરાવના કુટુંબને તેડી લાવવા માટે વડોદરા તરફ ગુપ્ત રીતે રવાના કર્યા. પછી સ્વામી મહારાજે ફરી વખત સચ્ચેલ સ્નાન કર્યું, અને ધર્માજીરાવને પણ સ્નાન કરવાની આજ્ઞા આપી. સ્નાન કરી સોળું પહેરી સ્વામીશ્રીએ ચાર ઘડી સુધી વેદાંત વિષયપર પુરાણ વાંચ્યું; અને તે થઈ રહ્યા પછી ધર્માજીરાવ તથા ઇતર સર્વ બ્રહ્મવ્રંદ સાથે સ્વામીએ ભોજન કર્યું.

એ ત્રણ વાગવાના સમયે સ્વામી, ધર્માજીરાવ અને બીજા કેટલાએક માણસો વાતો કરતા એકા હતા, એટલામાં એકદમ એક માણસ કહેતો આવ્યો કે, “ઘાટપર ધર્મશાળામાં એક અતિશય અશક્ત “થએલી ડોસીને લઈને એક ડોસો આવેલો છે, અને એ એકને “સ્વામી મહારાજનાં દર્શન કરવાની અત્યંત ઉત્સુકતા છે. પરંતુ એ “ડોસીમાં ત્યાંથી અહીં સુધી આવવા પુરતું સામર્થ્ય નહીં હોવાથી “એ નિરૂપાય થઈ ગયાં છે.” આ સાંભળતાં સ્વામીએ એ સમાચાર આપનારને કહ્યું:—“કંઈ ચિંતા નહીં. ગરીબ પ્રવાસીઓને દર્શનની “ઈચ્છા છે, અને અહીં સુધી આવવાની તેમનામાં શક્તિ નથી, તે “આપણે જ ત્યાં જઈને તેમનાં દર્શન કરવાં એમાં શું ખોટું? માટે “ચાલો હું આવું છું તમારી જોડે. એ પ્રવાસીઓ ક્યાં છે તે મને “તમે કૃપા કરીને બતાવો.” આટલું કહેતાં કહેતાં સ્વામી ત્યાં જવા માટે ઉભા થયા. સ્વામી ઉઠ્યા એટલે તેમની જોડે પાંચ દસ માણસો પણ ઉઠ્યા. તેમાં ધર્માજીરાવ પણ હતા. શિષ્યોએ સ્વામી આગળ પાદુકા લાવીને મૂકી એટલે તે પહેરીને સ્વામી એ પ્રવાસીઓનાં દર્શન માટે ચાલ્યા. રસ્તામાં સેંકડો લોકો સ્વામીને પગે પડતાં હતાં, તેથી પાંચ દસ ડગલાં ચાલ્યા પછી સ્વામીને ફરી ફરીને ઉભા રહેવું પડતું હતું. આ પ્રમાણે ચાલવાથી જો કે પ્રવાસી ઉતરેલી ધર્મશાળા મઠની

નજીક જ હતી તોપણ પ્રમાણમાં તેમને ઘણો વખત લાગ્યો. સ્વામી ધર્મશાળામાં જઈ પહોંચતાં વૃદ્ધ પ્રવાસીની દૃષ્ટિ સ્વામી પર પડી કે તુરત જ એ દોડતો દોડતો આગળ આવ્યો, અને તેણે સ્વામીના પગ પર પોતાનું માથું મૂક્યું. સ્વામીએ તેને ઉઠાડીને જોયું તો ધર્માજીરાવના મામા ! પછી મામાસાહેબે સ્વામીનો હાથ ધરીને કહ્યું કે,—“ મારી બહેન અને ધર્માજીરાવની મા સુખુદ્ધિઆઈ અહીં આવ્યાં છે, અને તે બહુ જ થાકી ગયાં છે ! ” આ સાંભળતાં સ્વામી ડોસી આગળ જઈ પહોંચ્યા. સ્વામીને જોઈ સુખુદ્ધિએ ઉઠવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમાં તે કાંઈ ફાવી શક્યાં નહીં. છેવટે સ્વામી જ તેમની પાસે જઈને બેઠા, અને ઉઠવાનું કાંઈ કારણ નથી, હું તમારી પાસે જ છું એમ કહીને તેમના મનનું સારી પેઢે સમાધાન કર્યું. સુખુદ્ધિના બોલવાના વલણ ઉપરથી સ્વામીશ્રી સમજી ગયા કે, એને અંતકાળને સમયે પુત્ર-દર્શનની અત્યંત ઉત્કંઠા છે. આમ જાણીને સ્વામીશ્રીએ પછવાડે નેઠનું ધર્માજીરાવના નામનો સાદ કર્યો. એ નેઠનું વૃદ્ધ મામાસાહેબ અને સુખુદ્ધિને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગ્યું કે, ‘ ધર્માજીરાવ અહીં શી રીતે આવે ? અને અમને મળે શાના ? ’ પરંતુ આ યોગ અતિ ચમત્કારિક રીતે ઘડી આવ્યો હતો ! સ્વામી મહારાજ ધર્મશાળામાં આવ્યા ત્યારે

- ધર્માજીરાવ બહાર નદીના ઘાટ પરની શોભા જેતા ઉભા રહ્યા હતા. એટલામાં ધર્મશાળામાંથી એ ચાર માણસો દોડતા આવીને તેમને કહેવા લાગ્યા કે,—‘ ધર્મશાળામાં તમારી માતૃશ્રી અને મામા આવેલાં છે, અને તેમને મળવા સ્વામી મહારાજ આપને બોલાવે છે. ’ આ સાંભળતાં ધર્માજીરાવ આશ્ચર્યચકિત થયા, અને ઉતાવળે એકદમ ધર્મશાળામાં આવ્યા.

ધર્મશાળામાં આવતાં જ ધર્માજીરાવની દૃષ્ટિએ ખરેખર તેમનાં

માતુશ્રી પડ્યાં; અને મામાસાહેબ પણ મળ્યા. પછી આનંદની સીમા શી ? માતુશ્રી અત્યંત અશક્ત થઇ ગયાં હતાંતોપણ તેમનાં નેત્રમાંથી પ્રેમાશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. ધર્માશ્રિરાવને મામાસાહેબ છાતી સાથે ચાંપીને મળ્યા, અને ધર્માશ્રિરાવ માતુશ્રીને ગળે વળગી પડ્યા. આ સમયે સ્વામી મહારાજ તેમના મનનું શાંતવન કરતા હતા.

* * * * *

હવે આ મંડળી એટલે ધર્માશ્રિરાવ, તેમનાં માતુશ્રી અને મામાસાહેબ કર્નાળાક્ષેત્રમાં શી રીતે આવી પહોંચ્યાં તે સંબંધી થોડોક ખુલાસો આ સ્થળે કરી ખતાવવો ઇષ્ટ છે. તેમ ન કરવાથી વાચકોની શંકા મુઘ્ધ રહે, અને એયોગ્ય કહેવાય નહીં, માટે ધર્માશ્રિરાવને સ્વારી માટે ખોલાવીને લઇ ગયા પછીની તેમની હકીકત જણાવવી આવશ્યક છે. તેમજ મામાસાહેબ વડોદરાના સ્ટેશનથી ડભોઈ સુધી ગયા પછી અહીં શી રીતે આવ્યા, એ પણ સ્પષ્ટ કહી ખતાવવાની જરૂર છે. એટલી હકીકત જણાવીને પછી આપણે ચાતુ ચરિત્રનો આગળનો ભાગ જોવા જઈશું. આગળના ભાગમાં આપણને હજુ ઘણા અતર્ક્ય ખતાવો જોવાના મળશે; કે જેથી વાંચનાર ! તારા મનમાં અત્યાચાર કરતાં વળી જૂદોજ લાવ થઇ આવશે. પણ ખડુ અંધીરો ન થા, જરા એ હકીકત પણ જાણી લે; જાણવા જેવી છે. પછી હું તને આગળ લઇ જઈ તારી ઉત્કંઠિત વૃત્તિને શાંત કરીશ.

ધર્માશ્રિરાવ દરબારના ખોલાવવાથી જસુસ જોડે આવેલા સારંગ ઘોડા પર સ્વાર થઈને સ્વારી માટે ગયા હતા, એટલું તો વાચકોના સ્મરણમાં જ હશે. ત્યાર પછી શું થયું તે જુઓ ! જે માણસ દરબાર તરફથી ખોલાવવા આવ્યાનું ડોળ કરીને આવ્યો હતો તે દરબાર તરફનો નહોતો; પણ એ તો વચ્ચેની ખટપટી મંડળીનો માણસ

હતો. ઘોડો પણ એ મંડળીએ જ મોકલ્યો હતો. એ ખટપટી મંડળી-
નો એવો નિશ્ચય થયો હતો કે, ધર્માશ્રાવને ખસેડ્યા સિવાય ધર-
માંની સ્ત્રીઓ આપણા હાથમાં આવશે નહિ. આટલા માટે તેમણે
સ્વારીને બદલને ધર્માશ્રાવને ધરમાંથી બહાર કહાડવાની આ-
યુક્તિ રચી હતી. ધર્માશ્રાવ ધરમાંથી બહાર નીકળીને ઠેક સ્વારીને
જઈ મળવાના હતા, પરંતુ તેમને તેમ કરવા દે કાણુ? અર્ધ-
રસ્તે ગયા પછી દોડતા બીજા બે સ્વારોએ આવીને તેમને કહ્યું:—
“તમારે બીજે રસ્તે થઈને ખંડોઆની પેલી તરફના મેદાનમાં જઈ
“બેસવું એવી મહારાજની આજ્ઞા છે. અને ખંડોઆનાં દર્શન થઈ
“ગયા પછી સરકારસ્વારી સ્વતઃ તમને મળવા માટે એ મેદાનમાં આ-
“વનાર છે. તમારી જોડે જે કાંઈ વાતચીત કરવાની છે તે ત્યાંજ
“કરવાનું ફરિયાદ છે. આજ અંપાવણીનો દિવસ હોવાથી ખંડોઆનાં દર્શન
“ક્યાં પહેલાં તમારી મુલાકાત લેવાનું મહારાજ સાહેબને યોગ્ય નહીં
“લાગવાથી પ્રથમનો ડરાવ ફરિયાદ છે !”

એ સ્વારો આ પ્રમાણે કહીને ધર્માશ્રાવને બીજે રસ્તે થઈને
ખંડોઆની પેલી બાજુના મેદાનમાં આંખાના ઝાડ નીચે નાખેલા
એક તંબુમાં લઈ ગયા. ત્યાંની એકકની શોભા વગેરે જોઈને ધર્માશ્રાવ-
ને સરકારસ્વારીની ભેટ થવાની આશા ખરી જોવી લાગી !! પણ
તેવું અનેજ શાનું ? આખી રાત સુધી તેમને ત્યાં કેદમાં પડી રહેવું
પડ્યું. બીજા દિવસના સવારમાં ઘોડા પર સ્વાર થઈને એક દારકુત
સાહેબની સ્વારી ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે ધર્માશ્રાવને કહ્યું:—“તમારા
“હાથપગમાં બેસીએ નાખીને તમને તુરંગમાં લઈ જવાનો હુકમ થયો છે.
“+ + + સાહેબે તમારા માટે સરકાર પાસે બહુજ રદબદલી કરવાથી
“છેવટે તમને હાથપગ કરવાનું ફરિયાદમાં આવ્યું છે ! માટે તમેએ

“ હમણાંને હમણાં જ ગાયકવાડી હદની બહાર નીકળી જવું જોઈએ.
“ તમે આજને આજ આ હદ છોડીને ચાલ્યા નહીં જાઓ તો કાલે
“ તમારા પગમાં બેડીઓ પડ્યા સિવાય રહેશે નહીં ! ”

ખડોખાના મેદાનમાંના તંબુમાં ધર્માશ્રમને ઉપર પ્રમાણે દર-
બારની આગ્રા હોવાનું નિવેદન થતાં તેમણે એ કારકુનને પૂછ્યું:—

“ અમારા પર આવો અનર્થ સરકારે શામાટે જીજ્ઞાસુ માંડ્યો છે ? ”

કારકુને ઉત્તર આપ્યો:—“ તમે તમારી કન્યા મહારાજને
“ આપતા નથી, અને તમારી સાળીને એક વખત પણ દષ્ટિએ પડવા
“ દેતા નથી માટે !! સમજ્યા ? તમારી ઇચ્છા હજી પણ મહારા-
“ જની કૃપા સંપાદન કરવાની હોય તો હું કહું છું એ બાબતની
“ કબુલાતભર્યો જવાબ મને આપો એટલે તમારાં સવ દુઃખો આકાશ-
“ માં એકદમ ઉડી જશે ! ”

કારકુનનું આ બોલવું સાંભળી ધર્માશ્રમ બોલ્યા:—“ મારી
“ કન્યા ઉપર અને સમજણી થઈ છે, માટે હવે લગ્ન સંબંધના
“ કામમાં મારે તેની સલાહ લેવી જોઈએ. તે જો કબુલ કરશે તો
“ મારી ના નથી, એમ હું તમને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું. સિવાય મારી
“ સાળી તારાબાઈ માટે કહેશે તો એ સંબંધમાં હું બિલકુલ હસ્તદાર
“ નથી, તે પોતે પોતાના માટે પૂર્ણ માલીક છે. તે પોતે પોતાની
“ મરજી પ્રમાણે કાંઈ પણ કાર્ય કરવાને સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. આટલા
“ માટે એ જન્મે બાબતોના સંબંધમાં એ બેઉનો અભિપ્રાય લીધા
“ સિવાય મારી સ્વતંત્રતાથી મારાથી કંઈ કહી શકાતું નથી. એને
“ માટે હું લાચાર છું ! ”

ધર્માશ્રમનું આ પ્રમાણેનું લાપણ સાંભળીને કારકુન બોલ્યો:—
“ જો એ વાત તમારી સ્વાધીનતામાં નથી, પણ સ્ત્રીઓની મરજી

“ ઉપર છે તો તેમ પણ થઈ શકશે, એટલે સ્ત્રીઓને પણ પુછી
 “ શકશે. પણ તમારે તો અત્યારે ને અત્યારે આ રાજ્યની હદ
 “ બહાર જવું જોઈએ. હું તમને અહીંથી પરમારા સ્ટેશન પર લઈ
 “ જઈને સુરતની ટીકીટ અપાવું છું. ” ધર્માજીરાવ આ વખતે બંધન-
 માં સપડાયા જ હતા, એટલે જેમ તે કહે તેમ કરવા સિવાય
 ખીલે ઉપાય જ નહોતો. એટલે એ કારકુનના કહેવા પ્રમાણે તેની
 જોડે સ્ટેશન પર ગયા. કારકુને સુરતની ટીકીટ લઈ, ધર્માજીરાવને
 ગાડીમાં બેસાડીને આપી. ધર્માજીરાવને લઈને ગાડી વડોદરાના સ્ટે-
 શનથી આગળ ચાલતી થઈ એટલે એ કારકુન શહેર તરફ રવાના થયો.

ગાડી ચાલુ થઈ એટલે ધર્માજીરાવ બારે વિચારમાં પડ્યા.
 તેમનું ચિત્ત વડોદરામાંની પોતાના ઘરની મંડળી તરફ હતું. મારી
 વાટ જોઈ જોઈને ઘરનાં માણસોની શી દશા થઈ હશે એ વિચારથી
 તેઓ ગાંઘા જેવા થઈ ગયા હતા. સુરત જઈને કરવું શું ? ઉતરવું
 ક્યાં ? આવું શું ? વગેરે દુઃખમય વિચારો એક પછી એક અનુક્રમે
 તેમને આવવા લાગ્યા. પાસે એક પછી પણ મળે નહીં. અને કપડાં-
 લતાં માત્ર શરીર પર હતાં એટલાં જ ! વળી સુરત જેટલે દૂર ગયા
 પછી પોતાને વડોદરાના સમાચાર-તેમાં પણ વિશેષે કરીને પોતાના
 ઘરનાં માણસોના કુશળ સમાચાર શી રીતે મળે આ સંબંધનો જગર-
 દસ્ત વિચાર તેમના મનમાં થતો હતો. આવા આવા તરંગોમાં જ
 વડોદરા પછીનાં બે ચાર સ્ટેશનો ચાલ્યાં ગયાં અને ભરૂચનું સ્ટેશન
 નજીક આવી પહોંચ્યું. ગાડીમાંનાં તેમજ સ્ટેશન પરનાં લોકો ગરબડ
 કરવા મંડી ગયાં. આ ગરબડ તથા ભરૂચનું નામ સાંભળીને ધર્માજી-
 રાવને અહીં નર્મદા નદી છે એવું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેમજ નર્મદા-
 ને કીનારે પરમ સન્માનયોગ્ય પોતાના એક મિત્ર રહે છે એવું

પણ સાંભરી આવ્યું. આ સ્મરણ થતાં જ તેમના મનનો એકદમ નિશ્ચય થઈ ગયો કે જે થવાનું હશે તે થશે, પણ આપણે ભરૂચ સ્ટેશન પર જ ઉતરી પડવું સાઈ છે. પછી તેમણે આ નિશ્ચય પ્રમાણે કર્યું. ભરૂચના સ્ટેશન પર ઉતરીને ગામમાં જઈ કુર્નાળી જવા માટે એક હોડી ભાડે કરાવી, અને તેમાં બેસીને તેઓ કુર્નાળી જઈ પહોંચ્યા. કુર્નાળીના ઘાટ ઉપર ઉતર્યા પછી હોડીવાળાને પાંચ રૂપિયા આપવા બેઠાએ તેને બદલે લગભગ પોણાસો રૂપિયાનો જરીની કાર તથા છેડાવાળો કશખી દુપટ્ટો શરીર પર હતો તે એ હોડીવાળાને આપી દીધો ! પછી ટોકરાસ્વામીના મકામાં આવીને સ્વામીને મળ્યા એ વગેરે હકીકત પહેલાં જાણી ગયા જ છીએ.

ધર્માશ્રવણનાં માતૃશ્રી સુષુક્તિને લઈને મામાસાહેબ ઉભોઈ જઈને ઉતર્યા એ પણ આપણે પાછળ વાંચી ગયા છીએ. ઉભોઈ ગયા પછી સુષુક્તિની તમિયન વધારે બગડવાથી તેમણે મામાસાહેબને સલાહ આપી કે:—“ હવે મને આગળાડીમાં નાંખીને બહુ દૂર સુધીનો પ્રવાસ કરાવવાનો વિચાર રાખશો નહીં. કારણ, તેમ કરવાથી કદાચ “ મારો પ્રાણુ ગાડીમાં ને ગાડીમાં કોઈ જૂદે જ ઠેકાણે નીકળી જશે. “ માટે અહીંથી નજીક જ આડ દશ ગાઉ પર નર્મદાને કીનારે કુર્નાળી- “ ક્ષેત્ર છે ત્યાં મને લેઈ જાઓ. મારાં છોકરાં હૈયાં વગેરે આખા “ કુટુંબના વડોદરાની દરબારી બટપટી મંડળીએ શા હાલહવાલ કરી “ નાખ્યા છે તે કાણુ જાણે ! આ વાતની તપાસ પણ કદાચ ત્યાં “ બેઠાં બેઠાં થઈ શકે તેવું છે. સિવાય ગુરૂવર્ય ટોકરાસ્વામીનાં ત્યાં “ દર્શન થવા ઉપરાંત સતસમાગમનો લાભ પણ મળશે, માટે મુ'બઈ “ પુના તરફ જવા કરતાં નર્મદાકીનારે જવું એ મને વધારે સાઈ “ લાગે છે. ” વૃદ્ધ બહેનનો આ અભિપ્રાય મામાસાહેબને પસંદ પડતાં તુરંત જ એક ડોળી ભાડે કરીને એ ભાઈબહેન એકજ દિવસમાં

કર્નાળી આવી પહોંચ્યાં. અહીં આવ્યા પછી ટોકરાસ્વામી અને ધર્માજીરાવની મુલાકાત થઈ એ વગેરે વૃત્તાંત હમણું જ આપણે વાંચી ગયા છીએ.

ધર્મશાળામાં ટોકરાસ્વામી સન્નિહ ધર્માજીરાવ અને તેમનાં માતૃશ્રીની ભેટ થયા પછી સ્વામીના વિચાર અનુસાર એવું કરાવવામાં આવ્યું કે, ત્યાંથી સ્વામીના જે વિશ્વાસુ માણસો લઈને મામાસાહેબે ગુપ્ત રીતે વડોદરામાં જવું, અને સ્ત્રીઓની શી દશા થઈ છે એ જોવું; તથા અને તો ભ્રમર અને સદ્ગુણની તપાસ કરવી. વિશ્વાસરાવ આકર મળે તો તેને મળીને ધરખાર અને સરસામાન વિશે શો વિચાર કર્યો છે એ પણ જાણી લેવું. આ પ્રમાણે કરાવીને સ્વામીએ મામાસાહેબને બીજાં જે વિશ્વાસુ માણસો તથા જોઈતી વાટખર્ચી આપીને વડોદરા તરફ ગુપ્ત રીતે રવાના કર્યા, અને ધર્માજીરાવને તથા તેમની માને પોતાની પાસે રાખી લીધાં.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

જે પત્રો.

“ ખરાબની સોખન કરવાનું દુઃખ એ છે કે, તેમની વર્તણૂકનું આપ-
“ ભાથી અનુકરણ જાણે અજાણે પણ થઈ જાય છે. ” —ગીદપીન.

“ એટલી તાત તો સ્મૃતિમાં સજ્જન કરી રાખવી જોઈએ કે, જેમને
“ આપણે સ્નેહી તરીકે પસંદ કરીએ તેમના જેવી જ આપણી વર્તણૂક પણ
“ થવાની, તેમજ જગતમાં આપણી શાખ પણ તેમના જેવીજ ગણાવાની;
“ તેથી ગાઢપરિચય બાંધતાં, પહેલાં આપણે ઘણા ધીરા અને સાવચેત
“ રહેવું. ”

—ડૉ. ખેર.

સ્વામી આટલું જ કરીને બેસી રહ્યા નહીં. તેમણે ખીજન એક હોંશીઆર અને સંપૂર્ણ વિશ્વાસુ માણસ જોડે ખુદ મહારાજા મહારાજ પર એક પત્ર લખીને તેને હાથોહાથ આપવા મોકલ્યો. આ પત્રનો ઉત્તર આ જ માણસ જોડે મળવા એ પત્રમાં લખેલું હતું. સ્વામી મહારાજનો આ પત્ર મહારાજા મહારાજને હાથમાં પહોંચતાં એક મહીનો થયો; કારણ ‘એ પત્ર ખુદ મહારાજા મહારાજના હાથમાં આપવો, મોકલું થાય તો શીકર નહીં’ એવું એ માણસને ખાસ કહેવામાં આવ્યું હતું. સ્વામીના આ કહેવા પ્રમાણે પત્ર લઈને જનાર માણસે મહારાજા મહારાજને હાથોહાથ આપવાની ખટપટ કરતાં એક મહીના સુધી તો તેવી સંધી જ તેને મળી નહીં. એ માણસ સાધુના વેષમાં સરકાર હવેલીની આસપાસ અને મહારાજની સ્વારી શિકાર માટે જતી એ સ્થળે ફર્યા કરતો હતો; પરંતુ મહારાજની મુલાકાત એકલી તો થતી જ નહોતી. મહારાજની સ્વારી દરરોજ બે વખત ગાડીમાં બેસીને ઘોડોઘોડ પર જાય છે એવું તેના જાણવામાં આવતાં તે માણસ સાધુના વેષમાં ઘોડોઘોડની સડક પર રેલવે સડકની પેલી તરફ પાંચ સાત દિવસ ટાંપીને ફરતો રહ્યો; પરંતુ તેમ કરવાથી પણ તેને જોઈતો યોગ મળી શક્યો નહીં. જ્યારે ત્યારે મહારાજની ગાડીમાં કોઈને કોઈ મરાઠાશાઈ અથવા આહ્મણીયા પાધડીવાળું હોય હોય ને હોય જ ! તેમાં પણ ઘણું ભાગે આહ્મણીયા પાધડીવાળા તો વધારે હોય જ ! !

છેવટે એક દિવસે સવારના આઠ વાગવાના અરસામાં એ યોગ મળી આવ્યો. એ દિવસે ગાડીમાં ખીજું કોઈ નહોતું; માત્ર એકલા મહારાજ જ હતા. અને તેઓ પણ ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને ધીમે ધીમે હવા ખાતા ખાતા પગે જ ચાલતા હતા. અગી અને કેટલાક

સ્વાશે વગેરે માણસો થોડેક છેટે પહોંચાડે હતા, અને કેટલાક આગળ હતા. આવી સંધી જોતાં ટોકરાસ્વામીનો ચાલાક દૂત મહારાજ સાહેબની આગળ આવ્યો, અને સ્વામીનું નામ દઈ સ્વામીનો પત્ર તેમના હાથમાં આપ્યો.

ટોકરાસ્વામીનું નામ આ પ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ હતું, એટલું જ નહીં પણ કાઠીઆવાડ તથા ગુજરાતનાં સંસ્થાનિકામાં પણ સારી પેઠે મશહૂર હતું. તેમાં પણ ખીજ સંસ્થાનિકા કરતાં મલ્હારરાવ મહારાજને તો એ નામ વધારે ઓળખાણવાળું હતું. કારણ કે પૂર્વે ખંડેરાવ મહારાજના વખતમાં જ્યારે મલ્હારરાવ એક ગામડામાં કારાગૃહમાં પડ્યા હતા, ત્યારે અતિ યુક્તિ તથા યત્નથી ટોકરાસ્વામીએ એક વખતે તેમને ખાસ મદદ આપી હતી. અને કેટલાએક નાણુક પ્રસંગને વખતે મલ્હારરાવ મહારાજને ટોકરા સ્વામીની સલાહો પણ પૂજાવી હતી. પરંતુ હમણાં તેઓ તખ્તનશીન થયા પછી આ મહા પુરુષનું નામ બિલકુલ ભૂલી ગયા હતા. સાધુએ ટોકરાસ્વામીનો પત્ર કહીને હાથમાં આપતાં મહારાજને એકદમ સ્વામીનું સ્મરણ થઈ આવ્યું, અને તેમનો એ પત્ર માથે ચડાવી તેને વંદન કર્યું. પછી ત્યાં જ ઉભા રહીને તેમણે એ આખો પત્ર વાંચ્યો; અને આવતી કાલે આ જ દેકાણે ઉત્તર આપવાનું કહી સ્વારી આગળ રવાના થઈ ગઈ.

ખીજે દિવસે એ સાધુને મહારાજ તરફથી ઉત્તર મળતાં એ કર્નાળાને રસ્તે પાછો ચાલતો પણ થયો; પરંતુ તેનાથી એકદમ કર્નાળા જઈ શકાયું નહીં ! તેને દરબારી મંડળીના મુખ્ય સૂત્રધારોએ માણસો મોકલીને વચ્ચેથી જ પકડી મંગાવ્યો, અને તેની ઝડપી લીધી. જો કે તેની પાસેથી કાગળપત્ર વગેરે કંઈ મળ્યું નહીં, પરંતુ કબૂલ કરાવવા માટે તેને છ માસ સુધી અટકાયતમાં રાખ્યો. આ ચતુર.

માણસે મહારાવ મહારાજએ આપેલો પત્ર પ્રથમથી જ ચેતીને પોતાની પાસેની લાકડીના સોટામાં સંતાડી રાખ્યો હતો, તેથી ઝડતી લેનારાઓને તે મળી શક્યો નહીં. એ મંડળીને બાતમી મળતાં પોતાનાથી થાય તેટલી મહેનત તેમણે કરી વેંઠઈ; પરંતુ મહારાવ અથવા સ્વામીના હાથનો પત્ર તેમના હાથમાં આવ્યો નહીં. સ્વામીનો પત્ર મહારાજએ વાંચીને તુરત જ ફાડી નાખ્યો હતો, અને મહારાજનો પત્ર—સ્વામીના પત્રનો ઉત્તર—એ દૂતની ચતુરાઈને લીધે એ મંડળીના હાથમાં આવ્યો નહીં. આ પ્રમાણે એ મંડળીને કંઈ ફાયદો તો ન થયો, પણ માત્ર બિચારા એ માણસને છ માસ સુધી વ્યર્થ અટકાયતમાં રહેવું પડ્યું. આમ થવાથી કેટલાક દિવસ ગયા પછી એ સાધુએ પત્રવાળો સોટો પોતાની ઓળખાણવાળા એક વિશ્વાસુ માણસ વેંડે. સ્વામી તરફ મોકલાવી દઈને મહારાવનો ઉત્તર સ્વામીને પહોંચતો કર્યો હતો.

હવે આ બેઉ મહા પુરુષોના પત્રોમાં શો મજકુર હતો, એ જાણવાની અમારા પ્રિય વાચકોને ઉત્કંઠા થાય એ સ્વાભાવિક જ છે. માટે તેમની એ ઉત્કંઠા તૃપ્ત કર્યા પછી જ અમે આગળ ચાલીશું.

ટોકરાસ્વામીએ મહારાવ મહારાજ ઉપર જે પત્ર લખ્યો હતો તે નીચે પ્રમાણે હતો:—

ચિરંજીવ ગોપ્તાલ્મણ પ્રતિપાલક મહારાજ

મહારાવ ગાયકવાડ.

વડોદરા.

શ્રી ક્ષેત્ર કર્નાળાથી લિ. અખંડ શુભચિંતક મિત્ર ટોકરા સ્વામીના પ્રેમપૂર્વક આશીર્વાદ. વિશેષ હમણાં મહારાજને આ ગરીબ

મિત્ર-સ્વામીનો વિસાર પડતો જાય છે એમ અનુભવથી જણાય છે; તોપણ એ માટે કંઈ ચિંતા નથી. ઉત્તરોત્તર મહારાજશ્રીની વિજય-શ્રી વૃદ્ધિગત થતી જાય અને મહારાજ સુખ સમાધાન સ્થિતિમાં તથા સૌખ્યાનંદમાં રહે એટલી જ આ ગરીબ સ્વામીની અંતઃકરણ-પૂર્વક ઇચ્છા છે. પ્રસ્તુત સમયે ચાલતી મહારાજની રાજકીય કારકીર્દી ઉપરથી આ ગરીબની એ ઇચ્છા પૂર્ણ થશે કે નહીં એ વિશે મોટી શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. આ શંકાનું સમાધાન ત્યારે મારાથી થઈ ન શક્યું ત્યારે આ વિનંતિપત્ર ખુદ મહારાજ તરફ મોકલવો પડ્યો છે. એ કૃપા કરી વિચારપૂર્વક અંતઃકરણમાં ઉતારીને આ પત્ર લાવનાર જેડે જ પ્રત્યુત્તર આપી સમાધાન કરશે એવી આશા છે. પરંતુ આ પત્રનો આટલેથી અનાદર થશે તો ઈશ્વરેચ્છા બલવત્તર સમજીને મનનું સમાધાન કરવું નશીબે ચોંટશે ! બીજા શો ઉપાય ?

પ્રસ્તુતની સ્થિતિ જોતાં મહારાજ પોતાના દુઃખના દિવસો બૂલી ગયા હોય તેમ જણાય છે ! રાજ્યપદ પ્રાપ્ત થવા માટે કેટલી પુણ્યાઈ જોઈએ છીએ; અને પુણ્ય સંચય થવું કેટલું દુર્લભ છે એ મહારાજના સ્વપ્નમાં પણ હવે આવતું નથી એ અત્યંત દિલગીરી-ભર્યું છે એમ કહેવું પડે છે ! કારણ મહારાજના મનમાં પાપપુણ્ય સંબંધે જો જરા પણ કલ્પના વસતી હોત તો પ્રસ્તુત સમયે ચાલતી અનાચારની બાબતોનો અમલ મહારાજ તરફથી કદી પણ થયો ન હોત ! વડોદરામાં હમણાં આપના અમલમાં જે અંધાધુંધી અને અનાચાર ચાલુ થયા છે તેનું ફળ નિઃસંશય તમારે થોડા દિવસમાં ભોગવવું પડશે જ !! આ ભવિષ્ય જણાતાં આ તમારા ગરીબ મિત્ર-સ્વામીને પરમાર્થધનું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું છે. પણ એ પત્રમાં કેટલું લખી શકાય ?

તોપણ આ તમારી અનાચાર પ્રભુતિ રોગસમુદાયને હજી પણ દવા મળી શકે તેમ છે. પણ તે તમારા મનમાં આવે ત્યારે અને તમે જાગો ત્યારે !! પ્રસ્તુત સમયે તો તમે મહા રોગ અને અધોર નિદ્રાના ઘેનમાં ઘેરા છો ! એ રોગ અને નિદ્રાને વિજ્ઞાયતી દવા ગૌરવર્ણના મનુષ્ય તરફથી મળે એવી તમારી ઇચ્છા છે ? જો તેમ હોય તો તેવા અણાક ધનવંતરીઓ તમારી પાસે જ આંખમાં તેજ લરીને ટાંપીને બેઠા છે, એ ઈશ્વરકૃપાથી ધ્યાનમાં લો ! એક વખત તેની માત્રા મળ્યા પછી એ ફરી ઉતરશે નહીં; પણ માત્ર એ તો જન્મની ગાંઠ બાલશે ! પછી પરાધીન થશે ! સ્વપદપદચ્યુત થશે ! સ્વદેશ પદચ્યુત થશે ! અને છેવટે હાથ હાથ કરતા રહેશે ! આટલા માટે જ કહું છું કે આપણી દેશી દવા જ લઈને તમોએ જલદી સારું થવું ડીક સમજીને આ પત્ર મળતાં જ ધર્મનો જાળ કરવાનું જે આરંભ્યું છે એ છોડી દો. નીતિને બ્રષ્ટ કરવાનો મનમાં પાપી વિચાર કર્યો છે એ પાપી વિચાર પણ તજી દો ! કારણ જે રાજ્યમાં ધર્મ અને નીતિ સુખે વસતાં નથી, તે રાજ્ય જલદી જ નાશ પામે છે !!

તમારી શરીરસંપત્તિ, દ્રવ્યસંપત્તિ, અને વંશસંપત્તિ ચિરકાળ સુખી રહે; અને તમારી યશસ્વી કીર્તિ અખંડ વૃદ્ધિગત થાય એવી જો તમારી મનઃપૂર્વક ઇચ્છા હોય તો આ પત્ર મળતાં જ તમે દુષ્ટ અને આપમતલખી લોકોની સંગતી છોડીને તેમનાથી સદંતર દૂર થાઓ. પરસ્ત્રીઓ એટલી બધીને પ્રત્યક્ષ કમાચાઈ (તમારી પુત્રી) પ્રમાણે સમજો; અને જે રેસીડેન્ટ સાહેબ હોય તેને જ પોતાનો કુળસ્વામી સમજીને તેની પ્રસન્નતાથી વર્તો. આના કરતાં બીજા કર્તવ્યની હાલ આવશ્યકતા નથી.

વિ.

એક ગરીબ અને તમારો શુભચિંતક.

ટોકરાસ્વામી.

આ પત્રનો ઉત્તર મહારાજા મહારાજાએ ત્રીજે પ્રમાણે લખ્યો હતો:—

પરમપૂજ્ય શ્રી ટાકરાસ્વામી

મુ. શ્રી ક્ષેત્ર કર્નાળી.

વિશેષ વિનંતિ:—

આપના પત્રથી મને અત્યંત આનંદ અને ખોદ પ્રાપ્ત થયો છે. માટે એ પત્રને મેં મારા શીર પર ચડાવ્યો છે. આપ જણાવો છો એ પ્રમાણે મારી કારકીર્દીની સ્થિતિ થઈ છે એ ખરું. પરંતુ હવે શું કરવું, કોને શરણ જવું, અને ઉત્તમ સલાહ તથા સહાયતા આપીને માફ કાણ રક્ષણ કરશે એમ મને થઈ આવ્યું છે!! મારી હાલની સ્થિતિ કરતાં એક દુર્દૈવી ભીખારીની સ્થિતિ પણ હજાર દરજ્જે સારી એમ હું સમજું છું! પણ આવે વખતે શું કરવું એ જ હવે મને સ્મરું નથી!

જે લોકોથી દૂર થવાનું આપ લખો છો એ લોકોએ તો મને વાળે વાળે બાંધી લીધો છે. હવે હું તેમનાથી મુક્ત શી રીતે થાઉં? દુષ્ટ સંગતીનું ઝેર મારા આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયું છે એ હવે શી રીતે ઉતરે? એવો જખરદસ્ત ધનવંતરી હવે મને મળી શકશે? આપ જ ખતાવો. દેશી વૈદોની દેશી દવા આ મારા મહા રોગ પર લાગુ થશે? થાય તેમ હોય તો હું ક્યા વૈદને બોલાવું? બન્ને તરફની દવાઓ જાણનાર એવા પારસી જાતના વૈદને મેં હમણાં જ બોલાવીને મારા સંગ્રહમાં રાખેલો છે, પણ તેના હાથથી ૧૮ માસના મારા નિર્માણ થએલા અયુષ્યમાં ગુણ આવે છે કે નહીં એ જોવાનું હજી બિવિધની આશા પર રહે છે. હવે તો આપની કૃપાથી આ લાચાર થએલા આપના જૂના મિત્રની જે સ્થિતિ થાય તે ખરી!

ધર્મ અને નીતિના સંબંધે આપે લખ્યું એ ખરું હશે; પરંતુ એ હકીકત અથવા એમાંની જરા પણ હું જાણતો હર્ષિ તો મને આપના જ સોગન છે ! સ્વયંભુ મારો સ્વભાવ ભોળો હોવાથી, અને આવડો મોટો પર્યાવરણ કારભાર ચલાવવા પુરતી મારામાં આક્રમણ શક્તિ નહીં હોવાથી દુષ્ટ, હવ્વટ, અને આપમતલખી મંડળીએ ખાનગી રીતે મને તદ્દન ઘેરી લીધો છે. અને તેના પ્રતાપે જ ખરું શું અને ખોટું શું એ હું ખોળી કહાડી શકતો નથી—ત્રાંતિમાં પડ્યો છું. તથાપિ હવે આપના પત્રરૂપી માત્રા વડે મને જે કંઈ સાવધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેના યોગે હું હવે ધર્મ અને નીતિ વિષે યોગ્ય વિચાર કરવાનો આરંભ કરું છું. જેનાવડે ધર્મનીતિનું રક્ષણ થાય એ જ પંથ હું હવે સ્વીકારું છું, અને પરસ્પરી હવેથી આ મહા-રીતે માતૃશ્રી અને બહેન તુલ્ય છે એમ ખચીત માનજો. રેસીડેન્ટ સાહેબ કુળસ્વામી છે એમ હું સમજું છું; પણ અમારા કારભારીઓ અમને એકદમ લઈ જઈને વિજ્ઞાયત બતાવે છે તેનું હું શું કરું ? ખરેખર હું આપને ભૂલ્યો નથી. એજ વિજ્ઞાપના.

આપનો ચરણરજ સેવક,

મહાદેવરાવ ગાયકવાડ.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

શ્રીક્ષેત્ર ડોકોર.

* અન્ય ક્ષેત્રે કૃતંપાપં પુણ્યક્ષેત્રે વિનિવૃત્તિઃ ।

પુણ્ય ક્ષેત્રે કૃતંપાપં વજ્રલેપો ભવિષ્યતિ ॥

સુમાણિત.

જે પ્રમાણે દક્ષિણ દેશમાં પંઢરપૂર એ ભોળા લોકોનું ભક્તિ-સ્થાન છે તે જ પ્રમાણે ગુજરાત ભૂમિમાં શ્રીક્ષેત્ર ડોકોર એ ભક્તિ-સ્થાન છે. ગુજરાતીઓ મૂળમાં દેવભોળા છે, તેમાં પણ તેમની આસ્થા ડોકોરનાથ પર અત્યંત છે. ડોકોરમાં વિરાજતી ડોકોરનાથની મૂર્તિ ખાસ ભકતો માટે દ્વારકાંથી ચાલી આવેલી છે, એવી ભોળા લોકોની સમજૂત છે ! એ ગમે તેમ હોય; પરંતુ આ સ્થાન ખરું જ રમણીય તો છે. વડોદરાથી ડોકોર આશરે વીશેક ગાઉ થાય છે. ઐલગાડી અથવા પગને રસ્તે થઈને જતાં બે દિવસનો રસ્તો ગણાય છે. ડોકોર ગામ નાનું સરખું હોઈને આખા ગામમાં ગરીબી ખરું દેખાય છે; પરંતુ ત્યાંના દેવનું ઐશ્વર્ય તો ખરું જ ભારે છે. દેવને સુવર્ણ અને જડાવના લાખો રૂપીઆના દાગીના છે. ત્યાંની ત્રિકાળ પુજનો કાંઈ એક રાજવિલાસી ડોળના જેવો હોય છે. ત્રણે વખત દેવને નવો પોશાખ અને દાગીના પહેરાવીને અતિ સુંદર મહાપૂજ થાય છે. પરંતુ આર તહેવારની પૂજ તો અત્યંત વર્ણનીય હોય છે ! ઘણાક રજવાડાઓ તરફથી દેવને જૂદું જૂદું મોટું ઉત્પન્ન છે. એ સિવાય આરેમાસ યાત્રાઓ

* અન્યક્ષેત્રમાં કરેલાં પાપો પુણ્યક્ષેત્રે નાશ પામે છે; અને પુણ્યક્ષેત્રમાં કરેલાં પાપો વજ્રલેપ સમાન થાય છે.

હોય છે તેથી દેવન તથા પૂજારીને હજારો રૂપીઆની પેદાશ થાય છે. તાત્પર્ય કે અહીંના દેવો તો મોટા શ્રીમંત છે; પરંતુ તેમના પૂજારી, સેવકો, ઉપાધ્યાય, અને વ્યવસ્થાપકો (દેવના સંસ્થાનનો કારભાર કરનારા) પણ મોટા કુબેરભંડારી બની ગએલા છે ! આ દેવને માખણ, સાકર, અને મગજના લાડુ બહુ પ્રિય હોવાથી તેની દુકાનો અહીં વધારે છે. તેજ પ્રમાણે દેવને ગાયોનાં ટોળાં પણ પુષ્કળ છે. તેમજ દેવ અતિ વિલાસી હોવાથી બાગમગીચા, જલમંદિરો, આરસ મહેલ, ચાંદીના પલંગ અને હીંચકા પણ ઠેકાણે ઠેકાણે શોભી રહેલા જણાય છે.

આહાહા ! આગગાડીમાંથી ઉતરી સ્ટેશન પર થઇને ત્યારે પ્રવાસી ડોક્ટરક્ષેત્રમાં જ્યાં માટે વિચાર કરે છે ત્યારે નવીન આવનાર મનુષ્યના મનની સ્થિતિ બહુ જ ચમત્કારિક થઇ જાય છે. પ્રથમ તો ગામ બહારની અંબરાધ અને ગીચ ઝાડી જોઇને જ તેમનું મન શીતળ થઇ જાય છે. પછી દેવાલયની સામે આવેલું ગોમતી નામનું ભવ્ય અને નિર્મળ જળ ભરેલું સરોવર, તેની આસપાસનાં ગગન-ચુંગિત વૃક્ષો, અને તે પર બેસી કલ્પોલ કરી રહેલાં નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓ; વગેરે જોતાં ત્યાં જતાર માણસ ગમે તેવા કંઠણ હૃદયનો અને નાસ્તિક મતનો હોય તોપણ તેના મન પર આ પુરાતન સ્થાન વિશે પૂજ્યશ્રદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતી નથી. અને જ્યાં ગ્રામી લોકોનો એકનિષ્ઠ ભક્તિપ્રેમ બંધાયો છે ત્યાં કંઈક પણ વિશેષ મહત્વ હોવું જોઈએ, એમ નાસ્તિક મતવાળાઓને પણ એક વખત લાગ્યા સિવાય રહેતું નથી.

ગોમતીના સરોવરના ઘાટ પરનો દેખાવ જોઈને મનને અત્યંત આસ્વાદ થાય છે. કોઇ સ્નાન કરી સંધ્યા કરતા કરતા નાક પકડી

બેઠેલા હોય છે, કાંઈ સ્નાન કરતા હોય છે, કાંઈ ગૌમુખીમાં હાથ ધાલીને માળા ફેરવતા બેઠા હોય છે, કાંઈ લૂગડાં ધોતા હોય છે, કાંઈ ગોપીચંદનનું ઉધ્વં ત્રિપુંડ કરતા હોય છે. તેમજ કેટલીક સ્ત્રીઓનું નાવું ધોવું અને પૂગપાત્રી પણ ચાલી રહેલી હોય છે. આ પૂર્વકાર્યોથી પરવાર્યા પછી યાત્રાળુઓની દર્શન માટે જવાની ધમાલ થઈ રહે છે. ડાકિરનાથનું દેવાલય ચીરાખંધ બાંધેલું હોય છે, જોઈ શકાય છે; પરંતુ ત્રણે કાળ ત્યાં માણસોની ગીરદી એટલી બધી હોય છે કે ન ખૂલે વાત ! અહાહા ! આ વખતે અહીં થતા આનંદનું શું વર્ણન કરીએ ! પ્રથમ તો દેવાલય પરનો સોનેરી ભવ્ય કળશ જેતાં જ ભૂખ તરસ ઉડી જાય છે; તો પછી સ્યામસુંદર, પીતપિતાંબરધારી અને શંખચક્રગદાયુક્ત કૃષ્ણમૂર્તિનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં જે અપૂર્વ આનંદ થાય છે તેની શી વાત વર્ણવવી ! દર્શન થયા પછી અનેક જન્માર્જિત પાતકનો ક્ષય થઈને અક્ષય-અખંડ-પુણ્યોદયની સ્વચ્છ-શુભ્ર ધ્વજા અંતઃકરણ પર ફડફડાટ કરી રહે છે. ત્યાંની પુખ્તનો દાઢ, આરતીનો પાક, દીવીઓનો ચકચકાટ, રંગોળીઓનો ઘાટ અને અગરબત્તીઓનો ધમધમાટ; વગેરે જોઈને જોનારની ચિત્તવૃત્તિ એટલી બધી ગુંગ થઈ જાય છે કે ઘડીભર તો શરીરનું ભાન પણ ભૂલી જવાય છે.

દર્શન કરીને દેવાલય બહાર નીકળ્યા પછી પણ કેટલોક વિચિત્ર દેખાવ નજરે પડે છે. દેવાલય પરના ઉંચા સોનેરી કળશ પર કેટલાક પોપટ બેસીને ‘કૃષ્ણ કૃષ્ણ’ એમ બોલી પોતે ભજન કરી, યાત્રાળુઓને તે તરફ પ્રેરતા જાણાય છે ! અને મોટા દરવાજા પર જૂદા જૂદા રાગમાં આકર્ષિક સુર પર ચોઘડીઆં વાગી રહ્યાં હોય છે. ટૂંકામાં કહીએ તો તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ કે ડાકિરક્ષેત્ર જોઈને આનંદિત ન થાય એવો માણસ મળવો દુર્લભ ! ત્યારે આપણે પણ

આવા રમ્ય સ્થળે દાણુવાર વિશ્રાંતિ લઇને, અહીં અદૃશ્ય શા શા અમલકારી થાય છે એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરીએ. એથી આપણા મનને સહેજ વિશ્રાંતિ મળવા ઉપરાંત પુણ્યક્ષેત્રોમાં પણ પાપીષ્ઠ જનો કેવી કેવી રીતે નીચ કર્મો કરે છે એ જણાઇ આવશે.

બપોરના બાર વાગવાનો સુમાર થયો છે. ઘણે અંશે ટાઢનો અમલ ઉતરી ગયેલો હોઇને વસંત ઋતુના કારભારીએ હવાનો સંબંધ પોતાના હાથમાં લીધો હતો તેથી આ વખતે તાપનો તડકો સારી પેઠે લાગતો હતો. તેમાં પણ ડાકાર મધ્ય ગુજરાતમાં આવેલું હોવાથી ત્યાં ઉનાળાની અસર વહેલી જણાતી હોવાથી અત્યારથી જ ઉન્હાળા જેવો તાપ પડતો હતો. લાલ રેતીવાળી જમીન એવી તપી ગઈ હતી કે તેના પર પગ મૂકીએ તો જાણે ધગધગતા અંગારા પર જ પગ મૂક્યો ! આવે વખતે પ્રવાસ કરના પ્રવાસીઓ રસ્તામાં ‘પાણી પાણી’ કરતા હોય છે; પણ પાણીનું વાસ્તવ્ય અગદી સંપુષ્ટ-માં આવી ગયું હતું. રસ્તામાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ કુવા હોય છે ખરા, પણ તેમાંથી પાણી કદાદી પીવું એ સાનમા પાનાજમાં ઉતરી આવવા બરોબર પ્રવાસીઓ થતું હતું ! કુવામાંથી પાણી કદાચ માટે નિદાન ૧૦૦ હાથની દોરી નેંધએ, અને અર્ધો કલાક ખોદી થવું નેંધએ, ત્યારે કુવામાંથી પાણીનો ઘડો નીકળે; અને તે પણ ભરેલો આવે તો પ્રવાસીનાં મદાભાગ્ય ! આ ઋતુમાં ગુજરાતના મધ્ય ભાગમાં પ્રવાસીઓના આવા આવા પ્રકારના હાલહવાલ થાય છે. રસ્તામાં સોપારી ભાગવા માટે નેંધએ તો સોપારી જેવડો પણ પથ્થર ન મળે ! પ્રવાસીઓને જરૂર હોય તો ખીજ જરૂરી વસ્તુઓની સાથે પથ્થર પણ નેંડે સંગ્રહમાં રાખી લેવો નેંધએ ! ગુજરાતમાં ઉન્હાળાના દિવસો પ્રવાસીને ભારે વિઠટ તો ખરા; પણ ઉપાય શો ? આવા દિવસોમાં

જેમના નસીબે પ્રવાસ કરવાનું ચોંટયું જ હોય તેમણે એ બધું મુજે મોઢે સહન કરવું જ જોઈએ. કારણ એ સિવાય ખીજનું ઉપાય નથી. ખરી રીતે જેતાં આવે વખતે તો પક્ષીઓ પણ ઝાડની ડાળીઓ પર છાંયો જોઈને ખેસી જાય છે, અને ખોલ્યા કે હાલ્યાચાલ્યા વિના શાંત થઈને ગુપચુપ ખેસી રહે છે. જ્યારે સાંજનો પહોર થાય છે, અને ટાઢો પવન વાવા લાગે છે, ત્યારે તે બધાં પોતાની જગા પરથી ઉડીને વિહાર કરવા ઉડવા લાગે છે. આવા સખત તાપના વખતમાં પોતાના પ્રિયજનોનો વિયોગ વહોરી કોઈ સારા માણસને માથે પ્રયાસ કરવાનું આવે તો તે કેવળ મૃત્યુતુલ્ય થઈ જાય એ નિઃસંશય છે.

પરંતુ આવે વખતે પણ એક બળદગાડી ધીમે ધીમે વડોદરાને રસ્તે ડાકોરની નજીક આવી પહોંચવાની તૈયારીમાં હતી. આ ગાડી પરમ દિવસે મળસ્કમાં વડોદરાથી નીકળી હતી. તે આખો દિવસ ચાલીને ગઈ રાત્રે એક ગામડામાં મુકામ કરી આજ અત્યારે અહીં (ડાકોર પાસે) આવી પહોંચી હતી. રસ્તામાં આ ગાડીને અથવા ગાડીમાંના પ્રવાસીઓને માત્ર ઠેકઠેકાણે આત્રવૃક્ષની છાયા શાંતિ આપવા આવતી હતી. આંખાને મહોર આવવાના દિવસો હોવાથી થણે ઠેકાણે મહોર ફટી ગયો હતો અને કેટલાક આંખા પર તો નાની નાની કેરીઓ પણ લટકતી થઈ હતી. ગાડી અંબરાષમાં જાય એટલે મહોરનો સુવાસ બહેકી રહેલો જણાતો હતો; પરંતુ ગાડીમાંનાં પ્રવાસીઓ દુઃખી-કષ્ટી હોવાથી તેમને આ મદન સુવાસથી રસ્તામાં જરા પણ આનંદ થયો નહોતો, એ અમારે આ સ્થળે કહેવાનું જૂલવું ન જોઈએ.

થોડા જ વખતમાં એ ગાડી ગોમતી સરોવર પર આવી પહોંચી; અને ગોમતી સરોવરની જે બાજુએ ઘાટ નહોતો તેમજ માણસોની ગીરદા નહોતી એ બાજુએ જઈને ઉભી રહી. ગાડી ઉભી રહી એટલે

તેમાંથી ચાર માણસો ગુજરાતી નીચે ઉતર્યા. જેમાં ત્રણ સ્ત્રીઓ દક્ષણી પહેરવેશવળી તથા એક પોશાખનો બ્રાહ્મણ હતો. એ બ્રાહ્મણ ઉમ્મરે વૃદ્ધ અને સખ્ય જણાતો હતો, અને તેની દાદીના વાળ પણ ઘોળા થઈ ગયા હતા. ત્રણ સ્ત્રીઓમાંની એક કામકાજ કરનારી બાઈ (ચાકરડી) હોવી જોઈએ એમ સાધારણ રીતે જ જણાઈ આવતું હતું, અને બાકીની બે કાઈ ઉંચા કુળમાંની, તેજ:પુંજ અને ઉમ્મરમાં આશરે ત્રીશ બત્રીશ વર્ષની હોય એવી દેખાતી હતી. એ બેમાંની એકના કપાળમાં કંકુનો ભવ્ય ચાંદલો હતો, અને બીજાનું કપાળ માત્ર ઘોળું સંદેહ દેખાતું હતું. એ બેઉના શરીર પર જો કે દરદાગીના બિન્દુકે નહોતા, પરંતુ એ સ્વરૂપમાં રંભા-અપ્સરા સમાન દેખાતી હતી. તેમાં પણ જેના કપાળમાં કંકુનો ચાંદલો નહોતો તેનું સ્વરૂપ તો વિશેષ ઉત્તમ દેખાતું હતું.

ગામતી પર બધાનાં સ્નાન વગેરે થઈ ગયાં એટલે તેમની જોડેનો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ તેમને દેવદર્શન માટે દેવાલયમાં તેડી ગયો. દેવનાં દર્શન કરી એ બે સ્ત્રીઓએ પ્રાર્થના કરી કે, “ હે ભગવાન ! હવે અમને “ આ સંકટમાંથી જલદી મુક્ત કર; અથવા તો આ મહા ભયાનક “ કુંડીમાંથી અમારા પ્રાણ જલદી કહાડી લે ! હવે અમે હિંમત “ રાખવા કે હુ:ખ સહન કરવા શક્તિવાન નથી. હવે તારે ચરણે “ અહીં આવ્યાં છીએ, તો અમારી ઉપેક્ષા કરીશ નહીં. ” એવી પ્રાર્થના કરી તે પાછી ફરી એટલે તેમની જોડેનો બ્રાહ્મણ એ દેવાલયની પછવાડેના એક ઘરમાં તેમને તેડી ગયો. અહીં તેમને માટે પ્રથમથી જ બધી તૈયારી કરાવી રખાવી હતી; અને રસોઈ સુદ્ધાં તૈયાર કરવામાં આવી હતી. ડાસાએ એ સ્ત્રીઓને જમવા માટે અતિ મીઠા શબ્દો વડે આમંત્રણ કર્યો, ત્યારે તેમણે મહા મહેનતે બે કાળીઆ

શીધા. તેમના પેટમાં બે દિવસ થયાં અન્ન નહોતું ગયું, તેમજ એ સુરસાગર પરના પોતાના ધરમાંથી નીકળી ત્યારથી તેમની આંખો મળી નહોતી, તેથી પેટમાં સહેજ અનાજ જતાં લાંબું શરીર કરીને પડતાવેંત જ આંખો વિંચાઇ.

મિત્ર વાચકો ! આ સુકુમાર બે સ્ત્રીઓ કાણ હશે એ તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું ? ન આવ્યું હોય તો હું કહું છું સાંભળો. એ બેઉ આપણા ચરિત્રનાયક ધર્માશ્રવા દાલાડેના કુટુંબમાંની જ છે. એ બેમાંની એક તેમની સ્ત્રી સુમતિ અને બીજી તેમની સાળી તારા ! પૂંતના કહેવા ઉપરથી ગાનારી કામસેના સભ્ય અને કુલીન સ્ત્રીનો વેષ લઇને ધર્માશ્રવા ઘેર નહોતા ત્યારે ગમે તેમ ગપાટા મારી તેમને સમજાવી ગાડીમાં બેસાડીને લઇ ગઇ હતી, એ તમે પાછળ વાંચી જ ગયા છો, તે જ આ બે સ્ત્રીઓ ! અને તેમાંની બીજી બે બાલિકાઓ હજી વડોદરાના બાગના એક બંગલામાં છે, એટલે નીતિ અને વિમલદુર્ગા વડોદરાના રાજમહેલમાં છે, અને સુમતિ તથા તારા તમારી દષ્ટિ સમેત પ્રત્યક્ષ ડોકોરમાં ઉભી છે. આ કેવી દુર્દશા ! ! કામસેના સુમતિ વગેરેને ગાડીમાં બેસાડીને લઇ ગઈ ત્યાર પછીથી એ અહીં આવ્યાં તે વચ્ચેની થોડી હકીકત જાણવાની બાકી રહી ગઇ છે, તે જાણી લઇને પછી આપણે સુમતિ અને તારાની જોડે જ ડોકોરક્ષેત્રમાં રહીને શા શા રંગ રમાય છે તે જોઇશું.

ગાડીમાંથી પ્રથમ નીતિ અને વિમલદુર્ગા ઉતર્યા પછી ગાડી આગળ જઇને બીજા એક બાગના દરવાજા આગળ ઉભી રહી. ત્યાં એ બે બહેનો ઉતરી એટલે જોડેની વેષધારી બાઇએ તેમને ત્યાંના અંદરના બંગલામાં લઇ જઇને બેસાડી. એ બંગલામાં એ બહેનોની ત્યાંના આરાધારક માણસોએ બહુ જ સારી બરદાસ રાખી. રસોઇ

તૈયાર થઇ ગઇ હતી, તેથી વેષધારી સ્ત્રીએ સુમતિ અને તારાને જમી લેવાનો આગ્રહ કર્યો એટલે હમણાં જન્મવાની ચોખ્ખી ના પાડીને તારાબાઇએ ફરી વખત પૂછ્યું : “અમારી બેઠી છોકરીઓ
“ક્યાં છે ? અહીં ક્યારે આવશે ? અને તમારા પુત્રો તથા ધર્માશ્રવા
“ક્યાં છે ? આ બધી વાતનો જ્યાં સુધી ખરાખર ખુલાસો નહીં
“થાય ત્યાં સુધી અમે જન્મવાનાં નથી.”

આ સાંભળી વેષધારી સભ્ય બાઇએ ઉત્તર આપ્યો : “એઓ
“ઘણું કરીને હમણાં જ આવી પહોંચશે. અને એ આવ્યા પછી જ
“ધર્માશ્રવા ક્યાં છે એ સંબંધની ખરી ખાતરી આપણને મળી
“શકશે.”

કેટલોક વખત ગયા પછી વડોદરાશાઈ મરાડી, પાંચડીવાળા
શ્યામવર્ણનો કોઇ એક પુરૂષ જ્યાં સુમતિ, તારા અને પેલી સ્ત્રી
બેઠાં હતાં ત્યાં આવ્યો. એ ઉમ્મરે આશરે ચાળીશીની આસપાસનો
હતો. કાનમાં મોટાં-ભારે-એ મોતીની વાળી લીલાછમ પાચના
લોલકવાળી લટકી રહી હતી; ગળામાં મોતીનો કંડો અને હાથમાં હીરાની
વીંટીઓ રહી ગઇ હતી. પાનની પટ્ટીઓ ચાવી ચાવીને મોં રાતું
ચોળ થઈ ગયું હતું. તેમજ પહેરવેશ પણ તેવો જ ઇસ્કીબાજ હતો.
તેનું સ્વરૂપ તેને પોતાને બહુ જ સુંદર લાગતું હતું; પણ ઇતર જનોને
તો એ કાચલામાંના માણેક જેવો દેખાતો હતો ! એ મોટા ભલકા-
ભેર આવીને એક ખુરશી પડી હતી એ પર એકદમ બેઠો, એટલે
પેલી બિચારી બેઠી બહેનોએ પોતાના આખા શરીરને કપડાંવતી ઢાંકી
દીધું. આ ગૃહસ્થ આવ્યા પછી પેલી વેષધારી બાઇ ઉઠીને જતી
રહી, એટલે એ આવેલા ગૃહસ્થની જોડે સુમતિ અને તારાને નીચે
પ્રમાણે વાતચીત થઇ.

બોલવાની શરૂઆત કરતાં એ ગૃહસ્થ બોલ્યો : “ મને લાગે છે
 “ કે હવે તમે ખન્ને જણીઓ જમી લ્યો તો સારું. કારણ ધર્માજી
 “ રાત્રે અહીં આવવાની પુરસદ હમણાં મળી શકે તેમ નથી, અને
 “ મારે પણ રાજમહેલમાં જવાનું છે. ”

સુમતિ—“ એઓ આવ્યા સિવાય અમે અન્ન લેવાનાં નથી.
 “ જ ! છેક રાત્રે તો આવશે કે નહીં ! ”

ગૃહસ્થ—“ નહીં, ધર્માદિરાવ સાંજરે પણ આવશે કે નહીં એ
 “ સંબંધે મારાથી કંઈ નક્કી કહી શકાશે નહીં. કારણ તેમને કાંઈ
 “ ખાસ જરૂરના કામ માટે આજ સવારે જ બહારગામ મોકલ્યા છે,
 “ અને માટે જ કહું છું કે તમે જમી લ્યો તો સારું. ”

સુમતિ—“ તેમને કયે ગામ મોકલ્યા છે, અને આપ કાણ એ
 “ કૃપા કરીને કહેશો ? ”

ગૃહસ્થ—“ તેમને ડાકિર મોકલ્યાનું મેં સાંભળ્યું છે; અને હું
 “ મહારાજનો એક પ્રાણપ્રિય મિત્ર, વડોદરાશાહની એક શ્રીમંત અને
 “ મોલાદાર સરદાર છું. એટલું જ નહીં પણ આ સમયે તો હું
 “ મહારાજનો કેવળ જમણો હાથ અથવા ‘ પ્રતિનિધિ ગાયકવાડ ’ છું.
 “ એમ કહું તોપણ શોભે તેમ છે ! ”

સુમતિ—“ ત્યારે તો ગાયકવાડી રાજ્યનું સ્વ આપના હાથમાં
 “ જ હશે એમ કહેવું નેહએ ! ”

ગૃહસ્થ—“ હા, તેમાં શો સંશય ? તેમ નથી એમ કહેનારને
 “ સો ગોહત્યાનું પાતક લાગે તેવું છે ! ”

સુમતિ—“ ત્યારે અમારા બે છોકરા—સદગુણ અને અમરને
 “ ક્યાં રાખવામાં આવ્યા છે, અથવા ક્યાં ગુમ થઈ ગયા છે એ
 “ આપને વિદિત હોવું જ નેહએ. ”

ગૃહસ્થ—“ તેમને અમે વાધેર લોકાના બંડ પર મોકલ્યા છે;
“ અને તે ત્યાં વિજયી પણ થયા છે. તે બધાં કરીને હવે એક બે
“ દિવસમાં જ અહીં આવી પહોંચવાની વકી છે. ”

તારા—“ પણ આજ જ અમારી છોકરીઓને બીજા આગમાં
“ ઉતારી લઈ ગયા તેનું શું થયું ? આ ગોટાળામાં અમને કંઈ મુઝ
“ પડતી નથી. ”

ગૃહસ્થ—“ જે કેકાણે તમારી છોકરીઓ ઉતરી તે જ કેકાણે
“ પ્રસ્તુતના મહારાજનાં મોટાં રાણી સાહેબ રહે છે. તેમની ઇચ્છા
“ તમારી છોકરીઓને લેવાની બહુ જ હતી, અને તેમની આજ્ઞા
“ પણ હતી કે, ધર્માજીરાવના ઘરની સ્ત્રીમંડળીને લઈને આવે. ત્યારે
“ પ્રથમ તેમની છોકરીઓને મને લેવા માટે મારી પાસે લાવજો. એ
“ પ્રમાણે તમારી છોકરીઓ આજે રાણી સાહેબ પાસે મુખરૂપ છે.
“ તેમના વિષે તમે યત્કિંચિત પણ ચિંતા કરશો નહીં. જેથી તેમનું
“ કલ્યાણ થશે એમ જ રાણીસાહેબ કરશે. હવે અમને માત્ર તમારા
“ જ કલ્યાણની ચિંતા રહી છે ! ”

તારા—“ આપ મારા માટે કહો છો મહારાજ ? ”

ગૃહસ્થ—“ ખરે જ મને તમારા માટે બહુ ફિકર થાય છે. ”

તારા—“ ત્યારે તો મારા પર આપનો મોટો ઉપકાર ! પણ
“ મારે માટે આપને આટલી બધી કાળજી શા માટે રાખવી લેઈએ ?
“ ધર્માજીરાવ પર આપની કૃપાદષ્ટિ હોય એટલે બસ. તેમાં અમારા
“ બધાનું અક્ષય કલ્યાણ જ સમાયલું છે. ”

ગૃહસ્થ—“ ધર્માજીરાવ મને કેવળ જીવ સમાન છે. તેના એક
“ વાળને પણ જરા ધમ્મ થાય તો તે મારા જીવને થયા બરાબર

“છે એમ તમે નક્કી સમજજો. પણ માત્ર તમે મારી સલાહ પ્રમાણે
“ચાલશે તો.”

“અમે આપના વિચાર વિરુદ્ધ એક પગલું પણ ભરનાર નથી
“સમજ્યા ! પરંતુ અમારાં છોકરાં છેવાંતે અને ધર્માજીરાવને માત્ર
“ઊની આંચ ન આવે એટલી તજવીજ આપે કૃપા કરીને રાખવી
“જોઈએ !” તારા આમ કહેતાં કહેતાં રડી પડી.

બૃહસ્પતિ—“છે, છે, તમે જરા પણ દિલ્લગીર ન થશો, બાઈ.
“તમે આમ રડો ત્યારે અમારા જેવા પાસે હોય તેનો પણ ઉપયોગ
“શો ? હું તમને વચન આપું છું કે, આ ધડીથી આ સરદાર તન,
“મન અને ધનથી માત્ર તમારો જ થયો છે !”

તારા—“એમ થશે તો આ તારા પણ આપનો ઉપકાર વાળ્યા
“સિવાય રહેશે નહીં. વધારે તો શું પણ આપના ધરની દાસી થઈને
“પણ આ તારા એ ઉપકાર વાળશે જ.”

બૃહસ્પતિ—“આવી ભારે પ્રતિજ્ઞા શા માટે કરો છો ?”

આટલું બોલવું થતાં સુમતિ અને તારાના મનમાં સહેજ ધીરજ
આવી. અને એ સરદારને પણ અતિ આનંદ થયો કે, હવે ધાણું કરીને
તારા આપણી થઈ જ, એમાં કાંઈ શક જેવું નથી. તારા પોતાનો
મનોરથ પૂર્ણ કરશે એમ તેના સંદિગ્ધ બોલવા પરથી આશા ઉત્પન્ન
થતાં તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, “હવે આ માથુક પક્ષીને અહીં
“રહેવા દેવાથી વળી કાણુ જાણે પંત તેમાં કંઈક ડોળમડોળા કર્યો.
“સિવાય રહેશે નહીં. તેને આ તારાનો નાદ બહુ જ લાગ્યો છે. ત્યારે
“એ બ્રાહ્મણભાઈ પોતાની કુશળતાથી વચ્ચે પેસીને કુત્રાની પેડે પાત્ર.
“એકું કર્યા સિવાય રહેશે નહીં—અથવા આતું ઉત્તમ પાત્ર મહારાજ.

“ આગળ લઈ જઈને ધરી પણ દે; અને તેમ થાય તો પછી આપણે
 “ તો માત્ર આંખો ચોળતા જ રહેવું પડે ! તેના કરતાં આ બેઉ
 “ જણીઓને આજની રાતમાં ને રાતમાં અહીંથી દૂર લઈ જઈને
 “ કાઢી બીજી જગ્યાએ રાખવી એ વધારે સારું. પછી થોડાક દિવસ
 “ ગયા પછી આપણે ત્યાં જઈને આગળનો બધો ભોગ કરી લઈશું ! ”
 આ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરીને એ સરદાર ત્યાંથી ઉઠી ગયો. જતી
 વખતે તેણે ઘણા મધુર અને હિંમત આપનારા બોલો કહીને એ બે
 બહેનોને થોડું થોડું ખવડાવ્યું પણ ખરું.

રાત્રે તે ફરી ત્યાં આવ્યો અને બોલ્યો:—“ આજ દરબારમાં
 “ તપાસ કરતાં જણાયું કે, હજી કેટલાક દિવસ સુધી ધર્માજીરાવને
 “ ડોક્ટરમાં રહેવાનું થાય તેમ છે. તેઓ કાલપરમમાં અહીં આવી
 “ શકે તેમ નથી; ત્યારે મને એમ લાગે છે કે, તેમને મળવા માટે
 “ તમે સવારમાં ડોક્ટર તરફ જશો તો ફીક થશે. જે તમારી ઇચ્છા
 “ હોય તો હું ગાડી અને માણસો મોકલીને મળસ્કામાં જ તમે તે
 “ તરફ રવાના થાઓ એવો બંદોબસ્ત કરી આપું. ”

સરદારની આ સલાહને સુમતિ અને તારા તરફની અનુમતિ
 મળતાં વાર લાગી જ નહીં; કારણ તેમના મનમાં ધર્માજીરાવની
 મુલાકાત ક્યારે થાય એમ થઈ રહ્યું હતું. પછી એ સરદારે તેમને
 આગ્રહ કરીને થોડું ફરાળ કરાવ્યું; અને ‘ હવે જરા વહેલાસર સૂઈ
 જાઓ, કારણ સવારે વહેલું ઉઠવું પડશે ’ એમ કહીને એ ત્યાંથી
 વિદાય થયો. એ ગૃહસ્થે અત્તર, ગુલાબ, ફૂલના હારગજરા, અને
 ઘણીક મીઠાઈ વગેરે તેમને માટે આપ્યાં હતાં; પણ એ બે બહેનોએ
 તેમાંથી માત્ર એક ફરાળ સિવાય બીજું કંઈપણ લીધું નહોતું. પેલો
 સરદાર ઉઠીને જાય છે એટલામાં ત્યાં પંત આવ્યો; પણ તેની અને

પેલા સરદારની મુલાકાત બંગલાની બહાર જ થઈ એટલે પંત ત્યાંથી જ પાછો ગયો. પંતને એ સરદારે ડાકાર જવાની થએલી ગોકવણ સિવાય અમસ્તી બીજી ત્રીજી વાતો કહી સમજાવી દીધો. પછી પાછલી રાતના ત્રણેક વાગવાના સુમારે મુમતિ અને તારા એક બાઈ અને એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ જોડે ગાડીમાં બેસીને ડાકારને રસ્તે રવાના થયાં. ત્યાર પછી એ ડાકારમાં આવી પહોંચ્યાં, તથા ત્યાં આવીને ન્હાઈ ઘોઈ દેવ-દર્શન કરી, એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં ગયાં ત્યાં સુધીની હકીકત આ પ્રકરણની શરૂઆતના ભાગમાં આવી ગએલી જ છે. એટલે હવે આ પ્રકરણ પૂરું કરી ત્યાર પછી શું થયું એ જોવા નવા પ્રકરણમાં જઈએ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પ્રપંચનો ભોગ થઈ પડેલી એ અબજાઓ.

“ હજે છે તું જાણે છલકપટથી અન્ય જનને,

“ વધી જ્ઞાની પેઠે વચન ઉપદેશે નવીન જ;

“ અરે દંભી ! એ તો બ્રમ ગણી લહેજે વિકલ તું,

“ મોંઘ્યાં ચક્રુઓ તહે જગત સહ દૃષ્ટિ રહિત શું ? ”

જે ઘરમાં મુમતિ અને તારાને ઝિતારવામાં આવ્યાં હતાં એ ઘર એક બ્રાહ્મણનું હતું; અને એ બ્રાહ્મણ ડાકારમાં ઉપાધ્યાયનું કામ કરતો હતો. ક્યારેક ક્યારેક વચ્ચે યાત્રાની મંદી થતી તો તે બ્રાહ્મણ કંઈ પેદા કરવાની ખાતર વડોદરે જતો આવતો હતો. વડોદરામાં તેનાં ઘરાંકો પણ ઘણાં હતાં. આ વખતે એ બ્રાહ્મણ પોતાની

આગળખાણની એ સ્ત્રીઓને લઈને વડોદરાથી બળદગાડીમાં બેસીને ડોકિયાર આવ્યો છે, એ વાચકો જાણે જ છે. એટલે સુમતિ તથા તારાની નેડે જે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ આવ્યો હતો તે જ આ ઘરનો માલિક. આ બ્રાહ્મણની સ્ત્રી વળી તેના કરતાં પણ વધારે દ્રવ્યલોભી હતી. એ બન્ને સ્ત્રી પુરૂષની દૃષ્ટિ રૂક્ષ દ્રવ્ય પર જ હતી. દ્રવ્ય મળતું હોય તો પછી પાપપુણ્ય તરફ નેત્રું નહીં, કે યોગ્યાયોગ્ય વિચારતું નહીં એવો તેમનો સિદ્ધાન્ત હતો. દ્રવ્ય માટે ગમે તેવાં કૃત્ય કરવાને પણ એ દંપતિ ઉભે પગે તૈયાર જ હોય ! આજે આ બ્રાહ્મણને વડોદરામાંના કામાંધ સરદારે દ્રવ્યની આશા આપી એ એ સુશીલ સ્ત્રીઓને ડોકિયાર લઈ જવાનું કહીને પછી શું કરવું એ પણ કહી રાખ્યું હતું. તેના કહેવા મુજબ એ બ્રાહ્મણે આખો દિવસ ખટખટ કરીને સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરી રાખી હતી. મેડા પરના દિવાનખાનામાં ચાર પાટલા, રંગોળીના ચોક, ટાટ, ચાટખીઓ, લોટા, પ્યાલા, તેલ અને દીવેટો પૂરી તૈયાર કરેલી પીત્તળની ચાર દીવીઓ, 'અગરબત્તીઓ,' ફૂલના હારગજરા, પાન, સોપારી, નાડાઝડી, કાચા સૂતરનો દડો, હળદર, કંકુ, અને નાળીએર વગેરે સર્વ સરંજામ તૈયાર કરી રાખ્યો હતો.

દિવાનખાનાની આગળની બાજુએ એક ઓરડી હતી તેમાં એક છત્રીપતંગ નાખ્યો હતો. તેના પર નરમ રૂં ભરેલી તળાઈ નાખેલી હોઈને તે પર સંકેદ ચાદર ખીંચવી હતી. પતંગ નીચે પાનસોપારીનું તથક તમામ સરંજામ સાથે ભરી મુક્યું હતું. એક તાટમાં ફૂલના હારગજરા હતા, અને બીજા તાટમાં મીઠાઈ હતી. આ ઓરડીને ચાર બારીઓ હતી. તેમાંની એ ડોકિયારનાથની નેડેની એક હવેલીતા મેદાનમાં પડતી હતી. આ હવેલી ડોકિયારનાથના વહીવટદાર શ્રીમંત આગાસાહેબ

તાંબેકરની હતી; અને તેમાં તેઓ પોતે પોતાના મોટા કુટુંબકબીલા સાથે રહેતા હતા. તે જ્ઞાતે દેશરથ બ્રાહ્મણ હતા, અને મોટા આખર-દાર તથા ધરના દ્રવ્યસંપન્ન હતા. ઘેર પાંચ પચીસ સીપાઈ, ભટ, કારકુન, ગાયો, ભેંસો અને ઘોડાગાડીઓ વગેરે ભારે ધરખટલો હતો. ડાકિર તથા તેની આસપાસના પાંચ દસ ગાઉમાં તેમનો અતિ કરપ અને વજન હતાં. તેમને એક દિકરો અને તેની બે વહુઓ હતી. એ સિવાય બીજા કેટલાક સંબંધીઓ પણ બેઠે રહેતા હતા. ડાકિરના લોકો બાપાસાહેબને ‘સરકાર’ કહેતા હતા.

પાછળ કહેવા પ્રમાણે પેલા બ્રાહ્મણે પોતાના ધરમાં સર્વ તૈયારી કરી એટલામાં સાંજ થવા આવી. બપોરે જન્મવાને વખતે તારાબા-દેએ બ્રાહ્મણને પૂછ્યું હતું કે, “તમે અમને અહીં ધર્માજીરાવને.” “મળવા માટે તેડી લાવ્યા છો, છતાં હજી અમને ધર્માજીરાવ મળ્યા નથી એ શું?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તે વખતે એ ડોસાએ આપ્યો હતો કે, “તેઓ આજ સવારે જ અહીંથી એ ચાર ગાઉ પરના “ગામડામાં ગયા છે, માટે તેમની મુલાકાત હમણાં જ થશે નહીં.” “ઘણેભાગે તેઓ આજ સાંજરે અથવા કાલે સવારે અહીં પાછા “આવશે એટલે તમે તેમને મળી શકશો.” આ ઉત્તરથી સુમતિ અને તારાનું મન તે વખતે શાંત પડ્યું હતું.

સાંજ સમયે એક સરદાર ઘોડા પર બેસીને બે સ્વારો બેઠે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને માટે પ્રથમથી જ આ બ્રાહ્મણના ધરમાં તૈયારી કરી રાખી હતી, તથા બિછાનું વગેરે પણ તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. એ સરદાર ત્યાં આવી ઘોડા પરથી ઉતરી બે ઘડી જરા વિશ્રાંતિ લેવા માટે તકીયાને ટેકીને ગાદી પર બેઠો એટલે તેના હજીર તથા બીજામતગાર ચાંદીના ડબ્બામાંથી તેને વખતોવખત પાકેલા પાનની

ખીડીઓ ખાવા માટે આપવા લાગ્યો; અને એક જણ ધડીએ ધડીએ ચાંદીની પીચદાની તેની આગળ ધરતો હતો. આ સરદાર આપણી ઓળખાણવાળો જ છે. એટલે સુમતિ અને તારાને રાતોરાત વડોદરા-માંના એક ખાગના ખંગલામાંથી બળદગાડીમાં બેસાડીને અહીં લાવનાર ગૃહસ્થ તે આ જ ! ત્યારે હવે તેનું વર્ણન કરવાનું કે વધારે ઓળખાણ આપવાનું પ્રયોજન આ સ્થળે રહેતું નથી. આ સ્થળે કહેવાનું માત્ર એટલું જ રહે છે કે, આ ગૃહસ્થ અહીં શા ઉદ્દેશથી આવ્યો હતો, અને તેણે આ બે અખળાઓને અહીં ક્યા હેતુસર આણી છે.

થોડો વખત વિશ્રાંતિ લઇ, પાનની પાંચ પચીશ પટીઓ ચાવી મેં લાવ કરી એ સરદાર હાથમાં એક નાણુક પેટી લઇ જ્યાં સુમતિ અને તારા બેઠાં હતાં ત્યાં (અંદર) ગયો. એ અંદર જતાં એ બે બહેનો દયકાને ઉડીને ઉભી રહી, અને કપડાંથી આખું શરીર ઢાંકી દીધું. પછી તેમને અને સરદારને નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઇ.

સરદાર—“ તમે અહીં કેટલા વાગે આવી પહોંચ્યાં ? ”

તારા—“ આશરે બાર વાગે. ”

સરદાર—“ ઉન્હાળાને લીધે રસ્તામાં હેરાનગતિ તો બહુ જ “ પડી હશે, પરંતુ ઉપાય શો ? તે જ વખતે તમને રેલવે માર્ગે “ મોકલવાની સગવડ નહોતી. તોપણ અહીં આવ્યા પછી તો કંઈક “ વિશ્રાંતિ મળી હતી ને ? ”

તારા—“ આપની વ્યવસ્થાથી અમને શું કમી પડવાનું છે ? “ અમને સારી પેઠે વિશ્રાંતિ મળી છે; પરંતુ તમોએ અમોને જે “ મુખ્ય કામ માટે અહીં આણ્યાં છે, તેનો તો અહીં કંઈ પત્તો “ જણાતો નથી ! ”

સરદાર—“કેમ, એમ કેમ કહે છે ? એ વાતની તો મેં
“અહીં તમામ જાતની વ્યવસ્થા પ્રથમ જ કરાવી-રખાવી છે !”

સુમતિ—“કમ વાતની તમે તૈયારી કરાવી રાખી છે તે અમે
“સમજ્યાં નથી.”

સરદાર—“નથી સમજ્યાં તો ઘડી પછી બધું સમજશે. મારા
“મનમાં ધર્માજીરાવના કુટુંબમાંનાં બધાં માણસોનું કલ્યાણ કરવાનો
“ખરેખર ખાસ વિચાર છે !”

સુમતિ—“એ તમારો ઉપકાર અમે કદી બૂલીશું નહીં, પણ
તમે અમને જે કામ માટે અહીં લાવ્યા છો એનું શું છે ?”

ગૃહસ્થ—“ફક્ત મૂર્દુર્તની જ વાટ જોઈ છે. મૂર્દુર્ત આગળ
“ઉપાય નથી. સુમારે હજુ અર્ધા કલાકની વાર છે !”

તારા—“એટલે શું ? તમારા બોલવાનો સ્પષ્ટાર્થ અમે
“સમજી શકતાં નથી. ધર્માજીરાવની મુલાકાત માટે તમે અમને અહીં
“લાવ્યા છો, અને અમે આવ્યા છીએ. તો પછી તેમને મળવાને
“માટે મૂર્દુર્તની શી જરૂર ?”

સરદાર—“તમે મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તશો તો ધર્માજીરાવ-
“ની મુલાકાત થશે, સરકારની પ્રસન્નતા થશે, હામર અને સદગુણ
“મળશે, નીતિ અને વિમલદુર્ગા તમારે ઘેર આવશે; એટલું જ નહીં
“પણ તમને એક મહીનાની અંદર હું રંકના રાય બનાવી દઈશ.
“સમજ્યાં ? અને જે વેત્તછશે તે આપીશ. આખા વડોદરામાં તમારા
“જેટલું સુખી અને શ્રીમંત બીજું કોઈ ન કહેવાય એવી વ્યવસ્થા
“કરીશ !”

તારા—“પણ અમે તમારા કહેવા બહાર વર્તીએ છીએ ક્યારે ?
“વેત્ત અમે તમારી સલાહ વિરુદ્ધ હોત તો તમારા કહેવા પ્રમાણે

“અહીં સુધી આવત પણ શા માટે ? અમને તો તમારા પર
“પુરો વિશ્વાસ છે.”

સરદાર—“માટેજ હું પણ તમારા પર અંતઃકરણથી પ્રીતિ
“કરું છું ! ઠીક, પણ આ દાગીના જરા જુઓ તો ખરાં, તમને
“પસંદ પડે તેવા છે કે નહીં ?” સરદારે આ પ્રમાણે કહેતાં કહેતાં
પોતાના હાથમાંની દાગીનાની પેટી આગળ મૂકી.

તારા—“આ કોના દાગીના અને શા માટે આપ્યા છે ? એ
“જોઈને અમારે શું કરવા છે ?”

સરદાર—“આમ ગાંડાઈ બતાવી ગૌમુખીમાં હાથ શા માટે
“લાલવો જોઈએ ? હવે શરમ શા માટે રાખો છો ? અહીં કોઈ
“પરાયું થોડુંજ છે ! જે છે તે સુમતિઆઈ. એ તો તમારાં બહેન
“જ છે. આ દાગીના જુઓ. એ પસંદ નહીં પડે તો બીજા જ-
“ડાવના આપીશ !”

સુમતિ—“તમારા આ બોલ ઉપરથી હવે અમને લય
“ઉત્પન્ન થાય છે.”

તારા—“અને મારું શરીર તો થરથર કંપવા લાગ્યું છે !”

સરદાર—“ખરેખર, હું તમને મારી લમની સ્ત્રી કરતાં પણ
“વધારે સારી પેઠે રાખીશ. હું તમને મારા જીવ કરતાં પણ
“વધારે ગણીશ !”

તારા—“તમારા શબ્દો હવે અમને વધારે લયંકર લાગે છે;
“માટે તમારા મનમાં જે કંઈ હોય તે એક વખત સ્પષ્ટ કેમ કહી
“દેતા નથી ?”

સરદાર—“જેમાં તમારું કલ્યાણ સમાયેલું હોય એ મારે કરવું
“જ જોઈએ, તો પછી સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર શું ? વળી તમે કાંઈ

“અજ્ઞાન દશામાં છો એમ પણ નથી. તમે બધું સમજો જ છો.
 “આ આવડો મોટો સરદાર અને ગાયકવાડી રાજ્યનો પ્રતિનિધિ,
 “તમારી પ્રાપ્તિ માટે કેવળ આતુર થઇ ગએલો હોવા છતાં તમે
 “તમારા મનની નિષ્કુરતા હજી સુધી છોડતાં નથી એ તે શું કહે-
 “વાય ? આ તારૂં કંઈ વખતોવખત પ્રાપ્ત થવું નથી ! અમૂલ્ય
 “તારૂં ઉપયોગ ન કરતાં જે તેને બ્યર્થ ગુમાવે છે, તેના જેવા
 “મહા મૂર્ખ આ જૂતણ પર ખીજ કાઢી જ નહીં ! ! આટલા માટે
 “હું કહું છું કે, આ દરદાગીના તથા પેંઠની લીલી સાડી હવે જલદી
 “પહેરીને મારી જોડે ગંધર્વવિવાહ કરવા માટે તમારે ત્વરાથી સિદ્ધ
 “થવું એ સાઈ; તેમ નહીં કરો તો અહીં તમારી દશા ખરાબ
 “થવાની છે ! ”

સુભતિ—“અરે દૈવ ! અને વળી આ શું સંકટ અમારા પર
 “તૂટી પડ્યું ? અમે અહીં આવીને સર્વસ્વ ફસાઈ પડ્યાં ! ! ”

સરદાર—“અને વડોદરામાં શું તમે નહોતા ફસાયાં ? તમે
 “પેલી વેશ્યાના મધુર જોલવાથી છેતરાઈને, તમારી છોકરીઓ જોડે
 “તમારું ઘર મૂકી એ જાગમાંના ખંગલામાં આવ્યાં ત્યારથી જ
 “ફસાઈ પડ્યાં છો ! તથાપિ મને દયા આવી તેથી જ મેં તમને
 “ત્યાંથી ખસેડી અહીં આણ્યાં, એટલું તમારું સુદૈવ સમજો ! ”

તારા—“અમે ત્યાં જ રહ્યાં હોત તો શું થયું હોત ? ”

સરદાર—“તમારે પાંતની અને * * * ની પણ ધ્રુજ
 “પૂર્ણ કરવી પડત ! તેમાં એક બ્રાહ્મણ અને ખીજો મરાઠો ! ! ”

તારા—“ત્યાંથી અમે અહીં આવ્યાં તેથી અમને હવે શું
 “લાભ થશે ? ”

સરદાર—“ એક વખત તમે મારી જોડે ગંધર્વવિવાહ કરીને
 “ મારી સ્ત્રી થયાં એમ બધાના જાણવામાં આવ્યા પછી તમારી
 “ તરફ વાંકી આંખે જોવાની પણ કોઈની મગદુર નથી ! વધારે તો
 “ શું પણ પાંતને અને * * * ને પણ પછી જાનામાના બેસવું
 “ પડશે ! ! અને મારી જોડેના તમારા આ નવીન સંબંધને લીધે
 “ તમારા પર સર્વ દરખાસી મંડળીને કૃપાદ્રષ્ટિથી જોવું પડશે ! ”

તારા—“ પણ તમારા જેવા અસ્સલ મરાડી કુળમાં અને મોટા
 “ લોકોમાં ગંધર્વવિવાહ કરવો એ પ્રશસ્ત કેમ કહેવાશે ? અમારા
 “ કુળમાં આ પહેલાં સાત પેઢી થયાં તો આવો અનાચાર કદી પણ
 “ થયો નથી ! ”

સરદાર—“ પહેલાંનાં માણસો તમામ મહા મૂર્ખ હતાં ! પ્રસ્તુત
 “ સુધારાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે. ગંધર્વવિવાહ બ્રાહ્મણોમાં પણ
 “ સશસ્ત્ર કરેલો હોઈને, એ લોકોમાં હવે થાય પણ છે ! તો પછી
 “ અમે મરાડા તેના કરતાં તો ઊંચા નથી ને ? ચોરી ને વ્યભિચાર
 “ કરી બાળહત્યાઓ કરવા કરતાં ગંધર્વવિવાહ કરીને સંસાર સુખ
 “ ભોગવવું એમાં શું ખોટું છે ? ”

તારા—“ તોપણ આ સંબંધે ધર્માજીરાવને પૂછ્યા વિના મા-
 “ રાથી કંઈપણ તમને કહી શકાય નહીં. માટે આ દાગીના અને
 “ સાડી ધર્માજીરાવ આવે ત્યાં સુધી તમે મૂકા; અને કૃપા કરીને તમે
 “ પણ ધડીભર અહીંથી જાઓ ! ! ”

સરદાર—“ આ કાર્યથી પરવાર્યા સિવાય તમારી અને ધર્મા-
 “ જીરાવની સ્વપ્નમાં પણ મુલાકાત થશે નહીં, એ હું તમને સ્પષ્ટ
 “ કહી દઉં છું. અને એ સિવાય તમારો છૂટકો પણ અહીંથી થનાર

“ નથી. હવે મૂહુર્ત નજીક આવી ગયું છે માટે તમોએ શણગાર.
“ સજીને વહેણાં તૈયાર થવું સારું છે. ”

આ પ્રમાણે કહીને એ સરદારે પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને સાદ પાડ્યો; એટલે એ દોડતો દોડતો પાસે આવીને બોલ્યો : “ ઘડીઆળમાં નવ
“ વાગી ગયેલા હોવાથી ખરાબર મૂહુર્તનો સમય થયો છે અને અ-
“ મારા તરફની સર્વ તૈયારી સિદ્ધ થયેલી છે. આર બ્રાહ્મણો પણ
“ ક્યારના આવીને બેઠા છે, ત્યારે હવે મોહું શા માટે કરવું બેઠ્યો ? ”

“ તમામ સામગ્રી અને બ્રાહ્મણોને લઈને તમે ઉપર જાઓ,
“ અને કાર્યનો આરંભ કરો. ” આ પ્રમાણે સરદારે એ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ-
ને કહેતાં જ તે બધાઓને ઉપર લઈ ગયો. દરવાજે અંદરથી પ્રથમ-
થી બંધ કરી લેવામાં આવ્યો હતો, અને બહારની બાજુએ સર-
દારના સીપાઈ અને નોકરો બેઠા હતા. આ પ્રમાણે બધી તૈયારી થઈ.
બ્રાહ્મણોએ રંગોળીઓ કહાડી પાટલા ગોઠવ્યા; દીવીઓ સળગાવી
દીવા કરી દીધા. નાળીએર, કળશ, ફૂલ, પાનસોપારી અને ગુલાબ
વગેરે સરસામાન તો પ્રથમથી જ તૈયારી કરી રાખવામાં આવ્યો
હતો. બ્રાહ્મણોએ મોટેથી કંઈક મંત્રો બોલવાની પણ શરૂઆત કરી
દીધી ! વરરાજના કપાળમાં કંકુની પીળ કાઢી અને માથા પર પાંચડી
પરથી ફૂલની માળાઓ બાંધીને વરરાજને (સરદારને) પાટલા પર
બેસાડ્યા પણ ખરા ! ! !

હવે કન્યાને લઈ જાય એટલે સુધી તૈયારી થઈ ગઈ; ત્યારે
બધા બ્રાહ્મણો મળીને તારા અને સુમતિને મોટેથી બોલાવવા મંડ્યા.
આવો પ્રસંગ બેઠેને સુમતિબાઈએ તો પોતાનું કપાળ ધડાધડ ઉંખરા
પર પછાડી કપાળમોક્ષ કરી બ્રાણુ આપવાનો સંકલ્પ કર્યો. ત્યારે તેને
તારાબાઈએ સજ્જડ પકડી રાખી સમજવતાં કહ્યું :—“ હવે આમ

“હિંમત હારવાથી ઉપયોગ નથી. આ વખતે તો અહીં યુક્તિથી વર્તી
 “આ સંકટમાંથી પાર પડવું જોઈએ ! ખરેખર ફસાયાં તો ખરાં !!
 “પણ આ વખતે હુજૂરતાઈ ભરેલું વર્તન રાખવાથી આપણું કંઈપણ
 “વળે તેમ નથી—તેમ કરેથી આપણે આ સંકટના સાંડસામાંથી છૂટવા
 “પામવાનાં નથી; માટે આ મુઆએ જેમ યુક્તિથી આપણને અહીં
 “લાવીને ફસાવ્યાં, તેજ પ્રમાણે આપણે પણ તેને ફસાવીને છૂટીએ !”

આ પ્રમાણે તારાએ સુમતિના મનનું શાંતવન કરીને તેને છાની-
 માની ખેસાડી, પોતે ઉભી થઈને પેલા બધા દાગીના તથા પૈડણી સાડી
 પણ પહેરી ! આ જોઈને સરદારનો આનંદ આકાશમાં પણ માવા ન
 લાગ્યો. એ તો મનમાં તારાબાઈ તરફથી મળવાના બાવિ સૌખ્યના
 વિચારમાં ગર્ક થઈ ગયો; અને શરીરનું બાન પણ ભૂલી ગયો ! તેને એમ
 લાગ્યું કે:—“તારા—મારી પ્રિયા—મારી પ્રાણપ્રિયા—મારી હૃદયા—
 “પૈડણી સાડી તથા ધરેણાં વગેરે પહેરીને જ્યારે તૈયાર થઈ છે,
 “ત્યારે હવે ખચીત એ મારી થઈ જ ! હવે એક કલાક પછી તેના
 “અધરપાનનો અમૃતતુલ્ય સ્વાદ મને પ્રાશન કરવાને મળશે ! અહાહા !
 “કેવું મારું અહોભાગ્ય ! ખરેખર, હું હવે સ્વર્ગનો ઇંદ્ર છું એમાં
 “સંશય નથી; અને આ તારા ખરેખર તિલોત્તમા જ ! છટ, છટ,
 “આ તારા આગળ તો તિલોત્તમા એક તણખલા ખરાખર છે.
 “કારણ આ લીલી સાડી તથા દરદાગીના વડે તેનું સૌંદર્ય હવે
 “પહેલાના કરતાં હજાર દરજ્જે વિશેષ શોભી ઊડ્યું છે !”

આ પ્રમાણે એ કાળો સરદાર મનમાં ને મનમાં ખુશી ખુશી
 થાય છે, એટલામાં પેલા વૃદ્ધ બાલણ માર્કેતે તારાની ખાતમી મળી
 કે, “વિવાહ થતાં પહેલાં અહીંના ખાસ દેવ ડાકોરનાથનાં દર્શન

“ કરવાં જોઈએ તેવો મારો હેતુ છે; માટે પ્રથમ આપણે સંજોડે દેવા-
“ લયમાં જઈએ. ”

સરદારથી આ કહેણનો અસ્વીકાર થઈ શક્યો નહીં; એટલું જ નહીં પણ આ કહેણથી તેના મનમાં ને મનમાં ગદગલીઆં થઈ રહ્યાં ! અને તેણે તુરત જ બ્રાહ્મણોસહ તારાને સુમતિની જોડે પડદાપોશથી દેવાલયમાં જવાની તૈયારી કરી. મશાલો સળગાવી, અને બધી મંડળી દેવાલયના આગળના મેદાનમાં આવી પહોંચી. આ વખત દેવની શયન-આરતીનો હોવાથી દેવાલયમાં માણસોની ગરદી બહુ જ થઈ હતી. સરદારના સીપાઈઓએ લોકોને બાજુ પર ખસેડ્યા. અત્યારે શ્રી ડોકારનાથના વહીવટદાર બ્રાહ્મણે તાંબેકર દર્શન કરવા માટે ત્યાં આવ્યા હતા. તેમની જોડે મશાલો અને સીપાઈઓ પણ હતા. આ ડોસાનો નિયમ દેવનાં ત્રિકાળ દર્શન કરવાનો હતો.

તારા બહુ જ હોંશીઆર અને સમયવર્તી સ્ત્રી હતી. તેણે આ મળી આવેલો સુપ્રસંગ ફેકટ જવા દીધો નહીં. તે પડદાપોશમાંથી અને ગીરદીમાંથી તેમ ને તેમજ બહાર પડીને ‘જુલમ, જુલમ’ એમ મોટેથી બ્રમો પાડતી દોડતી જઈને બ્રાહ્મણોને પગે પડી ! તે ગમે તેમ કરવા છતાં ઉડી જ નહીં !! આ જોઈ સુમતિબાઈ પણ તારાની પછવાડે જ દોડતી જઈને “ જુલમ ! જુલમ !! રક્ષણ કરો ! રક્ષણ કરો !! ” એમ બ્રમો પાડતી બ્રાહ્મણોને પગે પાડી પડી ! બેમાંથી એકે પણ પગ છોડીને ઊભી ન થાય. બ્રાહ્મણોએ તેમને બ્રાહ્મણના આપીને ઊભી કરી, અને તેમની તમામ હકીકત સાંભળી લઈ પોતાના ચાર સિપાઈ અને મશાલ જોડે પોતાની હવેલી તરફ સુમતિ અને તારાને મોકલી આપ્યાં. એટલામાં આ હકીકત

પેલા વરરાજા અનેલા સરદારને જણાતાં તેણે બાબાસાહેબની આસ-
પાસ ગીરદી કરી દીધી. આબા દેવાલયમાં ગરબડ ગરબડ મચી રહી !
દેવની શયનઆરતી અટકી પડી ! વિષયાંધ સરદારે આગળ પાછળ-
નો વિચાર ન કરતાં પોતાના માણસો સાથે બાબાસાહેબ પર હુલ્લો
કરી તે જ ઘડીએ શસ્ત્રો ચલાવ્યાં. પરંતુ ગમે તેમ તોપણ બાબા-
સાહેબ ત્યાંનો માલીક અને હુકમતદાર હોવાથી તેમના રક્ષણાર્થે
હજારો લોકો એકઠા થઈ ગયા. એટલે તેમની આગળ સરદારના પાંચ
દસ સિપાઇનું શું ચાલે ? લોકોના હાથનો માર ખાઇને બધા સિપાઇ
ઓ તરફ નાશી ગયા, અને વડોદરાના કાળા સરદાર-વરરાજા-બાબા-
સાહેબના લોકોના કેદી થયા ! ! ગંધર્વવિવાદ કરાવવા માટે ગામમાંના
જે બ્રાહ્મણો એકઠા થયા હતા તે આ ધાંધલમાં ક્યારે પલાયન કરી
ગયા એ સમજાયું જ નહીં. પરંતુ પેલો ડોસો માત્ર આ ધાંધલ
શાંત થતાં સુધી દેવાલયના એક અંધારા ભાગમાં લપાઇને ઊભો હતો;
અને પછી ધીમે રહીને નીકળીને પોતાના ઘર તરફ છપાંચ ગણી ગયો.

બીજે દિવસે બાબાસાહેબે આ કામની કાચી તપાસ કરી એટલે
તેમને આદિથી તે અંત સુધીની હકીકત જણાઇ. અને પોતાના
જીવનન મિત્ર ધર્માજીરાવની પત્ની અને સાળીનું આપણે હાથે સંર-
ક્ષણ થયું એ માટે તેમને અત્યંત આનંદ થયો. છેવટે તેમણે બધાની
લેખી જીખાની લઇને બધા કાગળપત્રો અને કેદી સરદાર સાથે એ
કેસ વડોદરે રેસીડેન્ટ સાહેબ તરફ મોકલવાનું દરાવ્યું ! ત્યારે માત્ર
એ સરદારને પોતાની આખરના બચાવ માટે અત્યંત શીકર થઇ પડી
અને તેથી એ બાબાસાહેબના પગ આગળ લાકડીની પેઠે પડીને ક્ષમા
માગવા લાગ્યો. અને ‘કૃપા કરીને મને જતો કરો’ કહીને ગદગદ કંઠે
કરજાની બીબ માગવા લાગ્યો. ત્યારે બાબાસાહેબના મનમાં તેને માટે

દયાની લાગણી થઈ આવી, અને તેમણે વિચાર કર્યો કે, ‘ વડોદરા-
નો મોટો નામાંકિત, શ્રીમાન, આખરદાર અને પ્રથમ પંકિતનો સર-
દાર છે. એ ગુપ્ત રીતે દુર્ગણના સપાટામાં સપડાઈને આ પ્રસંગમાં
આવી ભરાયો છે. તેને આ કેસ સાથે વડોદરા રેસીડેન્ટસાહેબ આગળ
મોકલાવવાથી ત્યાંની બધી આલમમાં તેની મહા ફજેતી થશે, તેમ
કરવા કરતાં તેને પશ્ચાત્તાપની શિક્ષા અપાવીને ગુપ્ત રીતે આખરબેર
જ જવા દેવો એ સાહે. ’ આમ વિચાર કરી એ કેદી સરદારને કહ્યું
કે:—“ તું ફર્યાદીની સમજીત કરતો હોય તો અમે તને છોડી દેવાને
તૈયાર છીએ. ” આ સાંભળીને એ સરદારે તારા અને સુમતિ બન્નેને
સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને માતૃશ્રી કહીને બન્નેના પગ પર માથું મૂકી
તેમની ક્ષમા માગી. ત્યારે એ બન્ને મોટા મનની હોવાથી તેમને તેની
દયા આવી, અને તેને જવા દેવા બદલ બાપાસાહેબ પાસે વિનંતિ
પૂર્વક બલામણુ કરી. ત્યારે બાપાસાહેબે એ સરદારને મુક્ત કરી
ક્ષમાલિંગન આપ્યું; અને એક દિવસ પોતાને ત્યાં રાખી બીજે દિવસે
તેને વડોદરા તરફ રવાના કર્યો. સુમતિબાઈ અને તારાબાઈને ધર્માજી-
રાવની મુલાકાત થાય ત્યાં સુધી બાપાસાહેબે પોતાને ત્યાં જ રાખીને
તેમની ઘટતી રીતે ઉત્તમ બરદાસ કરી.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ગુપ્ત રીતે જણાતું ભવિષ્ય.

“ જો તમારે હંમેશાં-અતકાળ સુધી તમારી અધિગતિ-નીચ સ્થિતિ-
 “ કાયમ રાખવી હોય અને શાંતિ-મહત્તા તથા ઉપયોગિતાનો ચિરકાળ સુધી
 “ નાશ કરવો હોય તો તે શી રીતે કરવું એ હું કહું છું. તમારી વાસનાને
 “ તમારે સ્વચ્છદે વૃદ્ધિ પામવા દેવી. મનોવિકારની અથાગ્ય માગ્ગણીઓ
 “ સ્વીકારવી.....અને ગુપ્ત રીતે પણ નિષિદ્ધ ફળો (અનીતિફળો)
 ખાવાં. ”

-દોહ.

ગુજરાતમાં નર્મદાથી ઊતરતી બીજી ત્રણ ચાર નદીઓ મોટી
 અને પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં તાપી, મહી, અને સાખરમતી એ ત્રણ તો
 કેવળ નર્મદાની જ ખરોખરની છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. તાપી
 સુરત પાસે નર્મદાની પેઢે જ પશ્ચિમ અરબી સમુદ્રને મળી છે. સાખર-
 મતી અમદાવાદ આગળ છે; અને અમદાવાદ તથા વડોદરા દરમી-
 આન મહીકાનારો આવેલો છે. તે તરફના નર્મદા કાનારાપરના પ્રદેશને
 મહીકાંઠો કહે છે. તથાપિ કેટલીક વાતે રેવાકાંઠા કરતાં મહીકાંઠો
 વિશેષ પ્રખ્યાત છે. મહી નદીનો પ્રવાહ અતિ ભયંકર છે. મહી બહુ
 ઊંડી હોવાથી તેમાં હંમેશાં હોડીઓ ચાલતી હોય છે. પાણીમાં મધર
 વગેરે ભયંકર પ્રાણીઓ અને કાંઠે મોટા મોટા કરાડા બહુ હોય
 છે. આવા મોટા કરાડા કોઈપણ નદીને નથી એમ કહીશું તોય
 ચાલશે. કરાડા નદીકાનારાથી વાંદાચૂંકા થઈને ગાઉ ગાઉ બપો
 ગાઉ સુધી પડેલા હોય છે; અને તે ઘણા ઊંડા પણ હોય છે. વળી

કરાડામાં કરાડા ઉંઘાવવાના પડેલા હોઈને, તેમાં પણ ચાર લોકોએ પોતાને રહેવા માટે ગુહાઓ કરેલી હોય છે. આ ગુહાઓને લીધે એવા લોકોને રહેવા માટે અહીં નિર્ભયતા ભરેલી સગવડ થયેલી હોય છે. એ લોકો શહેરમાં અને નાનાં મોટાં ગામોમાં ચોરી કરી-ઘાડ પાડી-આ ગુહાઓમાં ખુશાલ નિર્ભયપણે વર્ષોનાં વર્ષ ભરાઈ રહે છે તોપણ પત્તો લાગતો નથી. આ પ્રમાણે સેંકડો લોકો હમેશાં મહી નદીની કરાડોમાં ભરાયલા હોય છે, અને મહીકાંડાના પોલીટીકલ એન્જન્ટ તેમની હમેશાં શોધ કરતા જ હોય છે, પણ ચોરોનો પત્તો મળવા સંબંધમાં મોટા ભરડા જેવું જ મીકું !! આનું મુખ્ય કારણ મહી નદીની કરાડો જ. મહી નદીના કાંઠે ઝાડી પણ બહુ ગીચ છે. મોટાં મોટાં ગગનચુંબિત સેંકડો ઝાડ આવી રહ્યાં છે; એ ઝાડીમાં ચિત્તા, વાઘ, વરૂ, નાર, રીંછ, વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ પુષ્કળ રહે છે. તાત્પર્ય એજ કે, મહીકાંડાનો પ્રદેશ સર્વ રીતે બહુ ભયંકર છે. ત્યાં કાળી, વાઘરી અને બીલ્લ લોકોની વસ્તી બહુ છે; અને એ લોકો રસ્તા છૂટવા, ચોરી કરવી, ઘાડ પાડવી, ખૂન કરવાં વગેરે કામોમાં ભારે કુશળ હોય છે. એ લોકો વડોદરા, સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, નડીઆદ વગેરે શહેરો અને ખીજાં દ્રવ્યસંપન્ન ગામોમાં ઘાડ પાડીને ઘણું દ્રવ્ય મેળવે છે. રસ્તામાં જતા આવતા લોકો પર છાપો મારીને વખતે તેમનો છવ લેવામાં પણ બાકી રાખતા નથી ! તેમજ એ લોકો શૂરવીર અને મહેનતુ પણ હોય છે. એક દિવસમાં પચીસ ત્રીસ ગાઉ જમીન કાપી નાખે છે, અને ત્યાં ઘાડ પાડી પાછા રાતો રાત પોતાના સ્થાનકે આવી સવાર થતાં પહેલાં કામે લાગી જાય છે. કેટલાકનો બધો સંસાર વગડામાં જ હોઈને, તેમની પેઢીઓની પેઢીઓ અરણ્યમાં જ રહેતી હોય છે. બીલ્લ લોકો તીરકામકાં મારવામાં બહુ

જ હોંશીઆર હોય છે. અંધારામાં શબ્દોઆર ઉપર અવલંબીને તાકીને બાણુ છોડે છે, અને તે બરાબર મનુષ્યની છાતી અથવા ગળું વીધી જ નાખે છે !!

ઉપર વર્ણવેલી જાતમાંની વાઘરી અને બીજી લોકોની એક ટાળીએ ઉન્હાળાની એક રાત્ર વડોદરામાં ધાડ પાડવાનો ઠરાવ કરી, આશરે પચીસેક માણસો હથીઆરબંધ થઈને નીકળ્યા. તેમની જોડે તેમનો એક અમલદાર પણ હતો. આ લોકો જૂદે જૂદે રસ્તે થઈને બેએકે કલાક રાત્ર ગઈ એટલામાં વડોદરાની બહાર નજીક આવીને નદીના કાતરમાં બધા એકઠા થયા. ત્યાં ત્રણ કલાક સુધી સારી પેઠે વિસામો લઈ, તે વડોદરામાં આવવા માટે કેટલા બાંધીને અને પોતાનાં શસ્ત્રો લઈને તૈયાર થયા. ક્યા ઘેર ધાડ પાડવી એ સંબંધે તેમણે પ્રથમથી જ નિશ્ચય કર્યો હતો; તેથી એ બધા ક્ષેત્રપુરના દરવાજા વાટે હળવે હળવે એકેક બંધે જણા થઈને અતિ યુક્તિથી શહેરમાં પેડા !

આ વખતે રાતના બાર વાગવા આવ્યા હતા. ધાડપાકુ લોકો શહેરમાં પેડા પછી દરવાજા થોડી જ વારે બંધ થઈ ગયો. શહેરમાં આ તરફ સામસુમ થઈ ગયું હતું, તોપણ જાહેર રસ્તાઓમાં કોઈક માણસો આવતાં જતાં જણાતાં હતાં. બહારચલા પુરુષો હળવે હળવે પોતાના ઘરમાંથી બહાર પડતા હતા; અને પ્રિયપાત્રને ઘેર જઈ ક્યારે અને તેને મળી આંખો ભરીને જોઈ ક્યારે; એમ તેમને થઈ ગએલું હોવાથી તેમના ઘરનો રસ્તો તેમને મન બહુ દૂર ચએલો લાગતો હતો. તે ઉતાવળે ઉતાવળે ચાલતા અને લાંબાં લાંબાં પગલાં ભરતા જતા હાવાથી હફહફહ થઈ રહ્યું હતું. તેમને ઘેર તેમની ધર્મપત્નીઓનાં મોં ભર્તાર બીજે ઘેર જવાથી સૂકાઈ ગયાં હતાં; અને તે બી-ચારીઓ પોતાના બીજાના પર કોચતી પડી હતી ! પોતાનો પતિ

પોતાને છોડીને બહાર જવાથી તેમને અંતઃકરણથી રીસ ચડી હતી; પરંતુ એ તેમનાથી ખુલ્લી રીતે કહી શકતું ન હોતું; અને તેથી જ બિચારીઓ મનમાં ને મનમાં બળ્યા કરતી હતી. બહારચલા પુરુષોની બધી જ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ આ વખતે આવી થતી હતી એમ નથી; કારણ, કેટલાક પુરુષો જેમ પોતાની પ્રિયાને છોડીને પરકીયા પાસે જતા, તેમજ તેના જેવી કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ બ્યવહાર કરતી હતી ! બીજી તરફ જે જરીણી સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રિયકરની વાટ જોઈને બેડી હતી, તેને પોતાના પ્રિયકરની ભેટ થતાં આનંદ થઈ ગયો હતો. કેટલેક ડેકાણે સોગટાખાજ અને ગંજીના દાવ ચાલી રહ્યા હતા. વસંતઋતુમાંનાં પુષ્પો ચોતરફ અત્યંત સુગંધ ફેલાવી રહ્યા હતા. ફુલના હાર ગજરા તો શોખીનોને પ્રાણ કરતાં પણ વધારે પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. વિલાસી પુરુષોની સ્ત્રીઓના ચોટલા અને અંબોડા તો ફૂલની વેણી વિના રહ્યા નહીં જ હોય !!

સરકારહવેલીમાં આજે તો કૃષ્ણામુષોળકરણીનું ગાયન અગાસી-પર ચાલી રહ્યું હતું; અને ત્યાં ચુંટી કહાડેલી ખાનગી મંડળી બરાબર રંગમાં આવી ગઈ હતી. મહારાજ પણ તકીએ આડા પડ્યા હતા; પરંતુ તેમના ચહેરા અને ચિત્ત પર આજે કંઈક કારણસરત્વે બહુ જ ઔદાસીન્ય જણાતું હતું. કારણ શું હશે એ તો તેમનું મન જાણે; પરંતુ તેઓ કંઈક ગહન વિચારમાં હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું. આ વખતે આપણી પહેલાંની ઝોળખાણવાળી કામસેના નાયિકાને ઘેર શું થતું હતું. એ આપણે ત્યાં જઈને જોઈએ એટલે આપણને ધડીબર ગમ્મત થવા જેવું થશે. જો કે રાત્ર અંધારી છે તો પણ વાંચકો ! તમે મારી જોડે ચાલવાને ડરશો નહીં. આપણે ગમે તેમ કરીને એક બીજાની સોબતથી ત્યાં જઈને ત્યાં ચાલતા અમતકાર-

નું અવલોકન કરીશું. આપણને એ અવલોકન કરવાની ખાસ જરૂર છે.

પ્રિય વાચકો ! જુઓ આ કામસેનાનું ઘર ! આ ગચ્ચી પર કામસેના બેઠી છે, અને તેની પાસે તેના પ્રિયકર બેઠા છે. પેટ્ટી તરફની બાજુએ ખુલ્લી જગો પર ઘોળી સંદેહ ચાદર ખીજાવેલું ગોઠણ જેટલું ઊંચું ખીજાનું પડેલું છે. ઘરમાં ગરમી બહુ જ થવાથી ખીજાનું અગાસીમાં નાંખેલું છે, એ તો તમો સમજી જ ગયા હશે. નીચેના દિવાનખાનામાં કામસેનાની મુસ્તરૂપ પુત્રી મણિ પોતાના પદ્મંગ પાસે દીવા આગળ બેઠેલી છે, અને એક પત્ર લખવામાં ગુંથાઈ છે. મણિનો પત્ર આપણને વાંચવા મળે તો ફીક થાય કે નહીં ? તે પરથી તેના મનની વિશેષ હકીકત આપણને જાણવા મળે તેમ છે; માટે પ્રથમ આપણે તેનો પત્ર વાંચવાની જ ખટપટ કરીએ, અને તે પૂર્ણ થયા પછી કામસેના પાસે અગાસીપર જઈ તેમની રંગીલી રસીલી વાતો સાંભળીશું. ત્યારે ચાલો આપણે મણિની પછવાડે ઉભા રહી તેનો પત્ર એક વખત વાંચી લઈએ.

મણિ આખો પત્ર લખી રહી છે, માત્ર છેવટની એક બે લીટીઓ જ બાકી છે, એટલી એ લખી ખીજી વખત વાંચી જોશે તેટલી વારમાં આપણે પણ તેનો પત્ર વાંચી લઈશું. હ્યો ત્યારે હું વાંચું છું:—

“ પરમ પ્રિય,

“ તમારો પત્ર મને આજે સવારે ખીજાનાના ઓશીકા નીચેથી મળ્યો. તેમાંનો સર્વ મજકુર વાંચી જોતાં મને જે આનંદ થયો છે “ તેનું વર્ણન એક મનથી, એક હાથથી અને એક લેખણથી એક “ કાગળ પર હું કેટલું લખું ? હું સર્વોપરી ગરીબ, અનાથ અને “ અસમર્થ છું. મને જો કોઈ આ ઘરમાંથી કહાડીને ખીજી જગોએ

“લઈ જશે તો હું તેનો એ ઉપકાર આ જન્મે તો શું પણ જન્મો-
 “જન્મ ભૂલીશ નહીં ! મને અહીં અતિશય દુઃખ અને સંતાપ સહન
 “કરવાં પડે છે. ધરતી માલીક બાઈ મારી ખરી મા નથી !! હું
 “એક અસ્સલ મરાડા કુળમાંના સત્પાત્ર વંશમાં, સુશિલ માતૃપિતાને
 “પેટ જન્મી છું. પરંતુ મેં પૂર્વ જન્મે મહત્ત્વ પાપ કરેલાં હશે તેથી
 “મારે આ જરિણીને ત્યાં આવીને રહેવું પડ્યું છે. મારાં માબાપ
 “અરણ્યમાં લંટાયાં તથા મરાયાં તેથી હું નવ વર્ષની હતી ત્યારથી
 “જ આ ચંડાળણીને હાથ પડી છું ! એક સરદાર પાસે મને
 “મોકલવાની આજ છ મહીના થયાં ખટપટ ચાલે છે; પરંતુ
 “એ વાત મને અંતઃકરણથી કર્તવ્ય નહીં હોવાથી મેં થાય એટલી
 “યુક્તિથી આજ સુધી ચલાવ્યું; પણ હવે આવતી કાલનો દિવસ
 “તેને માટે છેવટનો આવી પહોંચ્યો છે. કાલે કાં તો બંગલે જવું,
 “અથવા તો ઝેર ખાઈને મરવું એ છેવટ પર વાત આવી પહોંચી
 “છે ! શાસ્ત્ર વિરુદ્ધની રીતે, અન્યાયથી અને જનકર્મથી શરીર ભૂષ્ટ
 “કરવા કરતાં મૃત્યુ ધણું જ સારું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે ! હું કુલીન
 “હોવાથી મારા યોગ્ય કાંઈ કુલીન પુરુષ જેડે સશસ્ત્ર લગ્ન કરી
 “સંસાર ચલાવવો એવી મારા મનની પ્રમણ ઇચ્છા છે; પરંતુ આ
 “ધરમાંની દુષ્ટ-દ્રવ્યલોભી બાઈ મને તેમ કરવા દેતી નથી !! તેના
 “મનમાં તેની ગાદી હું સાચવું, અને પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવું એવું
 “હોવાથી એ મને મારી મરજી પ્રમાણે શાંતી વર્તવા દે ? હું સમ-
 “જણી થઈ ત્યારથી તેના દુષ્ટ આચરણનો મને ધિક્કાર લાગવા
 “મંડ્યો છે.

“આપ આપના બંધુ સહ આજ ત્રણ મહીના થયાં આ ધરમાં
 “હોવાનું લાગે છે એ મોટી નવાઈની વાત છે. પણ આ ધરમાં

“ પિશાચની રમતો થતી હોઇને એ પિશાચો ઘરમાં ભરાયાં છે, એવો
 “ જે પોકાર આખા ગામમાં થયો છે, એ સર્વનો સંબંધ હવે ખરોખર
 “ મળ્યા જેવું થયું. આપ કાણુ અને અહીં કેમ આવ્યા, તથા કેમ
 “ રહ્યા એ સર્વ હકીકત આપના પત્ર ઉપરથી જણાઇ. પરંતુ હવે
 “ મને આપના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાની ખુબ જ ઉત્કંઠા થઈ છે. મારી
 “ એ આશા અને દિગ્દર્શ આપે દર્શન આપીને આજની જ રાતમાં
 “ પૂર્ણ કરવી જોઈએ. કારણ આવતી કાલે હું આ જગત પર જીવતી
 “ હાથ કે નહીં એનો ભરોસો નથી. ઘણું કરીને હું આજ મળ-
 “ સ્કામાં ઉડીને જ વાવ કુવો કરીને આ દુઃખમાંથી મોકળા થઇશ
 “ એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. આપ ત્રણ મહીના થયાં મારા પર જ્યારે
 “ મોહિત થયા હતા ત્યારે આપનાથી મને પ્રત્યક્ષ મળ્યા સિવાય
 “ આજ સુધી કેમ રહેવાયું એ પ્રશ્ન મહા ગુઢ છે. તથાપિ એનો
 “ નીકાલ કંઈ ખાસ મહત્વનો નથી. આપના લખવા પ્રમાણે હું આ
 “ પત્ર લખીને ત્રીજા માળના દાદરના છેવટના પગથીઆ પર મૂકું
 “ છું, એ વાંચીને પછી આપને યોગ્ય કર્તવ્ય લાગે તેમ કરવું. આખો
 “ દિવસ મારા પર ઘરની માલકીણનો સખ્ત પહેરો હોવાથી પત્ર
 “ લખવાને અત્યારે જ વખત મળ્યો, તેને માટે નિરૂપાય છું. એજ
 “ વિનંતિ.

સ્થળ-દુઃખી દીવાનખાનું.
 વખત-રાતના ૧૧૧.

સિ. આપની દર્શનેન્ધુ—
 એક ગરીબ અમળા
 મણિ.

પ્રિય વાચકો ! મહિષાસુર ઉપર પ્રમાણેનો પત્ર લખીને તેને ત્રીજા માળના દાદરના છેવટના પગથીઆ પર મૂક્યો; અને પોતે પોતાના પક્ષંગમાં પડી. સવારે વહેલાં ઊડીને ક્યા કુવામાં પડી જીવ આપવો, તે માટે શી વ્યવસ્થા કરવી, ધરમાંથી કેવી રીતે બહાર નીકળવું, વગેરે વિચારો તેના મનમાં અત્યારે ચાલી રહ્યા. મહિષ પોતાના મનમાં અત્યારે એમ જ સમજતી જણાતી હતી કે, મરવું એટલે કંઈ નહીં, એ તો પોતાના સ્વાધીનતાની જ વાત છે. જ્યારે આપણને મરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે મરી શકાય ! હશે, ખીચારી અજ્ઞાન છે, સંસારના અનુભવ વિનાની અજ્ઞા છે. આપણે હવે મહિષને મરવાના વિચાર કરતી જ મૂકીને કામસેના અને તેમના પ્રિયતમ ગચ્ચી પર બેઠાં છે ત્યાં જઈએ; અને તેમના શા શા રંગરાગ ચાલે છે તે જોઈએ. ચાલો ત્યારે હવે આ દાદર પર થઈને ગચ્ચી પર જઈએ. વાચકો, મારી પાછળ પાછળ ચાલો. જોવા જેવું જણાય તે જુઓ; પણ તેમાંનું કંઈ અહણ કરવાની આકાંક્ષા ન કરશો; કારણ વેશ્યાના ધરમાં માત્ર એકલી ચતુરાર્ધ સિવાય સદ્ગૃહસ્થને અહણ કરવા યોગ્ય બીજું કંઈ હોતું નથી. ચતુરાર્ધ સિવાય જે કંઈ હોય છે એ માત્ર નજરે જોવાનું જ !

જુઓ, કામસેના અને તેમના પ્રિયકર પંત અતિ પ્રેમમાં ગુંગ થઈ ગયાં છે. કામસેનાએ સફેદ મલમલનો છેક બારીક પણ ઉંચી જતનો સાળુ પહેર્યો છે. તેમાંથી તેના શરીરની ગૌરવર્ણ કાંતિ સહેજ રીતે દષ્ટિગોચર થઈ જાય છે. કાંચળી પણ એજ નમુનાની છે; પણ તેનાં મોળાયાં વગેરે જરીનાં છે. અંબોડામાં ફુલની વેણી ગુથેલી છે; અને વાળાના અત્તરનો ધમધમાટ પ્રસરી રહ્યો છે. પેલી તરફની આજુએ ચાંદીના ઝાડમાં ઉંચી જતની અગરખત્તીઓ બળતી કરી

મૂકી છે. પાસે વાળાનો એક નાળુક પંખો પડ્યો છે; પરંતુ ગચ્ચી પર મંદ અને શીતળ હવા આવતી હોવાથી તેની જરૂર પડતી જણાતી નથી. કામસેના પાસે પંત તકીઆને અડીને આડા પડ્યા છે. તેમની પાસે કાનખાખનાં નાનાં નાનાં ઓશીકાં પડ્યાં છે. કાનમાં કરમદા જેવાં બે મોતીની વાળા હોઇને તેમાં લીલા કાચનું લોલક લટકતું હોવાથી પંતનો જમણો ગાલ લીલો છમ જેવો દેખાય છે. તેમની ચોટલી લાંબી હોઇ એ અત્યારે પીક પર છૂટી પડેલી હોવાથી તેમાંના અત્તરનો સુવાસ છૂટી રહ્યો છે. કામસેના તેમને વખતો વખત પાકેલા પાનની ખીડીઓ કરીને આપે છે, અને ખીડી આપ્યા પછી જરદાની ચપટી ભરી હથેળીમાં લઇ તેમને આગળ ધરે છે.

આ પ્રમાણે પંત અને કામસેના આનંદ ઓઘમાં મહાલે છે તે વખતે તેમનામાં જે વાતચીત થાય છે એ જરા સાંભળવા જેવી હોવાથી આપણે શાંત ચિત્તે તેમની પાછળ બેસીને સાંભળીશું. વાતની શરૂઆત કરતાં કામસેના ઓલી:—“ અહો પંત ! તમે તો આજ “ મુંગાવત જ લીધેલું છે કે શું ? જણાય છે તો તેમ જ. આ ગરીબ “ બાપડી પર વળી કંઈ આળ લાવવાનો વિચાર છે કે શું ? એક કલાક “ થયો પણ બિલકુલ સ્તબ્ધ જ ! મુઓ એવો તે શો ગહન વિચાર “ ચાલે છે ? કંઈ સમજાય તો સાંઝે ! ”

પંત—“ સ્ત્રીઓની આગળ ગહન વિચારની વાત ન કરવી “ એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે ! ”

કામસેના—“ ચૂલામાં નાખો એ તમારાં બધાં શાસ્ત્રોને લઈને ! ! “ શાસ્ત્ર લખનારા પણ મુઝ્યા તમારા જેવા પુરૂષો જ હતા ને ! તેમાં “ મારા જેવી દોષ એકાદ સ્ત્રી હોત બે શાસ્ત્રકર્તી તો પછી બેત “ એ જ પુરૂષોની મઝા ! એ મુઝ્યાઓને સ્ત્રીઓ બે એટલી બધી

“ નીચ લાગતી હતી તો એ પોતે સ્ત્રીઓના પેટમાંથી શા માટે
“ જન્મ્યા ? પુરૂષના જ પેટમાંથી કેમ ન જન્મ્યા ? ”

પંત—“ થયું, રીસ ચડી કે ? સહેજ બોલતાં બોલતાં આવી
“ રીસ એટલે શું ? આટલા માટે જ અમે અહીં મુંગાવત લઈએ
“ છીએ, સમજ્યાં ? એ બોલવુંય ન જોઈએ, અને રીસ ચડાવવાનું
“ પણ ન જોઈએ, એમ અમને થઈ આવે છે ! ”

કામસેના—“ ઠીક જ છે એ બધું. અહીં આવ્યા પછી બોલવું
“ ચાલવું શાનું ગમે ? બોલવા ચાલવાના ઠેકાણાની તમારે ખોટ થોડી
“ જ બળી છે ! આ રાંડ પાસે તો અમસ્તું આવવાનું માટે આવ-
“ વાનું ! ! પ્રિયસ્થાન હોય ત્યાં ગમે બોલવું અને ચાલવું ! ”

પંત—“ તમારે જ મોઢે ન્યાય થયો. ‘ પ્રિયસ્થાન હોય ત્યાંજ
“ ગમે બોલવું અને ચાલવું. ’ ન્યાય થઈ ગયો. આ સ્થળ પ્રિય જ છે. ”

કામસેના—“ મને એવી ડોળડોળા કરતાં ક્યાં આવડે છે ?
“ હું તમને સાફ કહી રાખું છું કે, આવું નિર્દયપણું મારા કાઈ
“ પણ કામમાં ચાલશે નહીં ! ગામમાં બીજી બહુએ જગાઓ છે ! ”

પંત—“ હા છે, હું ક્યાં કંઈ છું કે નથી; પણ એ જગાઓ
“ પ્રિયસ્થાન તરીકે થોડી જ છે ? એ બધી જગો તો અમારી અ-
પ્રિય જ છે ! ! ”

કામસેના—“ અહાહા ! અજવાળું ચકાચક ! ! જાણે કે કાઈ
“ ખરું જ સમજી જશે ! ”

પંત—“ સંશય શા માટે ? ”

કામસેના—“ ખાઓ સોગન જોઈએ ! ”

પંત—“ શાના ? ”

કામસેના—“આ કામસેના સિવાય બીજી તમામ સ્ત્રીઓ
“માતૃશ્રી કહીને !”

પંત—“એ બોલવામાં શું કંઈ અર્થ છે ? મનુષ્યના હાથે
“અજ્ઞાનપણામાં કંઈ થતું નહીં હોય કે ?”

કામસેના—“ત્યારે આપ સજ્ઞાન ક્યારથી થયા ?”

પંત—“તમારી જોડે સંબંધ થયો ત્યારથી !”

કામસેના—“ખરેખર તમારા આ શબ્દો સાંભળી મને બહુ
“રીસ ચડે છે; પણ શું કરું કે મારો કંઈ ઉપાય ચાલતો નથી.
“હું મનમાં પચીસ વખત નિશ્ચય કરું છું કે, કાશીની જાત્રાએ
“નીકળી જાઉં; પણ મુઠ મને તમે શી મોહિની લગાડી દીધી છે કેણુ
“જાણે ! એક દિવસ પણ તમારું મોં નજરે પડતું નથી તો રડ્યો
“જીવ નીકળી જવા બરાબર થઈ જાય છે ! !”

પંત—“આબેહુય તેમજ—તમારી પેટે જ અમને પણ થાય
“છે; પણ શું કરવું ? કામસેના સિવાય આ જીવને પગવાર પણ
“ગમતું નથી !”

કામસેના—“કામતું બોલેલું બોલવું એમાં અર્થ શો ? તેના
“કરતાં ન બોલવું સારું.”

પંત—“ઠીક છે, રહેવા દો ત્યારે અમારું બોલવું. કશુંકા ક-
“રતાં અબોલા ઉત્તમ. અમે અમારું બોલેલું પાછું ખેંચી લઈએ છીએ
“નંદાએ તો, પછી તો થયું ને ?”

કામસેના—“એટલા બધા દરાવપર આવવાની કાંઈ જરૂર
“નથી. પણ તમે મને પહેલાં એટલું કહો, કે તમે શું લડાઈ કરવા
“માટે અહીં આવો છો ? હમણાં હમણાં આમ શું રડ્યું કરો છો

“કાણુ જાણે ! બાકી સર્વ સરદારી માણસો પ્રત્યે સારા અને એકલી
“મેં જ શા પાપ કર્યા છે કોને ખબર ?”

કામસેના જાણે રડતી હોય તેવો ઢોંગ કરવા લાગી.

પંત—“અરે મૂર્ખી ! વિનોદની વાતને તોં આમ છેક હદ-
“બહાર લાવી મુકી એ શું ? આ રોવાનું શસ્ત્ર સ્ત્રીઓ પાસે જખર-
“દસ્ત હોય છે ! છાની રહે. હવેથી આપણે એવું કદી બોલીશું જ
“નહીં, તો પછી તો થયું ને !”

કામસેનાને પાસે લઇને પંત તેને સમજાવવા લાગ્યા.

કામસેના—“તમને અમારો કંટાળો આવ્યો હોય તો અમે
“અમારે ગમે ત્યાં જમશું અહીંથી કાળું કરીને; પછી તો મરજી
“પ્રમાણે થશે ને ? આવી જીવમી સલામી શા માટે જોઇએ ?”

પંત—“તમારી પહેલાં હું જ અહીંથી મારે ચાલતો થાઉં
“હું એટલે થયું ને ?” પંત ઉઠવા લાગ્યા.

કામસેના—“મને ઠાર મારીને પછી આગળ પગ મુકા એટલે
“મારી શોક્યને તો હંમેશની દિવાળી થાય !”

પંત—“અમને માત્ર હોળી થશે, તમે ગયા પછી ! !”

કામસેના—“હવે આખરે એસવું છે કે વળી હજી કંઈ
“વિશેષ શોભા કરાવવી છે ?”

પંત—“તો પણ હીક છે. અત્યારે બે વાગવાનો વખત થવા
“આવ્યો છે. અમને ઝિંધવા બુંધવા દેવા છે કે નહીં ?”

કામસેના—“ઉઘવું હોય તો પલંગ તૈયાર છે તમારે માટે.
“હું મારે અહીં જ પડી રહીશ ! અમસ્તી કોઇને અડચણ શા
“માટે કરવી ! !”

આટલી વાત થતા થતામાં પતે ફરી પાછડી ઉતારીને ખીંટી પર મૂકી અને કામસેનાની પાસે જઈ તેને ઉંચકી બીજાના પર નાખી. પછી પડ્યાં પડ્યાં ઉંધ આવતાં સુધીમાં એ બે વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ.

કામસેના—“ કંઠા માટે છેવટે શું કર્યું ? એનું જ્યાં સુધી નક્કી “ કરશે નહીં ત્યાં સુધી હું તમારી જોડે એક અક્ષર પણ બોલ- “ નાર નથી. ”

પંત—“ હજી ગમે તે રીતે તમારે એક મહીના સુધી તેને “ માટે થોભવું પડશે. ”

“ મૂક્યા મારા ગળે હાથ જોડ ! ”

“ ગળે જ શું પણ તું કહીશ ત્યાં હાથ મૂકવા તૈયાર છું ! ”

“ લુચ્ચાઈ કરવાની જન્મખોડ જ જ્યાં પડી ગઈ છે ત્યાં હવે “ દવા શી મળે ? પણ હું એક બીજી વાત પૂછું ? ખરો જવાબ આપો “ તો પૂછું. ”

“ ખરો જવાબ આપવા જેવું હશે તો હું જૂઠું શા માટે “ કહીશ ? આ પંત ઘોડીઆમાં પણ જૂઠું રડ્યો નથી. ”

“ હમણાં બહાર ગણગણ ચાલે છે એ ખરી કે ખોટી ? ”

“ એ મોઢમ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું શી રીતે આપું ? ”

“ કાંપમાં સાહેબની ચાલમાં કોઈએ ઝેર નાખ્યું એમ કહેવાય “ છે એ ખરું કે ખોટું ? ”

“ એ તો સાહેબના બટલરને ખબર ! આપણને કેમ માલુમ પડે ? ”

“ પણ મારા સાંભળવામાં તો કંઈ ઓળતું ડોળ જ આવ્યું “ છે. ઈશ્વર કરે ને તેવું ન થાય એટલે થયું. ”

“પણ તમારા સાંભળવામાં શું આવ્યું છે, એ તો મને જણવા
“દો પહેલાં !”

“મને કંઈ ખરાબર ખબર નથી; પણ એ સંબંધમાં સાહેબના
“મનમાં મહારાજ માટે કંઈક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે એમ લોકો
“કહે છે; એટલું જ નહીં પણ એ વાત તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ
“ગયાનું પણ હું સાંભળું છું !”

“આ વાત તો હું આજ તમારે મોઢે જ સાંભળું છું. હવે
“કાલે આ સંબંધે જરૂર તપાસ કરવી જોઈશે.”

“શહેરમાં લોકો તો નાના પ્રકારની વાતો કરે છે; પરંતુ તે
“સંબંધમાં અમારે શું પ્રયોજન છે ! અમારે તો ફક્ત તમારા
“સંબંધની શીકર !”

“મારા વિષે તમારે બિલકુલ શીકર કરવી નહીં; કારણ, ગામ
“બળે પણ હનુમાન તો ગામ બહાર જ હોય ! તેને ઉની આળ પણ
“લાગતી નથી !”

“પણ આ આવડું અફાટ કૃત્ય દોનું હોવું જોઈએ ?”

“ભગવાન જાણે ! અમે ધરના રોટલા ખાઈને લશ્કરના રોટલા
“શેકવાનું કામ કરતા નથી. જે કરશે તે ભરશે.”

“પણ દરબારમાંનાં કેટલાંક નામે લોકચર્યામાં આવ્યાં છે.
“વળી આ હકીકત ખુદ મહારાજ પણ જાણે છે એમ કહેવાય છે,
“એ શું ખરું ?”

“આ સંબંધમાં હું તો કંઈ પણ જાણતો નથી. તથાપિ મહા-
“રાજ આ વાતમાં હોય એ સંભવિત નથી. જવા દો એ પંચાત.
“એ વાત જ આપણે અહીં ન કરવી એટલે થયું.”

“પણ મને તમે એટલું જ કહો કે, પારસી દીવાને આવીને

“ શું કર્યું ? પહેલાના કરતાં વળી હમણાં તો બલબલપૂરી વધારે
 “ જ થઈ છે. મને તો લાગે છે કે હવે આ આખું જહાજ જ નીચે
 “ ખેસી જશે ! ”

“ તમારી સ્ત્રીઓની કલ્પનામાં જે આવે તે ખરું ! તથાપિ એ
 “ સાહેબની હવે થોડા જ દિવસમાં અહીંથી ઉચ્છટંગડી થનાર છે,
 “ એ માત્ર ખરેખરું લવિષ્ય છે. ”

“ પણ એ જ સાહેબે અમુક અમુક માણસો વડોદરામાં ન રહેવાં
 “ જોઈએ એવી ખટપટ ચલાવેલી હોવાથી, હવે તમારે જ અહીંથી
 “ ગાંસડાં પોટલાં ઊંચકવાં પડશે તેવું કેમ ? ”

“ એને જ કહે છે પારસી દિવાનનો પ્રતાપ ! હજી શું શું થાય
 “ છે એ તો જુઓ ! ”

“ એ જ બધો ગોટાળો છે તો ! આજ ત્રણ વર્ષ થયાં પરંતુ
 “ હજી દરબારની સુવ્યવસ્થા થતી નથી ! નવીન આવેલી મંડળી તો
 “ દરરોજ રાજનામાં લખી મોકલે છે ! ”

“ અને જૂનાની પપુડી તો પહેલાં જ ત્રાગી ગઈ છે ! ”

“ તમારા જેવા નાનાફડનવીસ રાજ્યમાં હોવા છતાં આવી
 “ બુમો રાજ્યમાં કેમ ઉડતી રહે છે ? ”

“ સ્ત્રીઓની એક કહેવત છે કે લુગડું ઝિતરડાઈ ગયું હોય તો
 “ તેને દોરો ભરી સાંધે, પણ તદ્દન જળી ગયું હોય તેને શું કરે ?
 “ અમારા દરબારની પ્રસ્તુતની સ્થિતિ પણ એવી જ થઈ પડી છે. ”

“ એ બધું તમારી કરણીને લીધે—એટલે તમે અને તમારા
 “ લોકોની કરણીના પ્રતાપે જ બિચારા મહારાજ પર આખું આકાશ
 “ તુટી પડ્યું છે ! ”

“ અમે શું કર્યું ? ”

“ પેલા ધર્માજીરાવના ધરની સ્ત્રીઓને મારી માર્કે શા માટે
 “ બોલાવી મગાવી ? ”

“ એટલે ? એ વાતને અને આ દરબારી વાતને સંબંધ શો ?
 “ એ તો ખાનગી વાત છે. ”

“ તમારા દરબારનો દુર્લૌકિક આખી પૃથ્વી પર જે થયો છે,
 “ તે તમારાં ખાનગી ખરાબ આચરણના જ પ્રતાપે ! સમજ્યા ? અને
 “ મુખ્યત્વેકરીને દરબારનાં જ માણસોએ પોતાના હાથ મોકળા કરીને
 “ મહારાજના નામને બદનામ કર્યું છે. અનેક સ્ત્રીઓનું પાતિવ્રત્ય
 “ વિવિધ પ્રકારની યુક્તિથી ભ્રષ્ટ કરાવીને, તેમના શ્રાપો તમોએ મહા-
 “ રાજને દેવડાવ્યા છે ! તે જ અભિશ્રાપ હવે કોઈ પણ ઉપાયે ઉગી.
 “ નીકળીને મહારાજનો નાશ કરવાની તક બોળે છે. ખરું પૂછો તો
 “ હું પણ તમારા ફંદમાં ફસાઈને બહુ જ ખરાબ આચરણમાં સપ-
 “ ડાઈ ગઈ છું; એ બદલ મને હવે અતિ પશ્ચાત્તાપ થાય છે; પરંતુ
 “ હવે ઉપયોગ શો ? એ બદલ મારે ઈશ્વરના દરબારમાં દંડ ભોગવવો
 “ પડશે જ. ધર્માજીરાવની પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનો શ્રાપ મારી જાતી પર
 “ આવીને બેસશે, એ નિઃસંશય છે. અંતકાળે તેનો વિશ્વાસઘાત મારી
 “ જાતી પર આવીને ઉભો રહેશે જ. હવે હું શું કરું ? ”

“ પણ આજ તને આ થયું છે શું ? આજ તારી જીભ બહુ કેમ
 “ વધી ગઈ છે ? માસ છ માસનું બોલવાનું એકદમ બોલી નાખ-
 “ વાનો તને આજ વિચાર થઈ આવ્યો છે કે શું ? ”

“ તમે ગમે તેમ કહો; પરંતુ મને આ ગાયકવાડી દરબારનું
 “ પરિણામ હવે સાંઝે દેખાતું નથી; તેમ જ તમારું પરિણામ પણ
 “ સાંઝે દેખાતું નથી. સિવાય મારે મારે કહેશો તો, મને હવે ઘડીનો
 “ પણ ભરોસો લાગતો નથી. ઘણુંકરીને મને લઈ જવા માટે યમદૂતો
 “ નજીક જ આવી પહોંચ્યા હોય એમ મને લાગે છે ! ”

“ આ તું શું બડબડે છે ? તને વાયુ બાયુ તો થયો નથી ને ? ”

પ્રકરણ ૧૭ મું.

મેળાપ—ચોરી—ખૂન—પરિણામ.

“ જમાના જેવે જલમ છે, ન માલમ શું થવાનું છે;
 “ નજીમી કાણ એવો છે, બતાવે શું થવાનું છે.
 “ જણાશે સાફ કે ઈનસાફમાં આવમ મુંઝાણી છે;
 “ ભલે વીને જમાના લાખ, તોયે શું થવાનું છે.
 “ ફેરે નિત્યે નહીં સ્થિરતા, ભરેસો શો અરે ! એનો;
 “ ન જાણું જનકીનાથ ! પ્રભાતે શું થવાનું છે. ”

શશીવર્મા.

પ્રિય વાચકો ! આપણે હમણાં જ સાંભળ્યું એ પ્રમાણે પંત અને કામસેનાનું બોલવું ચાલતું હતું, ત્યારે મણિના દિવાનખાનામાં શું ચાલતું હતું તે હવે આપણે જોવા જઈએ. પંત અને કામસેનાની વાર્તાનો મર્મ સમજાવો, એટલે હવે તેમને ગચ્ચી પરતી મંદ અને શીતળ હવામાં નિરાંતે ઊંઘવા દઈ, આપણે ચાલો મણિના દિવાનખાનામાં જઈએ. મણિ નાયિકાની છોકરી નથી; પણ એક સુશીલ વંશમાં જન્મેલી મરાઠા કન્યા છે, એ તમે જૂલ્યા નહીં જ હો.

મણિને મળવા માટે તેના દિવાનખાનામાં ભ્રમર અને સદ્ગુણ આવેલા છે. મણિએ ભ્રમરને પોતાના પલંગ પર બેસાડી, સદ્ગુણને પાસેની ખુરશી પર બેસાડ્યો છે. તેમની મુલાકાતથી મણિને, અને મણિની મુલાકાતથી તેમને અત્યંત આનંદ થઈ રહ્યો છે. ભ્રમર અને સદ્ગુણ એ ધરના ત્રીજા માળ પર ત્રણ મહીના થયાં રહેતા હતા, તોપણ ધરનાં કોઈ માણસના જાણવામાં એ આવ્યું નહોતું. ધરમાંથી

અનાજ, પાણી, કપડાં, ડૂલ, અત્તરની શીશીઓ વગેરે જાણુસો મુકેલે ઠેકાણેથી દરરોજ ઉપડી જતી હતી ખરી; પરંતુ આ બધો ખેલ પિશાચોનો હશે, અને આપણા ઘરમાં બે ગુપ્ત પિશાચો ભરાયાં છે, એમ ઘરનાં માણુસો માનતાં હતાં. અન્નપાણી વગેરે સિવાય બીજા કશાને ઉપદ્રવ થતો નથી, અને માણુસોને પણ કંઈ પીડા થતી નથી, એથી કરીને એ ઘરનાં માણુસો તેટલેથી જ સંતોષ માનતાં હતાં. ભ્રમરને દરરોજ મણિનાં દૂરથી દર્શન થતાં હતાં; પરંતુ ભ્રમરનું દર્શન મણિને અત્યારે પહેલવહેલું જ થયું હતું, આથી તેને બહુ જ આનંદ થયો હતો. મણિને જોઈને ભ્રમર તેના પર મોહિત થયો હતો ખરો, પણ કોઈપણ વાત શોધ અને વિચાર પૂર્વક થતી જોઈએ, માટે તેણે ત્રણ માસ સુધી ગુપ્તપણે ધીરજ રાખી તપાસ કરી હતી. તેણે ત્રણ મહીના સુધી મણિની કસોટી કરી જોઈ; તેના આચરણની તપાસ રાખી, તેનો સ્વભાવ જોયો, અને એ સિવાય તેનું બોલવું ચાલવું તથા રીતભાત વગેરે જોયું, ત્યારે તેની પૂર્ણ ખાત્રી થઈ કે, આ છોકરી વેશ્યાના પેટની નહીં હોય; પણ કોઈક પણ ખાસ કારણસર તે આ ઘરમાં આવી ભરાણી હશે. છેવટે ખરેખરે વર્તન અત્યંત હપ્તકત જણાય માટે તેણે એક પત્ર લખીને મણિના ઝાશીકા નીચે મૂક્યો. તેમાં હું તારા પર સદ્ભાવ થયો છે, અને તને મળવા માટે હું આતુર છું, વગેરે લખીને પોતાની લખવા જોગ હપ્તકત પણ લખી હતી. એ પત્ર મણિએ વાંચીને તેનો ઉત્તર લખી તેણે ત્રીજા માળના દાદરના છેલ્લા પગથીયા પર મૂક્યો હતો. જે પત્ર આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા છીએ.

મણિનો પત્ર વાંચી ભ્રમર અત્યંત આનંદિત થઈ ગયો અને તેના લખવા પ્રમાણે નીચે આવીને સદ્ગુણ સાથે મણિની મહેમાન-

ગીરી લેતો મણિના દીવાનખાનામાં બેઠો છે. તેનું સ્વરૂપ જોઈને મણિ છેક જ લડુપડુ થઈ ગઈ; અને મળસ્કામાં કુવામાં પડી જીવ કાઢવાનો વિચાર હતો એ છોડી દઈને, ભ્રમરને વરમાળ પહેરાવી દેવાનો વિચાર અંતરમાં દઢ કરાવી દીધો ! ભ્રમરને પગે લાગીને તેણે પ્રથમ પોતાના હૃદયની એ લાગણી જણાવી. ત્યારે ભ્રમરે કહ્યું:-
 “ ધરમાંનાં મારાં વડીલોની સલાહ લીધા સિવાય અને અત્યાર પહેલાં
 “ જોને હું મારા હૃદયથી વચન આપી ચૂક્યો છું તેની પરવાનગી
 “ લીધા સિવાય હું તારો અંગિકાર કરી શકીશ નહીં. તારી મરજી
 “ હોય તો હજી થોડા દિવસ ધૈર્ય ધરીને રહે. ”

મણિએ ઉત્તર આપ્યો : “ આપ મારી વ્યવસ્થા ગમે તે કરો;
 “ પરંતુ હું તો તમારા ચરણે પડી છું. ”

મણિએ આમ કહીને ભ્રમરની મનોભાવથી યથાચોગ્ય રીતે પૂજા કરી ફૂલનો હાર પહેરાવ્યો; હાથમાં ગજરા આપ્યા, અને શરીર પર એક કસમી દુપટ્ટો નાખ્યો, એ જ દુપટ્ટો તેને સરસ ગાવા બદલ દર-બારમાંથી બક્ષીસ મળ્યો હતો. આ પ્રમાણે મનોભાવથી ભ્રમરની પૂજા કરીને ફરી એક વખતે મણિએ તેના પગપર માથું મૂક્યું. પછી તેણે સદગુણનું પણ એ પ્રમાણે જ આદરાતિથ્ય કરીને તેને પણ એક દુપટ્ટો આપ્યો. આટલું થયા પછી મીઠાઈનો ભરેલો થાળ આગળ ધરીને તેમાંથી જરા પ્રસાદી રૂપે પણ લેવા મણિ ભ્રમરને આજ્ઞ વ કરવા લાગી. એટલામાં—

*

*

*

*

ગચ્ચી પર વાતો કરી કરીને કામસેના અને પાંતની આંખોમાં ઉંઘ આવ્યાને હજી પૂરો કલાક પણ થયો નથી એટલામાં એ ધરમાં

એકદમ ગરબડ મચી રહી !! પાંચ પચીસ હથીઆરબંધ લોકો મોં કાળાં કરીને અને શરીર પર કાળાં વસ્ત્રો વીંટીને ધરમાં પેડા. તેમણે દરવાજે અને બારીઓની સાંકળો અંદરથી વાસી દીધી; અને જેમ ગમે તે પ્રમાણે ધમાચકડી કરવા મંડ્યા ! જ્યાં ત્યાં ‘પકડો ! પકડો ! મારો ! મારો !!’ એવા શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. આ તોફાન-ગરબડથી ઘરની માલકીણુ જાગી ગઇ, અને ગભરાયેલી ઉઠીને પ્રથમ પોતાના દાગીનાની પેટી જે ઓરડીમાં હતી ત્યાં જઈને એ પેટી પર આડી પડી ! ત્યારે ચોરને જોઇતી જ મદદ મળી ! તુરત જ પાંચ દશ જણા ઓરડીમાં જઈને દાગીનાની પેટી કામ-સેના આગળથી ખેંચી લેવા લાગ્યા; પરંતુ કામસેના પેટી છોડીને દૂર ન થાય. છેવટે ચોરોએ ‘તું પેટી છોડી દે, નહીં તો તને ઠાર મારીશું’ એવી તેને ધમકી આપી. પરંતુ એ દ્રવ્યલોભી સ્ત્રીએ પેટીને છોડી નહીં ! ત્યારે તેમાંના એક જણે તે જ ઘડીએ તલવાર-થી તેના શરીરના કકડે કકડા કરી નાખ્યા !

* * * *

આટલામાં જામર અને સફગુણ પોતાનાં હથીઆરો ખેંચીને એ દંગામાં જઈ મળ્યા; ત્યારે એ ચોરોની સારી પેઠે પચ્ચી ઉડી ગઇ, જામરે પોતાની તલવારવડે ચાર પાંચ જણાનાં મડદાં પાડ્યાં, અને સફગુણે પોતાનો તમચો એ ચાર જણાના પેટમાં ખોસી ઘાલ્યો ! છેવટે સફગુણે પોતાની પીસ્તોલના બહાર કરવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે પેલા ચોરો ગભરાયા અને આગલી પાછલી બારીઓ વાટે પલાયન કરવા મંડ્યા ! પરંતુ જતાં જતાં-નાસતાં નાસતાં-ચોરો એ ધરમાંથી એ કિંમતી વસ્તુઓ ઉપાડી ગયા. એક દાગીનાની મોટી પેટી, અને બીજી કેવળ લાવણ્ય-રત્નની ખાણ મળી !!!

*

*

*

આ પ્રમાણે ચોર કાર્યસિદ્ધિ કરીને ગયા પછી, વડોદરાની ખલાસ પોલીસ મશાલો સળગાવીને આવી. તેણે કામસેનાના ઘરમાં શી રીતે ઘાડ પાડવામાં આવી તેની તપાસ કરવા મંડી ! પરંતુ આ વખતે એ ઘરના ત્રીજા માળ સિવાય બીજી કોઈ પણ જગોએ માણસ રહ્યું નહોતું. આવા ગરબડાટમાં ગચ્ચી પર મંદ અને શીતળ હવા ખાતી સૂતેલી પંત સાહેબની સ્વારા ક્યારે ઉપડી ગઈ, અને કેવી રીતે ગઈ એ ઈશ્વર જ જાણે ! ફોજદારે આખા ઘરની ઝડતી લીધી ત્યારે તેમને કામસેનાનું તથા બીજાં ચાર પાંચ મડદાં મળી આવ્યાં. પછી તો ત્યાં બધા મોટા મોટા અમલદારો મળ્યા, અને તેમણે બધા ઘરમાં તપાસ ચલાવી; ત્યારે ત્રીજા માળ પર કશબી દુપટ્ટો ઓઢીને સૂતેલા બે માણસો જણાયા. આ ભ્રમર અને સદગુણ જ હતા. તેમને ત્યાંથી નાસી જવાની સગવડ મળી શકી નહોતી; તથા ઘરની માલકીણને ચોરોએ મારી નાખી છે એ પણ ધાંધલમાં તેમણે જાણ્યું નહોતું.

પોલીસના હાથમાંથી ચોર છૂટી ગયા અને શાહુકાર સપડાયા. તેમના શરીર પરના દુપટ્ટા અને લોહીથી ખરડાયેલાં હથીયારો વગેરે મુદ્દા મળ્યા પછી પોલીસે એ બેઉના શરીરની ઝડતી લેતાં ભ્રમરના ખીસામાંથી મણિનો પત્ર પણ મળી આવ્યો. તેમાં મળસ્કામાં હું કુવા કે વાવમાં પડીશ એવું લખેલું હતું, અને અત્યારે એ ઘરમાં પણ નહોતી; એટલે દ્રવ્યલોભ માટે આ બે જાણે જ આ ખૂન કરેલું હોવું જોઈએ એવું ઈર્ષ્ય !! કારણ, મણિના પત્ર ઉપરથી મણિને આ પ્રત્યક્ષ રીતે સહાયક થયા હોય એમ પાકું અનુમાન ઈર્ષ્ય. પછી પોલીસે કામસેનાને ઘેર તાળાં મારી પહેરો બેસાડ્યો; અને નિયમ પ્રમાણે મડદાનું પંચનામું વગેરે કરાવી તેની આગળની તમામ અવસ્થા

કરી. બધી કાચી ચોકડી થયા પછી આ કેસ આગળ કમીટ કર્યો. જામર અને સદગુણ જ્ઞાનગી કેદખાનામાંથી છૂટી સરકારી કેદખાનામાં પડ્યા !!

પ્રકરણ ૧૮ મું.

વડોદરા રાજ્યની ડામાડોળ હાલત.

* “સત્યધર્મ વિહીનેન ન સંવધ્યાકત્યંચન ।

“સુસંધિતોઽવ્યસાધુત્વાદચિરાચાતિ વિક્રિયામ્ ॥”

વખત આવે કોઈનું કોઈ રહેતું નથી. જેના પર સંકટ આવી પડે તેને જ બધું સહન કરવું પડે છે ! પ્રસંગવશાત્ પિતા પુત્રને તજ દે છે, અને પુત્ર પિતાને તજ દે છે. તે જ પ્રમાણે કાકા, મામા, ભાઈ, બહેન વગેરે સંબંધીઓની પણ સ્થિતિ હોય છે. જ્યાં સુધી બધું સારે સારું હોય છે ત્યાં સુધી બધાં મધપૂડાની માખીઓની પેઠે આપણી આસપાસ ગણગણ કરવા આવે છે; પણ જેમ તારૂં જતાં સ્ત્રીઓ પ્રીતિ રાખતી નથી; દ્રવ્ય જતાં દંભી મિત્રો અને સંબંધીઓ આપણી અગત્ય કરતા નથી; દાન ન મળતાં યાચક લોકો દાતાનું ઘર તજ દે છે; રોગ મટી જાય એટલે રોગી વૈદ્યની ગરજ રાખતો નથી; વરવધૂનાં ચાર હાથ મળે એટલે ઉભય પક્ષ તરફનાં માણસો મધ્યસ્થ રહીને યોગ મેળવી આપનારને પીછાનતા નથી; ફળ, પુષ્પો

* સત્ય તથા ધર્મથી જે રહિત છે તેની સાથે કોઈ દિવસ સંધી કરવી નહીં. તેની સાથે કદાચિત સારી રીતે સંધી કરીએ તોપણ ચોતાની અસાધુતાને લીધે તે પુરૂષ તરત વિક્રિયાને પ્રાપ્ત થાય છે.

અને પાંદડાનો નાશ થતાં પક્ષીઓ એ વૃક્ષ તરફ જોતાં પણ નથી; અને ઘણી હાથમાં આવે એટલે વહુ સાસુની પરવા રાખતી નથી. એ જ પ્રમાણે સર્વ જગત આપમતલ્લખી છે ! ડાહ્યા મનુષ્યો આ સર્વ કપટી વ્યવહાર જાણતા હોવાથી આરંભથી જ સાવધાનતાથી વર્તે છે, એટલે જગતને પીછાનીને તે પ્રમાણે જ ચાલે છે; અને આ બધું સમજતા નથી તે વખતે વખત ઠેગાં ખાય છે.

વડોદરાના ગાદીપતિ મહારાજ મહારાવ ગાયકવાડની સ્થિતિ પણ હમણાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જ થઈ છે ! તેમને જગતના વ્યવહારની પીછાન બહુ થોડી હોઈને, માણસની પરીક્ષા તો જરા પણ નહોતી. કોનો વિશ્વાસ કરવો જોઈએ, કોણ મિત્ર, કોણ શત્રુ, કેવો વખત, કેવો પ્રસંગ એ વગેરે સંબંધનું જ્ઞાન એક રાજકર્તાને જોઈલું જોઈએ તેટલું તેમનામાં નહોતું, અને તેથી જ છેવટે તેમની સ્થિતિ “શિષ્યાપરાધે ગુરોર્દંડઃ” એ પ્રમાણે થઈ હતી. કર્યું કોઈ બીજાઓએ અને ભોગવ્યું પડ્યું તેમને પોતાને ! જે લોકોને તેમણે પોતાના ગણ્યા હતા, જે લોકોને ખૂણા ખાતરામાંથી બહાર કહાડીને ઉદયમાં આણ્યા હતા; જેમને તેમણે પોતાની કૃપાથી ગરીબના કુખેર બનાવી દીધા હતા; તે જ લોકો છેવટે તેમના પર ઉલટી પડ્યા !!! તે ખરેખરા અણીના પ્રસંગે જ તેમના જીવ પર ઉડ્યા ! અને મહારાજાએ ડાહ્યા ગણીને જેમને પાસે રાખ્યા હતા, તેઓ પણ પોતપોતાનાં ખીસાં યથાસ્થિત રીતે ભરીને અણીને પ્રસંગે આગળનું ખરાબ ભવિષ્ય સમજવામાં આવતાં ખારોખાર રાજનામાં આપીને ચાલતા થયા ! તેમને પોતાને જ રહેવાની હિંમત ન રહી તો પછી બીજાની સંભાળ તે શી કરનાર હતા ?

આ પ્રમાણે ડાહ્યાઓ છોડી ગયા, મૂર્ખાઓ જીવ પર ઉડ્યા,

આમમંડળી શ્રીતુરી થઇ ગઇ; અને કેટલાક ‘રામાય સ્વસ્તિ રાવ-
ણાય સ્વસ્તિ’ એમ કહેતા કાનમાં તૂળશીપત્ર ખોસીને ખેંઠા ! આમ
થવાથી મહારાજની ફજેતી થવાનો પ્રસંગ નજીક આવી ઉભો. તેમના
પોતાનામાં હિંમત અને સ્થિરબુદ્ધિ નહોતી જ. તેથી ઘડીમાં એક
અને ઘડીમાં બીજો એવા વિચારો અમલમાં આવવા લાગ્યા. કેંપમાં
સાહેબ પાસે જે ખોલવું થયું હોય એનો શહેરમાં આવતાં ભંગ થઇ
જાય; અને શહેરમાં કરેલા વિચારોનો કેંપમાં જતાં ભંગ થઇ જાય,
આવો પ્રકાર ચાલતો હતો. એ સિવાય દરબારમાં પણ એ ત્રણ
પાર્ટીઓ પડી હતી. એ પણ એક બીજાને તોડી પાડવાને હમેશાં
ચત્નશીલ હોય. વળી દરેક મંડળીના કર્તૃત્વની છાપ મહારાજના મન
પર ઊડતાં વાર લાગતી નહોતી. જનાનખાનામાં જય એટલે મહારાજને
રાણીઓએ ગમે તેવી વાતો કહીને પોતાના કરી લેવા; નવી મંડળીમાં
ખેંઠા એટલે ત્યાં પણ મહારાજએ એકાદ ખલીતા પર સહી કરી
આપવી; અને કેંપમાં સાહેબ આગળ ગયા એટલે ત્યાં તો પાઘડી
ઉતારીને ગમે તે કરવા સંબંધી મહારાજએ કબુલાત આપીને
આવવું ! આ પ્રમાણે અનિયમિત અને છોકરવાદ ભર્યો બધો જીવહાર
ચાલુ થવાના કારણથી ગાયકવાડી વહાણ તળીએ ખેંસી જવાનો વખત
નજીક આવી પહોંચ્યો !

કેટલાક લોકો સિવાય બાકીની મુખ્ય કામદાર મંડળી અનીતિ-
થી વર્તવા લાગી, રાજ્યમાં ધર્માજીરાવનો અત્યંત છળ કરી તેને
હદપાર કર્યા એટલે એ ક્ષેત્રવાસી થયા. નીતિને બ્રષ્ટ કરવા માટે
હજી ચત્નો ચાલુ જ હતા. સુમતિ ડોકોરનાથ આગળ જઈને દરરોજ
પ્રાર્થનાપૂર્વક દાદ માગતી હતી; અને સુબુદ્ધિ તો તદન હદપાર થયા
જેવી થઇ અશક્તતાથી પથારીવશ થઇ પડી હતી ! આવી સ્થિતિ

રાજ્યની થયા પછી—બ્રહ્માક આગેવાન કામદારો દુર્વ્યસની અને અક્ષર શત્રુ હોવા પછી—અને સર્વત્ર અતીતિનું પ્રાપ્ત્ય વધી પડ્યા પછી રાજસત્તાનો લય બહુ જ જલદી કેમ ન થાય ?

હાય હાય ! હવે એક કરતાં એક વધારે દુઃખકારક પ્રસંગો લખવાનું અમારે કપાળે ચોંટયું છે, તેથી અમને બહુ જ ખોટું લાગે છે. તોપણ આ બધાનું પરિણામ આગળ—છેવટે—આનંદદાયક આવનાર છે, એ આશા પર અવલંબીને હમણાનાં દુઃખદાયક બનાવોનું ચિત્ર ગમે તેમ કરી ચિત્રી કહાડીએ છીએ. આ સંધીમાં શહેરમાં ભયંકર બાતમીઓ લોકચર્યામાં શરૂ થઈ હતી. કોઈ કહે કે, સાહેબના ઝેરના પ્રકરણમાં મહારાજા ખુદનો હાથ છે. કોઈ કહે કે તેવું કંઈ જ છે નહીં; પણ એ સર્વ ‘રજનું ગળ’ વચ્ચેના લોકોએ જ કરેલું છે ! કોઈ કહે હવે અંગ્રેજ અને મહારાજાને લડાઈ થવાની છે ! કેટલાકો કહે કે અંગ્રેજનું દશ હજાર લશ્કર કેંપમાં આવી ચૂક્યું છે ! તાત્પર્ય કે શહેરમાં એ પ્રમાણે દરરોજ નવી નવી અફવાઓ ફેલાવા લાગી. કેટલાક કામદારોનાં મોં પરનું તેજ જ ઉડી ગયું; અને સંજ્ઞાન લોકોને ભારે ચિંતા થઈ પડી. આ વખતે ખરેખર વડોદરા શહેરનો રંગ તદ્દન શીકાફસ થઈ ગયો હતો ! તેમાં પણ આવે વખતે વિદ્વાન દિવાન, હોંશીઆર ચીફ જસ્ટીસ, અને અનુભવી સરસુઆ, ઇસાદિ બાણીતી મંડળી રાજનામાં આપીને મુંબઈ તરફ વિદાય થઈ ગઈ, ત્યારે તો વડોદરાની પ્રજા અતિશય ભયભિત થઈ ગઈ, અને સર્વ શહેર ઉદાસ થઈ ગયું.

ઉપર પ્રમાણે મહારાજાની અમલ ખરાબર ચાળણીમાંના પાણી જેવો થયો હતો, તોપણ—આ વખતે પણ—તેમની પાસેના કેટલાકના દુર્વર્તનમાં જરા પણ તકાવત પડ્યો નહોતો. તેમણે પોતાની ઇચ્છા

પૂણ કરી લેવા માટે પોતાના નીચ ઉઘોગો ચાલુ જ રાખ્યા હતા ! ધર્માજીરાવ દાલાડેના સુરસાગર પરના ધરને તાળાં માર્યા હતાં, તોપણ તેમનો વિશ્વાસરાવ નામનો ચાકર દરવાજા પરથી ખસ્યો નહોતો. એ દરવાજા પર જ પડી રહેતો હતો. તે અહીં તહીંથી લોટ માગી લાવતો અને સુરસાગરના કાંઠા પર તેની બાટી શેકીને ખાઈ, આખા શહેરમાં ધર્માજીરાવ અને તેમનાં સ્ત્રી છોકરાં વગેરે સર્વ કુટુંબની શોધ કરવા ફરતો. આ પ્રમાણે આખો દિવસ તપાસ કરી, પછી ધર્માજીરાવના ધર આગળ આવી દરવાજા પરનાં તાળાનાં દર્શન કરી દેવડી પર પડ્યો રહેતો. આ પ્રમાણે તેની દીનચર્યા ચાલે છે એટલામાં એક દિવસે બે સિપાઈઓ બેડે લઈ એક કારકુન આવીને ધર્માજીરાવના ધરનું તાળું તોડવા લાગ્યો. ત્યારે તેણે તેને અટકાવીને કહ્યું કે:—“ હું ધર્માજીરાવનો માણસ તેમનું ધર સંભાળવા માટે “ અહીં હાજર છતાં તાળું ઉઘાડનાર તમે કોણ ? હું તાળું ઉઘાડવા “ દદાશ નહીં. ” ત્યારે એ કારકુને કહ્યું,—“ અમને સરકારી હુકમ “ થયો છે કે, આ ધર પાડી નાખીને અહીં રસ્તો કરવો ! સુરસાગરની “ આસપાસ ગાડી ફરે એવો રસ્તો કરવાનો છે; તેમાંનો ઘણોખરો “ રસ્તો તૈયાર થઈ ગયેલો હોય થોડો જ બાકી રહ્યો છે. માટે આ “ ધરમાંનો સરસામાન સરકારમાં પહોંચાડવી, ધર પાડી નાખીને જગો “ ખાલી કરી અમે રસ્તો કરવાના છીએ. ”

આ પ્રમાણે કારકુનનું બોલવું સાંભળીને વિશ્વાસરાવે પોતાનો ડાંડો ખભા પર નાખ્યો, અને સ્પષ્ટ કહ્યું કે, “ આ વિશ્વાસ ત- “ મારા હાથે અહીં ઠાર થયા સિવાય, અથવા તમે ત્રણે જણા “ મારા આ ડાંડાથી ઠાર થયા સિવાય આ ધર કદી પણ તમારે “ સ્વાધીન થશે નહીં ! સમજ્યા ? ” આમ કહીને એ ડાંડો હાથમાં

લઈને તૈયાર થઈ ઉભો રહ્યો. ત્યારે આવેલા બ્રાહ્મણ ભાઈ “ ફીક નેઈ લઈએ છીએ કેમ કાર કરે છે તે ! ” એમ રીસથી બબડતા આવ્યા હતા તેવા જ આલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૧૯ મું

વિશ્વાસરાવે બળવેલી ફરજ.

x “ ફુર્જન મુકે ન જત-સ્વભાવ, જાગે સક આંધળાં;
“ એની આંખે આવે અધારાં પગે થાય પાંજળાં,”

પણ—

+ “ શ્રીકૃષ્ણ પ્હોડયા દ્વારિકામાં, ઝબકીને જન્યા શ્રી નાય !
“ તત્કાલ ઉડીને ઉભા થયા, પ્રભુ ચાહ લોકનો નાય—

“ ધાયે પ્રભુ અનાથકો નાય—

“ ધાયો પ્રભુ અનાથકો નાય ! ”

એક દિવસ રાત્રે ધર્માશ્રાવનો વિશ્વાસુ ચાકર વિશ્વાસરાવ ધર્માશ્રાવના દરવાજાના ઓટલા પર પડ્યો છે. આખો દિવસ શહેરમાં ભટકી ભટકીને બહુ જ થાકી ગયેલો છે; પરંતુ ધર્માશ્રાવ અને તેમના કુટુંબનાં માણસોમાંના કોઈનો પણ હજી સુધી પત્તો નહીં લાગવાથી એ સંબંધના વિચારમાં ગમગીન જણાય છે. એ આખા શહેરમાં ફરી વળ્યો પણ કોઈનો ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નથી. તોપણ હજી એ વિશ્વાસુ ચાકર નિરાશ થયો નથી. ગમે તે પ્રયત્ને

અને મહેનતે પોતાનો શેઠ અને તેમનાં માણસોનો પત્તો મેળવી તેમને મળવાની તેની પ્રયત્ન આશા હજી જેવી ને તેવી જ છે. છેવટે આવતી કાલે કંઈ તરફ તપાસ કરવા માટે જવું એ સંબંધે વિચાર કરતો કરતો એ ઉઠી ગયો. ઉંધ આંખોને બહુ વાર ન થઈ, એટલામાં તેને એક પછી એક એમ અનેક સ્વપ્ન આવવા લાગ્યાં. પ્રથમ એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે જાણે એ પોતે ધર્માજીરાવની આગળ ઉભો છે; અને ધર્માજીરાવ તથા તેમનું કુટુંબ આનંદની વાતો કરે છે. સુમતિબાઈ અને તારાબાઈ પોતાની બહાલી પુત્રીઓ, નીતિ અને વિમલદુર્ગાને છાતી-સરસી ચાંપીને પ્રેમાશ્રુથી નવડાવે છે. ભ્રમર અને સફળ પોતા પર વીતેલાં વીતકો જણાવે છે; જે સાંભળતાં દયાળુ મનના ધર્માજીરાવ અને મામાસાહેબની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવે છે. વૃદ્ધ સુબુદ્ધિ પહેલાના કરતાં હવે સારી પેઠે હેંશીઆર થયાં છે; અને આખો દિવસ પથારી પર પડી નહીં રહેતાં ઉઠીને ઘરમાં આમ તેમ હરે ફરે છે; અને કંઈ કંઈ કરવા સુમતિ તથા તારાને કહે છે. નીતિ અને વિમલદુર્ગા માંહોમાંહે (મનમાં ને મનમાં) ખુશી ખુશી થાય છે. સ્વપ્ન-સૃષ્ટિનો આ દેખાવ બેઠા વિશ્વાસરાવ બહુ જ ખુશી ખુશી થઈ ગયો. પણ તેનો આ આનંદ ઝાઝીવાર સુધી ટકી રહ્યો નહીં. આ આનંદી સ્વપ્ન થોડી જ વારે ઉડી ગયું અને એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં ઉતર્યો. જાણે તે એક નદીને કાંઠે હાથમાં ધોતીયું અને લોટો લઈ નહાવા ગએલો છે. નદીમાં ધુંટણ જેટલા પાણીના પ્રવાહમાં ઉભો રહીને હાથ મોં ધુએ છે, એટલામાં નદીના મધ્ય પ્રવાહમાંથી કાળા મોઢાંવાળાં ચાંદરાનું એક ટોળું નીકળીને તેની પાછળ પડતાં તેને ના-સવાનું ભારે થઈ પડ્યું. એક પગ ઉપાડે તો બીજો ન ઉપડે એવી વિશ્વાસરાવની સ્થિતિ થઈ ગઈ! હવે શું કરવું? નદીના પ્રવાહ બહાર

નીકળાતું નથી; અને નદીના પ્રવાહમાં આગળ જાય તો પાણી બહુ ઊંડું છે. સામેથી માકડાં તેના પર ધસી આવે છે. આ પ્રમાણે ત્રણે તરફનો ત્રિભેદો ઘેરાઈ જવાથી છેવટે વિશ્વાસરાવે ઊંડાં પાણીમાં ડુબકી મારી—તરીને સામે કાંઠે નીકળી જવાનો વિચાર કરી તેણે ડુબકી મારી, એટલે વડોદરાના વિશ્રામબાગ આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. આ વખતે તેણે પોતાના શરીર સામે જોયું તો પ્રથમ નદીમાં નેએલાં ઝાળા મોંવાળાં માકડાંના જોડું પોતાનું આખું શરીર કાળુંમેશ જોડું થઈ ગયેલું છે; હાથમાં નહાવાનું પોતીયું પોતીયું કે લોટા નથી પણ એક ડાંડો રહી ગયો છે. આ વખતે તેણે જાણે ખરેખરા પિશાચનો વેપ લીધો હોય તેમ તેને જણાયું. તેણે આવા જ વેપે બાગમાં એક ખૂણેથી પ્રવેશ કર્યો. બાગમાં એક બંગલો હતો. એ બંગલામાં ગયો. ત્યાં જઈને જુએ છે તો પોતાના વહાલા શેકની પુત્રી નીતિ સહાય માટે ખૂબો પાડતી જણાઈ. નીતિની કરુણાજનક ખૂબો સાંભળતાં તે એકદમ જાગી ઊઠ્યો, અને બેબાળકો થઈને જુએ છે તો પોતે ધર્માજી-રાવના દરવાજાના એક ઓટલા પર પડ્યો છે !

વિશ્વાસરાવ બેઠો થયો—ફાટલી તૂટલી ગોદડીની પથારીમાં જ બેઠો બેઠો જોયેલા સ્વપ્ન સંબંધે વિચાર કરવા લાગ્યો. પ્રથમ તેને વિચાર થઈ આવ્યો કે, “ શું મેં સ્વપ્નમાં જોયું એ ખરું હશે ? નીતિબહેન “ વિશ્રામબાગમાં સંકટમાં સપડાયાં હશે ? અને મારાથી તેમને છોડાવી “ શકાશે ? જો તેમ હોય તો હું અહીં કેમ પડી રહું ? અરે ! પણ “ સ્વપ્ન તે કંઈ ખરાં હોય ! એ લો દિવસની મનની ભ્રમણાઓનું “ દર્શન જ ! ખીજું કંઈ નહીં. એવાં સ્વપ્ન તો બહુ એ આવે છે. “ વણી વખત એક ગરીબ બીખારી સ્વપ્નમાં રાત્રી થઈ જાય; અથવા “ કુબેર જેટલી સંપત્તિ મેળવે, એટલે શું તેને ખરી રીતે એ મળી

“ જાય છે કે ? નહીં, કંઈ જ નહીં. પણ દાદા-ધર્માશ્રાય-એક
 “ વખત કોઈ પુસ્તક વાંચીને સદ્ગુણભાષને સમજવતા હતા કે ક્યારેક
 “ ક્યારેક સ્વપ્ન તો નહીં પણ તેનો ભાવ અમુક અંશે ખરો પડે છે.
 “ એટલે કોઈક વખતે એમ પણ થાય છે કે સ્વપ્ન દ્વારા માણસને
 “ ભવિષ્યનું સૂચન થાય છે. તે પ્રમાણે આ સૂચન હોય તો ? પણ
 “ ત્યારે પહેલાં મેં આખા કુટુંબને આનંદથી વાતો કરતું જોયું તેનું
 “ શું સમજવું ? એવો પ્રસંગ આ દુષ્ટ મંડળીની સત્તા ચાલે છે ત્યાં
 “ સુધી તો આવવાની આશા નથી જ. પણ કદાચ ભવિષ્યે તેમ
 “ થવાનું હોય તેનું આ સૂચન ધર્માશ્રાયદાદના કહેવા પ્રમાણે હોય
 “ તો ? પણ ત્યારે વળી નદી શું ? માકડાંનું પેલું ટોળું શું ? અને
 “ એ બધું શું સમજવું ? કંઈ સમજતું નથી !! ”

આવા આવા વિચારો કરતો વિશ્વાસરાવ ફરી વખત સૂઈ ગયો.

વિશ્વાસરાવ દેવીભક્ત હતો, તે દેવીને માનતો, અને વખત બે-
 વખત દેવીની માનતા કરતો અથવા આઘા આખડી વગેરે રાખતો
 હતો; ટૂંકમાં દેવી પર તેની સારી આસ્થા હતી. આવેલા સ્વપ્ન સં-
 બંધી ઉપર પ્રમાણે વિચારો કરીને એ સૂતો એટલે એની માનીતી
 દેવીનાં તેને દર્શન થયાં. જાણે પોતે પોતાને હમણાં આવેલું સ્વપ્ન
 ખરૂં પાડવા દેવીને માનતા કરે છે; અને દેવી પ્રસન્ન થઈ તેના પર
 હાથ મૂકી તેને કેટલુંક કહે છે; અને તેને આવેલું સ્વપ્ન ખરૂં પાડ-
 વાનો બોધ કરી દેવી અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થતાં
 વિશ્વાસરાવ વળી સદ્ગુણો જાગી ઉઠ્યો, અને જુએ છે તો નથી દેવીનું
 મંદીર અને નથી કંઈ લેવા કે દેવા ! પોતે પોતાની ફાટલી તુટલી
 પથારીમાં સુરસાગર તળાવના કાંઠા પરના એક ઓટલા પર પડ્યો છે.

થોડા વખતમાં જ આવેલાં બે દૈવી સ્વપ્ન માટે બહુ વિચાર કરીને ઉવટે દેવીના કહેવા પ્રમાણે કરવા એ સંજ્ઞ થયો. દેવીએ તેને શું કહ્યું હતું એ આગળ વાચકો જાણે શકશે.

વિશ્વાસરાવ પથારીમાંથી ઉઠ્યો. ફાટલી તૂટલી ગોદડીનો વીંટો ઘાળીને ખૂણામાં મૂકી દીધી; અને દેવીના કહેવા પ્રમાણે તૈયારી કરીને વિશ્રામબાગને રસ્તે તે ચાલતો થયો. વિશ્રામબાગ આગળ જઈ, એક ખૂણેથી તે યુક્તિથી અંદર પેસી નીતિના પલંગ નીચે ભરાઈ ગુપ્ત્યુપ બેસી રહ્યો. આ બાગમાંના એક બંગલો ચતુષ્કોણ, નાનો પણ સરસ દેખાવનો અને ઘાટદાર હતો. બંગલાની ચારે બાજુએ ચાર કુવારા હતા, તથા આસપાસ નાનાં મોટાં સુંદર ઝાડ આવી રહ્યાં હતાં. બાગની રચના પણ અતિ વર્ણનીય હતી. બાગમાં નાની સડકો હતી અને તેની બંને બાજુએ મેંદીના ક્યારા સારી પેઠે લાગી રહ્યા હતા. આ બાગમાં આ બંગલા સિવાય પણ બીજા ઇમારતો હતી; પણ એ બહુ જ દૂર હતી. આ બંગલાના ઉપરના માળ પર ચારે કોર ખસતી ચટાઈઓ નાખી દીધી હતી; માત્ર એક બાજુની બારીઓ ઉઘાડી રાખી હતી. અંદર એક શાંતચંદ્રપ્રકાશનો દીવો (મુનલાઇટ) બળતો હતો. ત્યાં હાંડીઓ અને ઝુમરો બહુએ હતાં, પણ તેમાં દીવા ક્યાં નહોતા. વચ્ચેના દિવાનખાનામાં સીસમનો એક છત્રીપલંગ ગુલાબી મહરદ્વાનીવાળો હતો. પલંગ પર નરમ તળાઇ અને તળાઇ પર સફેદ ચાદર પાથરવામાં આવી હતી; તે ઉપરાંત ઓશીકાં, ગાલમધુરીયાં વગેરે શય્યાનાં ઉપસાહિત્યો પણ પડ્યાં હતાં. ચાંદીના તાટમાં પાન સોપારીનો બધો સરસામાન ભરી મૂક્યો હતો. બીજા એક તાટમાં ગુલાબ, ચંપો, ચંબેલી વગેરેનાં સૌગંધિક પુષ્પો, અને હારમળરા ભરી રાખ્યા હતા. તેની પાસેજ મેવા મીઠાઇના ભરેલા

બે ચાર તાટ પણ પડ્યા હતા. પલંગ પાસે વાળાના અને ખીજ સારા સારા પંખાઓ પડ્યા હતા. જૂદી જૂદી જાતના ઉત્તમ પ્રતિના અત્તર-ની શીશીઓ એક ચોપાઈ પર ગોઠવી મૂકેલી હતી. ચાંદીના લોટામાં ટાઢું પાણી ભરી તે પર ચાંદીનો પ્યાલો મૂકેલો હતો. ખીજ બાજુએ એક ચોપાઈ પર ભારે કીંમતની લરજરીની સાડીઓ તથા ખજોના તાકા પડ્યા હતા. એ સિવાય પલંગની પાસે જ ત્રણ પાયાવાળા એક વર્તુલાકાર ટેબલ પર એક મોટા ચાંદીનો તાટ હતો. તેમાં આશરે પચીસેક હજારની કિંમતનાં જડાવ અને સોનાનાં ધરણાં પડ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે આ બંગલામાં ફક્ત દારૂ સિવાય વિદ્યાસભોગનો તમામ સરસામાન બરાબર ખીનચુકેથી ગોઠવી દેવામાં આવ્યો હતો.

આ સ્થળની આ વખતની મનોરમ્યતાનું જોટલું વર્ણન કરીએ તેટલું ઓછું જ. કેવળ ઈંદ્રના નંદનવનમાંનું કિડાસ્થાન, કુબેરનું આરામ-સ્થાન, અથવા ગંધર્વનું ભોજ્યસ્થાન હોય તેના જેવી શોભા અત્યારે એની થઈ રહી હતી. આ અપૂર્વ સ્થાન જોઈને સાક્ષાત્ મદનને પણ મોહ થઈ જાય તો પછી ખીજની તો વાત જ શી ? રાત્ર શાંત હતી અને સ્વચ્છ ચાંદની પડી હતી. જઈ, જુદા, મોગરો, ગુલાબ, ચંપો, મદન-બાણ, મરવો ઇત્યાદિ સુવાસિક પુષ્પોના સુગંધથી આગ સુવાસના કુચ્છાર ફેંકી રહ્યો હતો. મોટાં મોટાં ઝાડો પર પક્ષીઓ બેઠાં હતાં; પણ આ વખતે એ બધાં ઝિંધતાં હોવાથી ચુપાચુપ થઈ ગયાં હતાં. બંગલાની ચારે બાજુએ કુચ્છાર ઊડી રહ્યા હતા. તેની ઊંચા ઊંચે ખીજ માળની બારીઓ સુધી પહોંચતી હતી; તેથી તેના ઝીણા ઝીણા તુષાર બંગલાની અંદર દીવાનખાનામાં જઈ પડતા હતા. દિવાન-ખાનાના એક ખૂણામાં હાર્મોનિયમ પોતાની મેળે વાગી રહ્યું હતું. અને તેની પાસે એક મોટું ઘડીઆળ ટકટક કરી રહ્યું હતું.

આવા મનોરમ્ય અને શાંત વખતે આ અંગલાના દીવાનખાના-
માંના સીસમના મચ્છરદાનીવાળા પત્રંગ પર એ તરુણ સ્ત્રીઓ ગાઢ
નિદ્રામાં સુતી હતી. વાયકો ! આ સ્ત્રીઓ કાણુ હશે એવો તમને
વિચાર થાય છે ? તમારી ઓળખાણની હોય એવું તમને લાગે છે ?
પ્રિય વાયકો ! એ વિચારી આપણી ઓળખીતી જ છે. ત્યારે કાણુ ?
તમે તેને ઓળખી ? ના, નહીં ઓળખાય. હો ત્યારે હું જ ઓળ-
ખાવું છું. એ નીતિ અને વિમલદુર્ગા છે. નીતિના મોં પર તારુણ્ય-
નું તેજ અરાખર ગુલાબના ફૂલના જેવું સતેજ દેખાય છે; તોપણ
તેનું મોં દુઃખ અને ચિંતાને લીધે જરા શીકશ પડતું જણાય છે.
તેના તમામ અવયવો પૂર્ણ રીતે ખીલેલા હોવાથી જાણે એ સાક્ષાત્
સ્તી જ હોય એવી દેખાય છે. તેના વાસુકીનાગ જેવા કાળાભર
માથાના વાળ, લવ્ય કપાળ, પાકેલા ધીલોડા જેવા ઓષ્ટ સંપુષ્ટ,
ગુલાખી ઝાંખ મારતા ગોરા ગાલ, તેના પરનું મદનોત્તેજક નાનું સરખું
છુંદણું, લાંખી માંસલ ડોક, પૂર્ણ રીતે ખીલેલા ઘાટદાર-ગોળ-નાન-
કડા-એ સ્તન, અને જાણે એ પર્વતને વિભક્ત કરી વહેતી નદીના જેવો
એ સ્તન વચ્ચેનો છાતિનો પર્વતની ખીણ જેવો ભાગ, નાનું સરખું
પેટ, સિંદણુ જેવી પાતળી કેડ, કદળીસ્તંભ સમાન જંઘા; એ વગેરે
અનુપમ સૌંદર્યની માલીક નીતિ જડ વસ્તુને પણ મોહિત કરી દેતી
હતી. તેનું તાદૃશ્ય પ્રમાણ તેણે પહેરેલી કાંચળી અને સાડી તેના
સૌંદર્ય પર એટલાં અધાં મોહી પડ્યાં હતાં કે, નીતિ ભર હિંમતમાં પડી
છે તોપણ એ મોહાંધ થએલાં છે કે-તેને એવી સન્નજડ પાથ ભરીને
પડ્યાં છે કે તેના શરીરથી જરા પણ દૂર થતાં નથી. અરે ! હાલતાં
કે ચાલતાં પણ નથી ! નીતિના સૌંદર્યથી પવન પણ થંભી ગયો
હતો, અને નીતિના આશક્તી પેઠે સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિથી ખારીમાં આંખ

બેરવીને જોઈ રહ્યો હતો !! તેની જોડે સુતેલી વિમલદુર્ગાં સ્વરૂપમાં નીતિથી સહેજ ઉતરતી પણ લગભગ તેને મળતી આવે એવી જ હતી. પરંતુ એ અત્યારે સ્ત્રીદશાની પૂર્ણ સ્થિતિમાં આવેલી નહોતી. તેથી નીતિના યૌવનસૌંદર્ય આગળ તેનું બાલસૌંદર્ય દાસીપણ કરતું જણાતું હતું.

આ બાગમાં અત્યારે માણસનો આવજન ખીલકુલ નહોતો, તોપણ એક માણસ એકાએક બંગલાના દિવાનખાનામાં પલંગ પાસે આવ્યો. તેણે રેશમી કારતું ધોતીયું તથા મલમલનું પહેરણ પહેર્યું હતું, અને દેખાવમાં એ સાધારણ ગૌરવર્ણનો દેખાતો હતો. તેણે ધીમે રહીને યુક્તિથી એક બાજુએ સુતેલી વિમલદુર્ગાને ઊંચકીને ખભા પર લીધી, અને નીચે લઈ જઈ એક ચોરડામાં ખીજાના પર સુવાડી. આટલું કરીને એ માણસ પાછો નીતિ સુતી છે એ દિવાનખાનામાં આવ્યો, અને નીતિના ઊઘાડા રહેલા મોંની અતિ તેજઃપુંજ કાંતિ સામે જોઈ પલંગ પાસે જ પણ જરા દૂર ઉભો રહીને વિચાર કરવા લાગ્યો:—

“ હવે કેમ કરવું ! મહારાજ ક્યારે આવશે કાણ જાણે ! મને તો હવે

“ આ સુંદરીને આલિંગન આપવા વિના જે વખત જાય છે તેની

“ એકેક પણ એકેક યુગ જેવી લાગે છે. મને તો લાગે છે કે મહારાજ

“ આવ્યા નથી, અને આ સુંદરી જગી થઈ નથી એટલામાં એક

“ વખત તેને સજ્જડ આલિંગન દઈ મારી મનઃકામના પૂર્ણ કરી

“ લઉં !! કારણ એ જગ્યા પછી વળી કબુલ કરશે કે નહીં એ પણ

“ હજી કાંતે ખબર છે ! બહુ હોંશીઆર છે તેથી એ મને દાદ દેશે કે નહીં

“ એજ હજી નક્કી નથી; અથવા મહારાજ અહીં આવ્યા પછી આને

“ જોઈને પાછા જશે કે કેમ એ પણ મોટી શંકા છે. કારણ મહા-

“ રાજની જોડે લમ કરવાને એ કબુલ થશે તોપણ તેની એકાંત.

“ મુલાકાત લીધા વિના મહારાજથી રહેવાશે કે નહીં એ એક સવાલ.
 “ જ છે ! અથવા એક વખત મહારાજ જોડે સંલગ્ન થયા પછી ફરી
 “ વખત આ પંખીડું આપણા પાંજરામાં સપડાશે એમ પણ ધારણા
 “ શાથી બાંધી શકાય ? તેના સાક્ષી કેણુ ? તેના કરતાં મહારાજ
 “ આવતાં પહેલાં જ તેને એક વખત દૃઢ પ્રેમાલિંગન દ્વનને કૃતાર્થ
 “ થઈ જવું એ વિચાર બીજા બધા કરતાં ઉત્તમ નથી શું ? હા,
 “ નિઃસંશય એજ સલાહ ઉત્તમ છે ! ત્યારે હવે મોડું શા માટે !
 “ આ મારા બાહુ તેને આલિંગન આપવા માટે અતિ આતુર અને
 “ તૈયાર થઈ ક્યારના તલપાપડ થઈ રહ્યા છે. ત્યારે વાર શામાટે ? પણ
 “ અલ્પહા ! શું આ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ ! અને કેવું આ સુકુમારપણું ?
 “ એણે અંબોડો કેવો સરસ વાળ્યો છે ? જાણે વાસુકીનાગ જ. નાક
 “ કેવું સીધું છે ? હોઠ તો જાણે પાકેલાં લીલોડા જ લટકે છે ! એની
 “ સાડીની પ્રસરેલી પાટલીઓ જોઈને ખરેખર મોર કળા કરતાં શર-
 “ માશે જ ! હવે વક્ષસ્થળને શી ઉપમા આપવી ? ન્હાના સરખા
 “ પણ અમૃતથી ભરેલા એ સુવર્ણકળશ કહું ; અથવા એ ચક્રવાક
 “ પક્ષી કહું ? ચક્રવાકની ઉપમા અહીં શા ઉપયોગની ? કારણ
 “ રાત્રે તે બિચારાંઓને વિયોગ થાય છે ; અને આ વક્ષસ્થળ પરના
 “ સૌખ્યનિધિ ગૃહસ્થ છે, તેમને તો રાત્ર કે દિવસ ક્યારેય પણ
 “ વિયોગ થતો નથી, ત્યારે વિરહદુઃખી ચક્રવાક પક્ષીની ઉપમા આ
 “ સ્થળે શા ઉપયોગી ? તે જ પ્રમાણે સુવર્ણકળશની પણ અમુક
 “ કિંમત આંકી શકાય છે ; અને વક્ષસ્થળ તો અમૂલ્ય છે ! ત્યારે
 “ એ બેઉ ઉપમા ગૌણ છે. પણ તેવી ઉપમા શોધવામાં અને વર્ણન
 “ કરવામાં આ અમૂલ્ય વખત નકામો શા માટે કહાડવો ? એક પળના
 “ એક લાખ રૂપીઆ આપતાં પણ શું આવો સુયોગ ફરી વખત.

“ મળવાનો છે ? વળી હમણાં મહારાજ આવશે તો મનના બધા
 “ વિચારો મનમાં રહી જશે અને મોં લાળીને ખેસી રહેવું પડશે:
 “ માટે જે તે જલદી જ કરી લેવું ! હાથ આવેલો વખત ગુમાવે એ
 “ મૂર્ખ કહેવાય ! ! ”

આ પ્રમાણે કરાવ કરીને એ પલંગ તરફ વળ્યો, અને નીતિને
 ગુલાબજળ છાંટી જગૃત કરવાના હેતુથી હાથમાં ગુલાબદાની લઈને
 તેની પાસે ગયો. પણ પા પગમાં વળી તેનો વિચાર નીતિને જગૃત
 કરવાનો હતો એ ફરી ગયો; અને એ નિદ્રામાં છે એવામાં જ પ્રથમ
 તેને આલિંગન આપવું એટલે એની મેળે જ એ જગૃત થશે એવો
 નિશ્ચય થયો. ગુલાબદાની નીચે મુકીને એ પલંગ પર સુતેલી નીતિને
 આલિંગન આપવા જાય છે—હમણાં જ નીતિના પવિત્ર શરીરને એ બ્રહ્મ
 કરનાર—એટલામાં દિવાનખાનાના ખાસમાં બહારથી કોઈએ ચપટી
 વગાડી ખોંખારો માર્યો. એ સાંભળતાં જ એ પાછો હડ્યો, અને તે
 તરફ દોડતો ગયો. દિવાનખાનાનું ખાસું ઉઘાડે છે તો એક જમસુસ
 દોડતો આવીને ઉભેલો જણાયો. આવેલા જમસુસે તેના હાથમાં એક
 ચિઠ્ઠી આપી; એ તેણે તુરત જ દીવા આગળ ધરીને વાંચી જોઈ.
 એ ચિઠ્ઠી મહારાવ મહારાજ તરફથી આવેલી હતી. તેમાં નીચે
 પ્રમાણેનો મજકુર હતો.

“ તમારી વિનંતિ પ્રમાણે હું અત્યારે આગમાં આવનાર હતો;
 “ પણ આ વખતે હું ત્યાં આવવામાં સર્વેશ લાચાર થઈ પડ્યો છું.
 “ આગળ અતિ સંકટો પ્રાપ્ત થવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં છે. કેંપ-
 “ માંથી હમણાં જ એક પત્ર આવેલો છે, તેમાં સવારે મને મળવા
 “ માટે ખાસ ઘોલાવેલ છે. આ પત્રનો વિચાર અતિ ભયંકર જણાય
 “ છે. કમ કરવું એ કરાવવા માટે હમણાં તમે જ અહીં આવશો તો

“ડીક થશે. ધર્માજીરાવની કન્યા અમારી બેઠે લગ્ન કરવાને તૈયાર
 “છે, એમ તમે લખ્યું એ ડીક છે; પરંતુ ચિત્ત શાંત થયા સિવાય
 “કંઈ પણ વિચાર થઈ શકે નહીં. એજ.” આ ચિઠ્ઠીનો ઉત્તર
 “હું હમણાં જ આવું છું, આપ ચિંતા કરશો નહીં.” એવો કહેવ-
 ડારીને બસસને રવાના કર્યા પછી આ ગૃહસ્થને મનમાં અત્યંત
 આનંદ થયો કે, “મહારાજ આવવાના નથી એ એક રીતે ખુબ જ
 “સારું થયું કહેવાય. હવે આપણું કાર્ય ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ થશે. પછી
 “એનાં લગ્ન થાય કે ન થાય. થશે તો આપણી ઓળખાણ તો
 “કાયમ રહેશે; અને નહીં થાય તોપણ મનપસંદ એક સ્થાનક તો
 “થશે જ. એક પક્ષે આપણને તો હવે લાલ જ થનાર છે!”
 આવો વિચાર કરી દીવાનખાનાનું બારણું ખંધ કરીને એ કામાંધ
 પુરૂષ નીતિને આલિંગન આપવા માટે જ્યાં જાય છે ત્યાં નીતિ
 મોટી ચીસ પાડીને બગી ઉડી; અને તેણે તુરત જ પલંગ નીચે
 ઠેકઠો માર્યો! ત્યારે ‘શું થયું, શું થયું?’ એમ આ ગૃહસ્થે અતિ
 મમતા બતાવી પૂછ્યું. એટલે નીતિએ કહ્યું, “પલંગ નીચેથી કાઢી
 મને બેઠી ચીજાટી ભરેલી જણાય છે!” ત્યારે એ ગૃહસ્થે કહ્યું:
 “છે, છે, એમ હોય નહીં. આ બંગલામાં મારા અને તમારા સિવાય
 “ખીજું કાંઈ જ નથી, તો પછી ચીજાટી કાણ ભરે? કંઈક કરડયું
 “હશે અથવા તો ઉંઘમાંથી તમે ચમકી ઉઠ્યાં હશે! તેમાં પણ
 “કંઈક કરડયું હશે એ જ ખરું હશે. કારણ કે તમારી પહેલાં તમારી
 “નાની બહેન આમ જ ચીસ પાડીને ઉડી હતી અને છેવટે એને
 “તેના આગ્રહથી નીચે ખીજ પથારી પર સુવાડવી પડી છે.”

નીતિ—“શું મારી બહેન અત્યારે મારા પલંગ પર નથી
 “શું? એ મને છોડીને એક પગવાર પણ જાય નહીં, તો ખીજ
 “તરફ જઈને સુએ એ કેમ અને?”

શ્રુતસ્થ—“ હું કહું છું તેમાં અસત્ય જરા પણ નથી; ત-
 “ થાપિ એ બહુ સમજી છોકરી છે. હવે એ શું ન્હાની છે કે? એ
 “ બધુંય સમજે છે. અહીં આ સર્વ ભોગવિલાસનો સમારંભ જોઈ
 “ પોતાના તાર્કિક વિચારથી બધું સમજીને પોતે નીચે ચાલી ગઈ !
 “ ખરી રીતે જોતાં કરડવાનું તો માત્ર તેણે બહાનું જ બતાવ્યું હશે.
 “ એમાં ત્રીજી બિચારી શા માટે રહે ? ”

“ એ કાણ ? ”

“ તમે અને હું. ”

“ તમારે ને મારે શું સગપણ અને શા સંબંધ ? ”

“ સગપણ રોહનું અને સંબંધ લોભનો ! ”

“ આ શું બાઈ તદ્દન નવીન જ એકેક ! ”

“ એમાં નવું કંઈ જ નથી, બધું જૂનું જ છે. ”

“ પણ તમારે અને મારે ઓળખાણ શી ? ”

“ પલંગ પર ગયા પછી ઓળખાણ તુરત જ થશે. ”

“ પલંગ પર શા માટે જવું જોઈએ ? ”

“ મદન માટે !! ”

“ મદન કાણ ? ”

“ રતીનો વર. ”

“ રતી કાણ ? ”

“ મદનની સ્ત્રી ! ”

“ તમારા કહેવાનો ખુલ્લો અર્થ સમાજવા દો, ”

“ વિલાસ ! બન્નેનો વિલાસ !! તમારો અને મારો વિ-

“ લાસ !!! ”

“ હું હજી કુમારિકા છું. ”

“ અમને એ બહુ જ પ્રિય છે. તમે પ્રથમ એક વખત મારે
“ મનોરથ પૂર્ણ કરશો એટલે પછી હું તમારું કલ્યાણ કરીશ. ”

“ મારું કલ્યાણ કરવું તમારા હાથમાં શું છે ? ”

“ શું છે એમ શું પૂછો છો ? મહારાજ સુદ્ધાં મારી મૂડીમાં
“ છે. તેમની રાણી તમને બનાવીશ ! પછી ? ”

“ પ્રથમ સૌગંધિક પુષ્પનો તમે સુવાસ લઇને—પુષ્પ સુંઘીને—
“ પછી તમે મહારાજને અર્પણ કરનાર શું ? ”

“ હા, એને જ કહે છે એકનિષ્ઠ રાજસેવા ! અમે જાતે કાષ્ઠપણ
“ વાતના સુખ દુઃખનો અનુભવ લીધા સિવાય એ મહારાજની
“ સેવામાં સાદર કરતા નથી ! ”

“ ત્યારે તો ધન્ય છે તમને ! ! આ જ કામ પર લાગે છે કે
“ જીતી, મશાલ ને ઘોડા ઉડાવો છો ! ! ”

“ મોં સંભાળીને બેલ, નહીં તો પછી આ પંતની નેડે કામ
“ છે ! અહીં હતી નહોતી કરી નાખીશ. ”

“ તમારે જ મોઢેથી તમારું નામ સમજાયું એ સારું થયું.
“ કદાચ મહારાજની અને મારી મુલાકાત થશે તો આ ઓળખાણ
“ ઉપયોગી થશે. ”

“ તારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તારી અને મહારાજની મુલાકાત અમે
“ આ જન્મમાં થવા દઇએ કે શું ? પછી તો અમારી ચતુરાઇ શી ?
“ શુદ્ધ નીતિના સ્વરૂપની અને તેમની એક વખત પણ ભેટ થાય તો
“ પછી અમારી ડાળ અહીં ચડે જ કેમ ? આટલામાટે જે પ્રમાણે
“ ધર્મને હદપાર કર્યો, સુબુદ્ધિને પથારી વશ કરીને વડાદરામાંથી

“કહાડી મુકી, સુમતિને નહીં જેવી કરી દીધી; અને સદ્ગુણ તથા
 “ભ્રમરના પગમાં બેડીઓ નાખી; તે જ પ્રમાણે નીતિને પણ
 “બ્રહ્મ કરવામાં આવશે, અને તેમ થાય ત્યારે જ અમારા હા-
 “પણનું સાર્થક !!”

પંત મુઝે આમળવા લાગ્યા.

“લાયલાય ! દેવતા કેમ બળતો નથી તમારી જીભ પર અને
 “મોંમાં ! આવી દુષ્ટ વાસનાનું ફળ ઈશ્વરકૃપાથી હવે તમને જલદી
 “જ પ્રાપ્ત થશે ! સમજ્યા ? બિચારા ભોળા મહારાવ મહારાજ માત્ર
 “તમારી સોપતથી સર્વસ્વ રીતે ખરાબ થઇ ગયા.”

નીતિ હતે અતિ ક્રોધાયમાન થએલી જણાઇ.

પંત વધારે ડરાવવા લાગ્યા—“બહુ હાપણ કરીશ તો બલા-
 “ત્કારે બ્રહ્મ કરીશ ! અહીં વળી તારો કયો કાકો છે ?”

નીતિ—“સર્વવ્યાપી અને સર્વસાક્ષી પરમેશ્વર અહીં માંડે
 “રક્ષણ કરવા હાજર છે. પ્રાણુ જશે તોપણ આ નીતિ પોતાનું
 “બીદ છોડશે નહીં. કુત્રા ! આ નીતિને તું બ્રહ્મ કરનાર એમ ?
 “આ જગતમાં આ નીતિને કોઈનો આશ્રય નહીં જ મળે એમ
 “તું સમજે છે શું ?”

નીતિની મુખચર્યા પર પ્રકટી આવેલા પવિત્રતાના તેજથી પંત
 અંજનઈ જતાં નરમ થઇ બોલ્યો—“તારા મનમાં શું છે એ ખરેખરે
 “એક વખત કહી દે જોઈએ. એટલે એ પ્રમાણે હું વર્તીશ.”

“મારા મનમાં મહારાજનું અને તમારે કલ્યાણ થાય એવું
 “ખાસ છે.”

“પણ તેમ થવા માટે અમારે શું કરવું જોઈએ, એમ તું
 “કહે છે ?”

“ નીતિની સલાહથી ચાલવું; અને ધર્મ (ધર્મોછરાવ)ને પાછા વડોદરામાં લાવી પ્રસન્ન કરવા. ”

“ અને ? ”

“ સદગુણને આશ્રય આપવો; સુમતિના યોગ્ય આદરસત્કાર કરવો, અને સુબુદ્ધિને દવાદાર કરાવી સારી કરવી. ”

“ એ સિવાય કંઈ ? ”

“ જામરને રાજ્યમાં સારી જગાની નોકરી આપવી. ” નીતિ જામરને માટે કહેતાં શરમાઈ, તેથી જરા છેડા આગળ ખેંચ્યો.

“ જામર કાણ એ હું સમજ્યો નથી. ” પંતે પૂછ્યું.

“ આ નીતિનો પ્રાણપ્રિય ! ” ઘણી જ શરમાઈને નીતિએ નીચું જોઈ ઉત્તર આપ્યો.

“ તું વિવાહિત નહીં પણ કુમારિકા છે ને ? ” પંતે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા, જો કે હજી સુધી આ શરીરે તો હું કુમારિકા જ છું; પરંતુ મન અને ચિત્તથી માત્ર વિવાહિત થયેલી છું જામરની “ જોડે ! ” નીતિએ નીચું જોઈ ઉત્તર આપ્યો.

“ પછી મહારાજ જોડે લગ્ન—” પંતે અધૂરો પ્રશ્ન કરીને નીતિ શો ઉત્તર આપે છે એ સાંભળવા આતુર થઈને નીતિના નીચે નમેલા મુખરમળ તરફ જોઈ રહ્યો.

જામર અને લગ્નની વાતનો પ્રસંગ અનાયાસે નીકળતાં નીતિનું હૃદય અને છાતી ધડકવા લાગ્યાં હતાં; અને તેથી એ મુઘ્ધાના સ્તન

દ્રવ્ય પણ કાંચળીની અંદર કંપાયમાન થવા લાગ્યાં હતાં, એની સાક્ષી છાતીપરનો પલ્લવ આપતો હતો. *

નીતિએ ઉત્તર-આખ્યો:—“ જીવ જતાં પણ નહીં થાય ! ”

વિષયાંધ માણસ ગમે તેટલી સ્પષ્ટ વાત થાય તોપણ જાણે મૂર્ખ જ હોય તેમ વાતનો મર્મ સમજી શકતા નથી, અથવા સમજી શકતા હોય છે તોપણ વિષયના ઘેનમાં એક કાન વાટે સાંભળી હૃદયમાં ઉતરતાં પહેલાં જ ખીજી કાન વાટે નીકળી જાય છે. પંતની સ્થિતિ પણ અત્યારે તેવી જ જણાતી હતી. ઉપરના ચોખ્ખા ઉત્તરથી સંતોષ ન પામતાં વળી પ્રશ્ન કર્યો: “ પણ મારી મનઃકામના તો પૂર્ણ ?—”

“ આ જન્મમાં તો નહીં જ. ” નીતિએ નીડરપણે ચોખ્ખો આંદલો ચોડ્યો.

વિષયમાં અંધ થએલા પંતની મનઃકામના ઉપરના સ્પષ્ટ ઉત્તરથી વિશેષ સતેજ થઈ આવી; અને હવે તો બલાત્કારે નીતિને બ્રષ્ટ કરવાના આખર ઠરાવ પર આવી ગયા અને “ ત્યારે તો આ જ જન્મમાં, આ જ શરીરે, અને અત્યારે જ હું મારી મનઃકામના પૂર્ણ કરીને તને બ્રષ્ટ કરનાર ” એ પ્રમાણે બોલીને એ બલાત્કારે આલિંગન દેવા માટે નીતિના શરીર પર કૂદ્યા. એટલામાં પલંગ નીચેથી મહાભયાનક—અકાળવિકાળ—એવું કાળા રંગનું એક પિશાચ ઉછળી નીકળ્યું ! એ બહુજ લાંબું હોઈને હાથ પહોળા કરીને પંતના શરીર પર ગયું, એટલે પંત ગભરાયા ! નીતિને આલિંગન દેવાનું તો દૂર રહ્યું પણ હવે નાસવું બારે થઈ પડ્યું. જીભની બોબડી વળી ગઈ, પસીનાથી આખું શરીર ભીજી ગયું, અને કંપવા થયાની માફક

• મિ० ભટ્ટકૃત ‘વિક્રમેર્વશીય નાટક’માંની ગીતિ—

“ પાલવ છાતી પરનો, ઉછળે તેથી જણાય છે એનું;

“કામળ હૃદય કુસુમ શું, ભયથી હજીએ રહે ન કંપવું.” એ ઉપરથી સૂચિત.

ચરચર કંપવા લાગ્યા. એટલું જ નહીં પણ નાસતાં નાસતાં પંતનું પોતીયું પણ છૂટી ગયું ! તે જે તરફ નાસે તે તરફ તેની પછવાડે પેલું ભયાનક પિશાચ લાગે જ !! પિશાચના હાથમાં એક મજબૂત સોટો હતો તેના બેચાર સપાટા પંતની કૂંડ પર પડ્યા પણ હશે. એટલે તો પંતની ખૂબ પચ્ચી ઉડી ગઈ ! દોડતાં દોડતાં ભારે થઈ પડ્યું, અને રસ્તામાં બે ચાર જગોએ પોતાના અપરાધ બદલ પૃથ્વી માતા પર પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર પણ કર્યા હશે !

છેવટે માંડમાંડ બંગલાની બહાર નીકળી બાગની બીંત પરથી ઠેકી પંતે ધરનો માર્ગ પકડ્યો ! અત્યારે પાંચ વાગવા આવ્યા હતા તેથી કોઈક કોઈક માણસો રસ્તા પર આવળ કરવા લાગ્યા હતા. જ્યારે આ નાચું જૂત તેમની નજરે પડ્યું ત્યારે એ ‘ જૂત ! જૂત !! ’ કહેતાં તેની પછવાડે દોડવા લાગ્યા. આ ઉપરથી રસ્તા પર સારી ગરબડ થઈ રહી. તોપણ આ ગરબડને ન ગણકારતાં ગમેતેમ કરીને પંત ઘેર જઈ પહોંચ્યા. અને ધોતીઆને બદલે વળગણી પર સાડી સૂકાતી હતી તે લઈને પહેરવા લાગ્યા. એટલામાં સરકારવાડામાંથી બોલાવવા માટે ઉતાવળે જસુસ આવ્યો. પંત ધર બહાર નીકળીને જુએ છે તો પોતે ધોતીઆને બદલે સાડી પહેર્યાની જૂલ જણાઈ આવી. એટલે વળી પાછા ઘરમાં જઈને ધોતીયું તથા બીજાં કપડાં પહેરી સરકારવાડામાં જવા માટે નીકળ્યા. જ્યાં તેઓ સરકારવાડા આગળ જઈ પહોંચ્યા ત્યાં મહારાજની સ્વારી કેંપમાં જવા માટે બગીમાં બેસીને જતી પંતની દૃષ્ટિએ પડી. મહારાજની મુલાકાત ન થઈ, અને બોલવું ચાલવું પણ ન થયું ! અત્યારે મહારાજનું મોં છેક ઉતરી ગયેલું જણાતું હતું. હાય હાય ! આ વખતના ઔદાસિન્યનું વર્ણન કાણુ કરી શકે ? અને વર્ણન કરીને પણ વાંચનારાઓને ઉદાસ અથવા દુઃખી

કરવા એ શું યોગ્ય કહેવાય ? માટે માત્ર આ સૂચન કરી આટલેથી જ બંધ કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આજે મહારાજા શહેર બહાર ગયા તે ફરી વખત શહેરમાં દાખલ થયા જ નહીં ! થોડાંક વખત પછી બધા ગાયકવાડી પહેરા ઉઠ્યા અને ઇંગ્લેન્ડ સરકારના બેડા ! આ ધાંધલમાં ટોકરારવામીને કેદમાં પડેલો માણસ છૂટી જવા પામ્યો ! આ તરફ મહારાજાની કેટલીક સલાહકાર મંડળી, કામદાર મંડળી, અને આગેવાન મંડળી એક પછી એક પછી નજરકેદ થઇ ગઇ. તેમાં જ આપણા પંતસાહેબ પણ કેદમાં સપડાયા એ જુદું કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

હવે પેલી બાગમાંના બંગલામાં એક સુંદર દિવાનખાનામાં બેસીને રૂપના પિશાચને જોઇને નીતિ બ્રેશુદ્ધ થઇ પડી હતી તેને તેવી જ સ્થિતિમાં ઉંચકાને પેલા પિશાચે પીક પછવાડે બાંધી અને વિમલદુર્ગા નીચે સૂતી હતી તે હજી સુધી જાગી નહોતી; કારણ તેને પહેલી રાત્રે ખાવામાં ફેરી પદાર્થ ખવડાવવામાં આવ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં તેને પણ એ જૂતે ખભે નાખી. આ પ્રમાણે બન્નેને ઉંચકાને એ પિશાચ ત્યાંથી રવાના થઇ ગયું. સૂર્યોદય થતા સુધીમાં તેણે ત્રણ ચાર ગાઉ જમીન કાપી નાખી. પછી એક વહેળાને કીનારે ઝાડના છાંયા નીચે એ બેઠાને નીચે ઉતારી, તેણે નક્કાઇને પિશાચને જ વેપ લીધો હતો અને શરીરે કાળો રંગ લગાડ્યો હતો તે તમામ ઘોષ નાખ્યો પછી વિશ્વાસરાવે પોતાના શેકની છોકરીઓને અનેક ઉપચારથી સાવધ કરી.

નીતિ અને વિમલદુર્ગા આખો ઉઘાડીને જુએ છે તો પોતે એક નિર્મનુષ્ય ઠેકાણે અરણ્યમાં એક વહેળાને કાંઠે બેઠેલી છે, અને પાસે માત્ર પોતાનો વિશ્વાસુ ચાકર વિશ્વાસરાવ બેઠેલો છે. વિશ્વાસ-

રાવને જોતાં તેમને અત્યંત આનંદ થયો. નીતિએ વિશ્વાસરાવને પોતાની મા વગેરેના સમાચાર પૂછ્યા. વિશ્વાસરાવે હજુ તેનો ઉત્તર આપ્યો નથી, એટલામાં એ જ રસ્તે થઈને ટોકરાસ્વામીના બે માણસો સાથે મામાસાહેબ બળદની ગાડીમાં બેસીને કર્નાળી તરફ જતા હતા, તેમની એકદમ દૃષ્ટોદ્દૃષ્ટ મળી. પછી એ વખતના આનંદનું પૂછવું જ થું ! મામાસાહેબે નીતિ અને વિમલદુર્ગાને પૂર્ણ પ્રીતિથી બોલાવી, ખખરઅંતર પૂછી, તેમને ગાડીમાં બેસાડીને કર્નાળી લઈ ગયા; અને વિશ્વાસરાવ સુમતિ અને તારાબાઈની શોધ કરવા વડોદરે જવા પાછો ફર્યો. વિશ્વાસરાવની મહેનત અને નીમકહલાલીનું નેક ફળ આ પ્રમાણે ઈશ્વરે નીતિ અને વિમલદુર્ગાને મેળવીને તથા ધર્માજીરાવના સમાચાર આપીને આપ્યું.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

રૈયતનું જખરું હુલ્લડ.

“ અબલા યત્ર પ્રબલા વાલો રાજા નિરક્ષરો મંત્રી ।

“ નહિ નહિ તત્ર ધનાશા જીવિત આશાપિ દુર્લભો મલ્લતિઃ॥”

ખરાખર ખપોરનો વખત થયો છે. આ વખતે વડોદરા શહેરમાં ઘણાખરા લોકો જમી ખાઈને પરવાર્યા હતા. કચેરીમાં જનારા લોકો કચેરીઓમાં ગયા હતા; અને સરદાર, જાગીરદાર, ઈનામદાર વગેરે સુખી લોકો ઘેર જ બેઠા હતા; પરંતુ કોઈના પણ મોં પર આનંદની ખરી છાયા જણાતી નહોતી. શહેરમાં પણ ઔદાસિન્ય

દેલાઇ ખર્ચેલું હોવાથી ભયાનક જણાતું હતું. આકાશમાં પણ સૂર્યનો રંગ દરસેજના કરતાં જુદો જ જણાતો હતો. ખરા ખર્ચેરને વખતે પણ સૂર્ય નિસ્તેજ દેખાતો હતો. શહેરમાંના લોકોને કોઇ લાગતું હતું કે, મહારાવ મહારાજને મહાસ લઇ જવાને બહુ દિવસ થઈ ગયા છતાં વડોદરાની રાજ્યવ્યવસ્થા સરેકે ચઢી નહોતી ત્યારે અંગ્રેજ સરકારના મનમાં ગાયકવાડી રાજ્યગાદી માટે કંઈક પણ ડાળખાંકણા જેવું હશે. અને મહારાવ મહારાજની કારકીર્દીના વખતના કેટલાક ડાળા લોકો ચોરીચુપકીથી વડોદરામાં હજી સુધી રહ્યા હતા, તેમના મોંમાંથી પણ સારાનરસા ઉદ્ગારો નીકળીને ગરીબ લોકોમાં દરરોજ ફેલાતા હતા જ. તેને લીધે અશિક્ષિત અને અજ્ઞાન લોકોના મગજમાં ચિત્ર વિચિત્ર-ખરાબ વિચારો ભરાઇ ગયા હતા; અને તેનું પરિણામ કંઈક ખરાબ રીતે આવે એવા વિચારો પણ તેવા લોકોમાં અંદરખાનેથી ચાલતા હતા. સારાંશ કે, આ વખતે વડોદરાની સ્થિતિ અતિ ભયપ્રદ, અસ્થીર અને અત્યંત નાણુક થઇ પડી હતી. આવી સ્થિતિમાં ગાય-કવાડી રાજ્યગાદીનું આગળ શું થશે, એ સંબંધે કહેવું એ મોટા રાજકાર્યધુરંધર પુરૂષને પણ મહા મુશ્કેલ થઇ પડ્યું હતું.

વડોદરા શહેરની આ પ્રમાણે સ્થિતિ થઈ પડી છે, એ વખતે વડોદરાની બહાર એક અતિ ભયંકર પ્રકાર અમલમાં મુકવાનો ઘાટ ઘડાતો હતો. એટલે જામર અને સદગુણને શંસીને લાકડેલટકાવી મારી નાખવાની તૈયારી થઇ રહી હતી ! આ દેહધાતક જગો અતિ ભયંકર દેખાય છે. પણ વાચકો ! તમે બધા દેખાવો જોવા માટે જોમ અમારી સાથે પછવાડે પછવાડે આવ્યા હતા તેમ અહીં પણ ચાલો. જો કે આ દેખાવ તમને ખતાવેલા બધા દેખાવો કરતાં મહા ભયંકર છે. પણ તેનું પરિણામ તેટલું ભયંકર આવશે નહીં, એટલું તમારા જીવને

શાંતિ થાય માટે એ પ્રથમથી જ કહીએ છીએ. નખળા મનના નહીં થતાં ભયંકર દેખાવો પણ જોવાની ટેવ પાડવી એ માણસ માત્રની ફરજ છે. આ સંસારસાગરમાં હમેશાં શાંત પાણીના પ્રવાહમાં જ તરવાનું હોય છે એમ સમજશો નહીં. તેમાં ક્યારેક ક્યારેક એવા મોટા અફાટ લેલદ આવી તમારા સામે ઉછળા મારે છે કે જે જોતાં નખળા મનના માણસ હેબકીને ત્યાં જ રામચરણ પામી જાય; પણ એમાં મનુષ્યત્વ-ખરું પુરુષત્વ ન કહેવાય એ હમેશાં સ્મરણમાં રાખી મારી જોડે જ્યાં જીમર અને સદ્ગુણને ફાંસી દેવાનો સમારંભ રચાયો છે ત્યાં ચાલો. ગભરાશો નહીં. અમે તમને વિદ્યા મૂકીને જરા પણ દૂર જઈશું નહીં, કે તમારી પાછળ રહીશું નહીં; પણ હમેશાં તમારી આગળ રહીને તમને બધું બતાવીશું.

જુઓ, આ જીમર અને સદ્ગુણને ફાંસી દેવા માટે ઉભો કરેલો ફાંસીનો માયડો ! સામી ખાનુએ ચાર પાંચ ભંગીઆ આવીને ઉભા છે, અને પોલીસના પહેરા નીચે પગમાં મજબૂત બેડીઓ નાખેલા કદી-જીમર અને સદ્ગુણ ચિંતાચસ્ત ચહેરે બેઠેલા છે. તે અત્યારે શા વિચાર કરતા હશે ? શાના વિચારમાં હશે ? અત્યારે તેમના મનમાં એક પછી એક હજારો વિચાર ઉભરાઈ આવતા હતા. પોતે નિર્દોષ હોવા છતાં પોતાના પર આ મહાધોર પ્રસંગ આવવાથી તેમની આંખમાંથી અશ્રુપ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે. સદ્ગુણ તો શાંત પ્રકૃતિના અને સહેજ ખાલસ્વભાવનો હોવાથી એને બહુ દુઃખ ન થાય એમાં કાંઈ નવલ નથી; પરંતુ જીમર ડાહ્યો, હોંશીઆર અને યુક્તિઆજ હોવા છતાં આ વખતે તેની પણ કેડ વાંકી વળી ગઈ હતી ! “આજ આપણો આ દુનીઆપરથી હમેશને માટે નાશ થનાર” એવું જ્યારે તેના મનમાં થઈ આવ્યું ત્યારે તેની સ્થિતિ તદ્દન બેહોશ થઈ ગઈ.

અંત સમયે પોતાની બહાલી બહેન, મા, માસી, મામા વગેરે સાંભરી આવ્યાં. એ બધા કરતાં પણ જ્યારે નીતિ અને મહિનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું ત્યારે તેના મનની જે સ્થિતિ થઈ તે અવર્ણનીય હતી. સાક્ષાત્તે યમ તેની દ્રષ્ટિ સામે આવીને ઉભો રહ્યો ! હાયહાય ! શે આ દુઃખદ પ્રસંગ ! ખીચારાઓ પર ખૂન સાખીત થયું અને તે પછી એ ન્યાયાધીશો (ચીફ જસ્ટીસ) આવી ગયા; પરંતુ આ ખૂનનો મુકદ્દમા ખરો છે કે ખોટો એ કાંઈએ જોયું પણ નહીં !

પ્રથમ જ્યારે કામસેનાનું ખૂન થયું ત્યારે વડોદરામાં મહારાવી અમલ ચાલતો હતો ! તે વખતે જે લોકોના હાથમાં રાજસૂત્ર હતું, એ જ લોકો કામસેનાને ત્યાં જનાર આવનાર તથા તેના દોસ્ત; તે જ લોકો ધર્માજીરાવના કુટુંબનો નાશ કરવા યત્ન કરનારા; અને ન્યાયખાતાના અમલદારનું માથું તેમના હાથમાં !! પછી જોવાનું શું ? ગોળના જ ગણપતિ અને ગોળના જ નિવેદ ! આ કેસ પોલીસે પહેલેથી જ એવો બનાવટી બનાવ્યો કે, માજિસ્ટ્રેટ આગળ જતાં તુરત જ ફાંસી આપવાનો ઠરાવ થઈને, એ પ્રકરણ મંજુરી માટે હજુરની કૌન્સીલમાં ગયું ! પછી મહારાવી ગવર્નમેંટની મંજુરી મળતાં વાર શી હતી ! કારણ ત્યાં જે કૌન્સીલર હતા, તેજ આ ખૂની કેસમાંના મુખ્ય આધ્વર્યુ જ હતા ! પછી મંજુરી મળતાં વાર શાની લાગે ? ફાંસીનો હુકમ મંજુર થયો ! અને એ પણ એકને નહીં પણ બન્નેને !

પ્રિય વાચકો ! આ સ્લાહા ત્રણ વર્ષની કારકીર્દી આટલેથી જ પૂરી કરીશું. કારણ આના કરતાં વિશેષ મહત્વનું ઉદ્ઘાટન કેવું જોઈએ ? માત્ર આ એક જ ઉદ્ઘાટન પરથી સ્લાહા ત્રણ વર્ષની કારકીર્દી કેવી થઈ હશે, એ સુઝ વાચકોના જાણવામાં સહેજ રીતે

આવી શકે તેમ છે. છેવટે મલ્હારરાવ મહારાજ રાજ્યપદ ભોગવવાને નાલાયક ઠ્યાં અને મદ્રાસવાસી થયા એ પણ ‘ એ ચંડાળ ચોકડી ’ ના પ્રતાપને લીધે જ, એ વાત જગતપ્રસિદ્ધ જ હશે. બિચારા જીમર અને સદ્ગુણ મરણભૂમિ પર મૃત્યુપળની વાટ વંતતા બેઠા છે; પરંતુ માજીસ્ટ્રેટ વગેરે જે અમલદારો ત્યાં આવવા વંતછએ તેઓ આવી પહોંચ્યા નથી, તેથી મોડું થયું હતું. હમણાંનો આ ફાંસીનો દિવસ ત્રીજી વખતનો ડરલો હતો. પહેલાં બે વખત ફાંસી દેવાના દિવસો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા, પણ ફાંસી દેવાનો યોગ આવ્યો નહોતો. જીમર અને સદ્ગુણના આયુષ્યની દોરી ત્રાંબી અને મજબૂત હોવાથી પહેલાં બે વખત ફાંસી દેવાને વખતે વિધોએ આડાં પડીને તેમને બચાવ્યા હતા, અને આ ત્રીજી વખત પણ એવું જ થયું. જેને બચાવનાર ઈશ્વર સમર્થ છે તેને કાણ મારનાર છે ?

પ્રથમ મલ્હારરાવ મહારાજની પરવાનગીથી ફાંસીનો જે દિવસ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો, તે દિવસ મહારાજ પોતે જ કેપમાં કેદી થયા; અને વડોદરામાં રાજકીય મત્તા બદલાઈ ગઈ. એટલે આ ગરબમાં ફાંસીનો દિવસ વચ્ચેનો વચ્ચે જ ઉડી ગયો ! પછી વચ્ચે થોડા દિવસ માટે જે કામદાર રાજ્યનું કામકાજ ચલાવતા હતા તેની પરવાનગીથી એક વખત આ હતમાચ્છ કેદીઓનો નીકાલ કરવાનો દિવસ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો; પણ તે જ દિવસે વાઈસરોયના હુકમ પ્રમાણે મલ્હારરાવ મહારાજને સ્પેશ્યલ ટ્રેન માર્શલે ગાયકવાડી હદ-બહાર લઈ જવાની મોટી કામગીરી બજાવવાની આવી પડી, એટલે એ દિવસે પણ એ દુર્દૈવી બાઈઓને આ લોકમાંથી મુક્ત કરી સ્વર્ગ-લોકમાં મોકલવાનું સાઈ મૂર્જીત ન મળ્યું ! અને વળી ઈશ્વરકૃપાથી

આજનો દિવસ પણ તેવી જ કોઇ રાજકીય ખટપટથી અનાયાસે જ દળી ગયો.

સર્વ તૈયારી થઇ ગઇ, ફાંસી જેવા માટે હજારો લોકો એકઠા થયા; પરંતુ મુખ્ય અમલદાર કે જેની રૂબરૂ આ કામ થવું જોઇએ, જેની આગળ તે વખતે જેના હુકમથી સર્વ સત્તા ચાલતી હતી તેનો મંજૂરીનો હુકમ હતો એ માજીસ્ટ્રેટ સાહેબ આજે આ મરણજૂમિ પર બાર પર બે વાગવા આવ્યા તોપણ આવી પહોંચ્યા નહોતા ! આ કામ નવ વાગે થવાનું હતું, તેને બદલે બાર વાગીને ઉપર પણ એક બે વાગી ગયા તોપણ હુકમ અમલમાં આવ્યો નહીં. આશરે બાર વાગતાં શહેરમાં હુલ્લડનો પવન ફૂંકાવા લાગ્યો, જેથી જ્યાં ત્યાં દોડાદોડી થઇ રહી. લોકો પોતપોતાનાં ઘર બંધ કરીને અંદર લપાઇને બરાઈ બેઠા. શહેરમાંની બધી દુકાનો તડાતડ બંધ થઇ ગઇ. લહેરીપુરાનો, ફત્તેપુરાનો, ગોંડીનો, અને પાણીનો એ ચારે દરવાજા બંધ થઇ ચારે દરવાજાની અંદર તોફાની પવન ફૂંકાવા લાગ્યો !

આ તોફાનમાં આશરે દશ હજાર લોકો મળ્યાં હતાં. તેમાંના કોઇના હાથમાં લાકડી, કોઇના હાથમાં ડંડા, કોઇના હાથમાં પત્થરા, ઇંટો, સાંબેલાં, ચાકુ, છરી, દાતરડાં, વગેરે હતાં. માંડવા આગળ અને માંડવાથી ચારે બાજુના દરવાજા સુધી માણસોનો મોટો જથ્થો એકઠો થઇ ગયો હતો. પણ એ બધા નિર્બળ લોકો હતા. ધણુખરા વાણીઆલાઇ જેવા જ ! ‘આમ શું ? અને તેમ શું ?’ કરનારા એટલે તેમના આ કૃત્યને હુલ્લડ કહેવાય પણ કેમ ? તોપણ એ લોકોએ એક દિવસની સાંજ સુધી આખું વડોદરા શહેર, કેંપ-એટલું જ નહીં પણ સુરત, અમદાવાદ, મુંબઇ, પૂના વગેરે મોટાં મોટાં શહેરો અને ત્યાંના રાજકર્તા ગવરનર આદિ સર્વ બડા સાહેબોને એક આંખળાના

ટેરના પર નચાવી મૂક્યા ! જે તે તરફ ટેલીઆફ ઉપર ટેલીઆફ છૂટવ માંડ્યા હતા ! વડોદરામાંના બડાસાહેબનાં રોમાંચ ઉભાં થઇ ગયાં હતાં. જો કે, તેમણે બહારથી હોંશીઆરી બતાવીને વ્યવસ્થા કરવા માંડી હતી, લોપણ મનમાં મોટી દહેશત પેસી ગઇ હતી. કારણ આ પ્રકારે કેટલે સુધી વધે છે અને આમાં કોનો કોનો હાથ છે, એ સંબંધે તેમને પાકી ખાતમી મળી નહોતી. લોકો વિવિધ પ્રકારની આશંકાઓ ફેલાવવા લાગ્યા. કાંઈ કહે કે આ હુલ્લડમાં સર્વ સરકારો, મનકરીઓ અને પારેખોની મદદ છે; ત્યારે કાંઈ કહે કે, અમલવાડની પાસદળ, પલટણ અને થોડેસ્વાર રસાલો વગેરે બધાં શીતુરી થઈ ગયાં છે. વળી કેટલાકોએ મળ્ય ફેલાવી કે, વડોદરાથી પાંચ સાત ગાઉ ઉપર દસ હજાર બીલ, કાળી, વાઘરી વગેરે લોકો એકત્ર થઇને બેઠા છે, અને એ લોકો કાલે સવારે મળસ્કામાં વડોદરાના લોકોની મદદે આવશે ! કેટલાકોએ તો એવી પણ ભાવી દીધી હતી કે, મહારાજા મહારાજને ફરી પાછા લાવીને ગાદી પર બેસાડવાનો હુલ્લડ કરનારાઓનો ઈરાદો છે !! આ પ્રમાણે શહેરમાં વિવિધ પ્રકારની ને આવા વગરની ભયંકર ખાતમીઓ ઉડી રહી હતી !

વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ ખાતમીઓમાં જરા પણ સત્યાંશ નહોતું. શહેરમાંના મોટા લોકોમાંનું કાંઈ પણ હુલ્લડ કરનારાઓની મદદમાં નહોતું, પાંચ સાત ગાઉ પર બીલ વગેરે લોકો બિલકુલ એકઠા થયા નહોતા, અને ફોજમાંની એક પલટણ સિવાય કાંઈપણ શીતુરી થઈ નહોતી. એ એક પલટણ પણ ગફલતથી ફસાઈ પડી હતી, કંઈ ખાસ શીતુરી થઇ નહોતી. તાત્પર્ય કે આ હુલ્લડમાં સારા લોકોમાંનું કાંઈ જ નહોતું. હોવામાં માત્ર વાણીઆ, અલર છોકરાઓ, અમ્મન,

હલકા, દરીદ્રી, અને હળદર મીઠું તથા લાજપાલો વેચનારા વગેરે સામાન્ય લોકો ધણે ભાગે હતા.*

આટલી આ ખટપટને પરિણામે હુલ્લડ કરનારા લોકોએ એટલું કયું કે, મહારાવ મહારાજના બાલપુત્ર જીયાજીરાવને માત્ર થોડા જ વખત સુધી ગાદીએ બેસાડી સરકારવાડા આગળ એક પલટણુ આગળ તેમને સલામી અપાવી અને શહેરમાં સાકર વહેંચી !! આટલું થાય છે એટલામાં શહેરની પોલીસને કેંપમાંના લશ્કરની મદદ આવી પહોંચી. પણ સોલજર અને લશ્કરી લોકોને શહેરમાં પેસતાં મોટી મુસીબત વેઠવી પડી. દહેરીપુરાનો દરવાજો અંદરથી બંધ કર્યો હતો એ લોકો ઉઘાડતા નહોતા. ત્યારે તોપ ગોઠવીને દરવાજાને ઊરાડી દેવાનો વિચાર કરવો પડ્યો અને દરવાજા સામે તોપ આણી પણ ખરી; પરંતુ એટલામાં અંદરના લોકોમાંના કેટલાકોએ દરવાજો ઉઘાડ્યો. દરવાજો ઉઘાડતાં જ લશ્કર અંદર પેહું, એટલે બહુ જ ગરબડ મચી રહી. મારામારી અને લડાલડી ચાલી રહી. નળીઆં, પથરા અને ઇંટાનો વરસાદ વરસી રહ્યો. આ સપાટામાં અનેક જણાઓએ માર ખાધો, અને માર્યો પણ ! કોઇની પાંચડી પડી ગઇ તો કોઇનું પોતીયું નીકળી ગયું. કોઇનો ગાલ લાલચોળ મ્મ ગયો તો કોઇનો પગ ભાંગી ગયો. એકનું તો નાક જ ઊડી ગયું ! કોઇના શરીર પરના ઢાગીના ગયા, કેટલાક લોકો ચુરસાગર તરફ દોડ્યા. આ પ્રમાણે સાંજ સુધી આખા શહેરમાં હાલકહોલક ચાલી રહ્યું હતું.

*મહારાવ મહારાજને મદ્રાસ લઈ ગયા પછી એટલે તા. ૨૨ મી એપ્રિલ સન ૧૮૭૫ ના રોજ મહારાજને કેંપમાંથી પરબારા સ્પેશલ ટ્રેન માર્ફતે મદ્રાસ મોકલી આપ્યા પછી તા. ૨૮ મી એપ્રિલ સન ૧૮૭૫ ના રોજ શહેરમાં લોકોએ હડતાલ પાડી આ હુલ્લડ મચાવ્યું હતું, એવી નોંધ ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે છે.

ભાષાંતરકર્તા.

છેવટે સશસ્ત્ર લોકો આગળ ગામના નિઃશસ્ત્ર લોકોનું શું ચાલે ? એ તરફ નહાસાનહાસ થઈ રહી. જેને જે તરફ રસ્તો મળે તે તરફ દોડવા લાગ્યા. પછી બેલાભાઈ ડાહ્યાભાઈના ઘરમાં, અને નેમચંદલાઈ પ્રેમચંદલાઈના ઘરમાં, એમ જેને જ્યાં ફાવતું જણાયું ત્યાં આશ્રય શોધવા લાગ્યા; પરંતુ ઘરમાંની સ્ત્રીઓ પારકા પુરુષોને ઘરમાં પેસવા ન દે, અને રસ્તા પર તો પકડા પકડી ચાલી રહી છે ! ભારે બિચારાઓને ધરણીમાતા પાસે આશ્રય માગવાનો વખત આવ્યો ! સરકારના લોકો તો મશાલો સળગાવી ઘરમાં પેસીને હુલ્લડખોર લોકોને પકડવા મંડ્યા હતા. આ વખતે આગલો પાછલો દાવ સાધવાની કેટલાકોને ડીક સંધી મળી આવી હતી. કેટલાકોએ પોતાના શત્રુઓનાં ખોટે ખોટાં નામ દઈ તેમને પકડાવી, તેમની આખડ લેવરાવી દાવ સાધ્યો પણ ખરો !

છેવટે ઘણાક લોકોને પકડીને તેમને શિક્ષા કરી, અને ઘણાકને છોડી મુક્યા. બીજે દિવસે મલ્હારરાવ મહારાજની એ રાણીઓ માલસાખાઈ અને લક્ષ્મીખાઈને ગાદીએ બેસાડેલા કુંવર જીયાજીરાવ સાથે મલ્હારરાવ મહારાજ પાસે મદ્રાસ મોકલી આપી; અને શીતુરી ચએલી પલટણનાં હથીઆરો ખુંચવી લઈ તે લોકોને ઘેર કહાડી મુક્યા.

આ અકસ્માત જાગેલી વાંધલને લીધે એ દિવસે ભ્રમર અને સદ્ગુણને શંસી દેવાનું કામ આપોઆપ જ મુલતવી રહ્યું. પછી એ ચાર દિવસમાં આ હુલ્લડ સમી જઈ સારીપેઠે સમાધાની થઈ, અને ધીમે ધીમે રાજકીય વ્યવસ્થાનો આરંભ થયો એ તમામ હકીકત આગળ આવશે જ.

મકરણ ૨૧ મું.

ગરીબ બિચારી મણિ !

“કોઈ પણ માણસ જુક્તિથી ફામ ન કરી જાણે તો તે નિરપયોગી.
 “હ. તિલ્લુ સમજશક્તિ તથા ખાસ ચતુરાઈથી આ કુદરતી બક્ષીસ હોય.
 “તો આપણે જમતમાં આપણો માર્ગ સરળ કરવા ફતેહ સાથે ખાથ કેમ
 “બીડી ના શક્તિએ ?”
 —જેમ્સ એલિસ.

શ્રિય વાચકો ! ધર્માજીરાવ, મામાસાહેબ, અને સુબુદ્ધિખાધને
 યેકરાસ્વામીના મઠમાં સુમતિ અને તારાને ડાકિરમાં બાપાસાહેબ
 તાંબેકરના આશ્રય નીચે; અને નીતિ તથા વિમલદુર્ગાને મામાસાહેબ
 જોડે કર્નાળી તરફ; એ પ્રમાણે ધર્માજીરાવના કુટુંબની વ્યવસ્થા થઈ
 ગઈ. જામર અને સદગુણ સદ્ભાગ્યે ત્રણ વખત ફાંસીએ લટકવાની
 તૈયારીમાંથી બચી ગયા. એટલે હવે એ બધાને હમણાં જ્યાં ત્યાં
 રહેવા દઈને કામસેનાને ત્યાં જો રાત્રે ચોરી થઈ તે રાત્રે ચોરેલા
 હાથમાં સપડાયેલી ગરીબ બિચારી મણિની શી દશા થઈ છે, અને
 તે હાલમાં ક્યાં છે, તેની હવે આપણે તપાસ કરીએ. તેનો પત્તા
 મળતાં ધર્માજીરાવના કુટુંબનાં બધાં માણસોનો પત્તા મળી રહ્યો કહેવાશે.

કામસેનાનું ખૂન કરી દાગીનાની પેટી અને સૌંદર્યની ખાણ મણિ-
 ને લઈ ચોરો પોતાના મુકામ પર મહી નદીને કાંઠે આવી પહોંચ્યા.
 ઘેર આવ્યા પછી તેમણે માતાને નિવેદન ધરી આનંદોત્સવ કર્યો. કારણ
 આટલુંબધું દ્રવ્ય આજ સુધીમાં તેમને કદી પણ મળ્યું નહોતું તેથી
 એ બધા લોકો હર્ષથી પુલાઈ ગયા હતા. તેમનાં ફેટલાંક માણસો

જામર અને સદ્ગુણના હાથે કામસેનાના ઘરમાં મરાયાં હોવાથી તેમનામાં તેટલા પૂરતી દિલગીરી જણાતી હતી; વેપણ તે મંડળીને મુખ્ય નાયક આ વખતે બહુ જ આનંદમાં હતો; અને શરીરનું લાન પણ ભૂલી ગયો હતો. આનું કારણ ખીનું કંઈ નહીં, પણ તેના હાથમાં મણિ જેવું રત્ન આવ્યું હતું એજ હતું. તેના મનમાં મણિને પોતાની સ્ત્રી કરી રાખવાનો વિચાર હતો; અને એ મંબંધે તે પોતાના મનમાં અનેક વિચારો ઘોળ્યા કરતો હતો.

મણિ બિચારી અતિશય દિલગીર થઈ ગઈ હતી. તેને આ નવી સ્થિતિથી ‘સહેરનાં બળ્યાં વનમાં ગયાં તો વનમાં લાગી લાય’ તેના જેવું, અથવા ‘ચૂલામાંથી નીકળી ઉલામાં પડ્યા’ જેવું થયું હતું. લાખો રૂપિયાની પ્રાપ્તિની લાલચે જે દરબારની મંડળીને વશ થઈ નહીં, જે જીવ કહાડવા તૈયાર થઈ પણ કામસેનાનું અયોગ્ય કહેણ માન્યું નહીં, એ ગરીબ ગાય બિચારી અત્યારે મહીકાંઠા પરના જંગલી લીલોના હાથમાં ફસાઈ પડી છે ! અત્યારે તેના એકે ધલાજ રહ્યો નથી. ન્હાસી જવાનો વિચાર કરે છે તો તેણે લાગ ફાવે તેમ નથી, અને ખીજ કાંઈ રીતે સમજે તેમ પણ છે નહીં. ત્યારે હવે તો આ મહાસંકટમાંથી મણિને બચાવી મુક્ત કરવાનું પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરના જ હાથમાં છે ! મણિની આસ્થા પણ એ જ પરમાત્મા પર હતી. તેણે અહીં આવ્યા પછી ખાવું પીવું છોડી દીધું હતું. તેને જામર અને સદ્ગુણની ભારે ચિંતા થઈ પડી હતી. ઘરમાં તોફાન થયા પછી તેમની શી સ્થિતિ થઈ હશે એ વિચાર આવતાં બિચારી મણિ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોતી હતી. તેની આંખોના બિના પાણીનો પ્રવાહ ગાલ ઉપર થઈને સ્તન પર પડતો હતો, તેથી ઉન્હાળાની પ્રખર રૂપમાં જેમ કુમળાં બાળકોનાં મોં સ્ફાર્જન્ય, તેમ તેના ચુલાખી

ગોરા માલ અને માખણના પીંડ જેવા વિરુદ્ધ ગુણધારી સ્તન મૂકાઈ કરમાઈ જતા હતા.

બીલ લોકોનો નાયક વખત એવખત મણિ પાસે આવીને પોતાનું કહેણ સ્વીકારવા આજ્ઞવ કરતો હતો. તે તેને પ્રસન્ન કરવા માટે વિવિધ પ્રકારનો જંગલી મેવો લાવીને તેની આગળ ધરતો. બકરાનું માંસ, ઉટનું માંસ, સસલાનું માંસ વગેરે લાવી મણિ આગળ ધરીને એ મિષ્ટ ભોજન કરવા આગ્રહ કરતો ! આથી તો મણિને અતિશય કંટાળો ઉત્પન્ન થતો, અને ઈશ્વર અહીંથી છુટકો ક્યારે કરશે—આના કરતાં કામસેનાના ધરમાં પડી રહી હોત કે મરી ગઈ હોત તોપણ માફ હતું—એવી ચિંતામાં મણિ સતત પડી રહેતી હતી. ક્યારેક ક્યારેક વનપુષ્પોની માળા કરી લાવીને મણિની ડોકમાં નાખવા તેના ધરની સ્ત્રીઓ માફતે એ આગ્રહ કરાવતો, પણ મણિ એમાંનું કાંઈ માનતી નહીં. આ બધું પેલો નાયક એની સ્ત્રીથી ગુમરીતે કરતો હતો; કારણ તેની સ્ત્રી બહુ સન્નજન હતી, અને જો તે આ હકીકત જાણે તો નાયકની સારી પેઠે પચ્ચી ઉડાવે તેવો દાવ્ય તેની સ્ત્રીનો હતો. આ સ્થિતિ મણિ પણ કંઈક જાણવા પામી હતી. શાથી કે, નાયકે એક દિવસે પોતાની સ્ત્રીથી ગુપ્ત રાખવા મણિને વાતમાં ને વાતમાં સૂચના કરી હતી.

આ પ્રમાણે એ નાયક મણિને દરરોજ પજવતો હતો તેથી છેવટે મણિ બહુ જ કંટાળી ગઈ. એટલે હવે અહીંથી શી રીતે છૂટવું એ જ વિચાર તેનું મુખ્ય કાર્ય થઈ પડ્યો. કંઈ ઉપાય સૂઝે નહીં, એટલે મન વધારે ગુચવણમાં પડવા લાગ્યું. બીલને ઘેર પડેલી એટલે મનનું સમાધાન પુસ્તક વાંચીને પણ કરે એવું નહોતું. પણ તેણે કામસેનાને ત્યાં સ્ત્રી ઉપયોગી સારાં સારાં પુસ્તકો ઘણાં વાંચ્યાં હતાં. તે સંબંધે એક વખત વિચાર કરવા મંડી. બહુ જ વિચાર કરતાં

કરતાં છેવટે ' સુશીલ યમુના ' માંના એક પ્રસંગ તેને પોતાને માટે અનુકૂળ લાગ્યો; અને એ પ્રયોગ કરીને આ દુષ્ટતા પંજામાંથી એક વખત તો છૂટવું, પછી જે થવાનું હશે તે થશે, એવો વિચાર કર્યો. એક દિવસે તેણે નાયકને તેના સંદેશા લાવનાર સ્ત્રી જોડે સંદેશા કહેવડાવ્યો કે:—“ આજ સુધી હું તમારા મારી પરના પ્રેમની પરીક્ષા “ કરતી હતી; પણ હવે મને જણાયું છે કે તમારી મારા પર ખરી “ પ્રીતિ છે. માટે તમારા કહેવા પ્રમાણે કરવાને હવે માફ મન લલ- “ ચાય છે. પણ તમારી સ્ત્રીની નજર આગળ એ જોગ બની શકશે “ નહીં, માટે તમે અને હું બીજો કોઈ એકાંત સ્થળે આજ રાત્રે “ જઈએ તેમ બંદોબસ્ત કરો તો સાફ. ”

આ સંદેશો નાયકને મળતાંની વારમાં જ એ તો ખુશી ખુશી થઈ ગયો; અને મણિ તરફથી મળવાના સુખના હવાઈ કિલ્ડા ખાંધવા મંડી પડ્યો । જાણે આજે પોતાને આખી દુનિયાનું રાજ્ય મળવાનું હોય તેવા હર્ષમાં આવી જઈ તે મનમાં ને મનમાં નાચવા કુદવા લાગ્યો. આનંદના ધેનમાં દરરોજ કરતાં દારૂના બેએક ખાલા વધારે ચડાવ્યા. એટલે હવે ક્યારે સાંજ પડે, અને ક્યારે મણિ જોડે એકાંત કરે એમ તેને થઈ રહ્યું. સાંજ પડી, બધા લોકોનાં વાળુપાણી થઈ ગયાં, અને લગલગ બધાં સૂઈ પણ ગયાં. આવે વખતે એ નાયક દારૂના ધેનમાં પોતે મણિને એકાંતમાં મળવા નક્કી કરેલા સ્થાન પર ચાલ્યો. મણિ પણ હિંમત ધરી તેની પછવાડે પછવાડે ચાલતી હતી. આ વખતે મણિએ દારૂના બે સીસા પોતાની જોડે છાની રીતે લઈ લીધા હતા. નિર્જન જંગલમાં જતાં કામાંધ નાયકની મનોવૃત્તિઓ પ્રદીપ્ત થઈ આવી એટલે તેણે પાછા વળી મણિને આલિંગન દેવા પહોંચા હાથ કર્યા. મણિ તેની વૃત્તિઓ જાણતી હતી જ, એટલે

સંભાળીને તેનાથી દૂર જ ચાલતી હતી. દારૂના ઘેનમાં તે “મણિ ! મણિ !” કહેતો અસંખ્યો માણસ જાણે કોઈ વસ્તુને સોંપતો હોય તેમ કરવા મંડ્યો. મણિએ આ વખત વિચારી મધુર બાપણવડે એ ક્ષમી નાયકના મનનું સમાધાન કર્યું; અને ત્યાં જ નીચે બેસાડ્યો. નામકે દરેરોજના કરતાં દારૂ વધારે પીધેલો હોવાથી અત્યારે એ ઘેનમાં ચક્ષૂર થઈ રહ્યો હતો. અને મણિએ થોડીવાર કૃત્રિમ રીતે જાણે તેની જ થઈ હોય તેમ મધુર સખ્તે કહીને, આશ્ર્વ કરીને અને સોગન દહને પોતાની પાસેના દારૂના ભરેલા બન્ને સીસા તેને પાઈ દીધા. આટલો દારૂ પેટમાં જતાં નાયકનામાં શુદ્ધબુદ્ધ રહી નહીં. તેનું પેટ તણાવા લાગ્યું, અને છેવટે થોડીકવાર મુઠી “મણિ ! મણિ !” કહી ગાંડાં કહાડી ત્યાં જ લાંબો થઈને પડ્યો !

મણિએ હવે અહીંથી જન્મ બને તેમ જગદી ન્હાસી છૂટવાનો વિચાર કર્યો. પણ જતાં પહેલાં આ દુષ્ટ નાયકને પૂરો કરીને જવું કે આમને આમ પડેલો જ રહેવા દઈને જવું, એ વિચાર તેને થઈ આવ્યો. ઘડીક વિચાર થયો કે આવા લોકોને તો સ્વધ્માત્મ પહોંચાડવામાં જ પ્રુણ છે. પછી તુરત જ ખીજો વિચાર થયો કે, કરશે તે ભોગવશે, દરેકના પાપપ્રુણનો હીસાબ લેનાર ઈશ્વર સમર્થ છે. વિચારાંતે ખીજો વિચાર નક્કી કરી મણિ ત્યાંથી જંગલમાં ચાલવા લાગી.

ગરીબ બિચારી મણિ કસાઈના હાથમાંથી તો છૂટી પણ જંગલમાં રાત્રે ચાલવું તેને ભારે દુઃખદાયક થઈ પડ્યું. કદી ઉઘાડે પગે જમીન પર પગ મૂકેલ નહીં તેને નિર્જન જંગલમાં, બચંકર રાત્રીએ, એકલા અને ઉઘાડે પગે ચાલવું એ કેટલું કષ્ટદાયક થાય ? બિચારીના મુકામળ પગની પેની અને આંગળીઓમાં કાંટા, ગોખરૂ અને કાંકરીઓ

લાગી તેથી પગમાં લોહી પણ નીકળ્યું. તોપણ તેણે ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા માંડ્યું. તે બહુ જ થાકી જતી ત્યારે વળી રસ્તામાં જરા વાર બેસતી, પણ કદાચને પેલો નાયક પાછળ આવશે તો વળી મહા પીડા થશે એ ભારે બીકને લીધે વગર વિલંબે અસહ્ય દુઃખ સહન કરીને પણ ઉતાવળે ઉતાવળે માર્ગ કાપતી ચાલતી હતી. આ પ્રમાણે છેક સૂર્યોદય થતાં સુધી બિચારીએ આડે વગડે ચાલ્યા જ કર્યું. સૂર્યોદય થતાં તો અત્યંત થાકી જવાથી એક વહેજાને કાંઠે બેસી નિસાસો નાખી બેસી ગઇ. અને વિશ્રાંતિ માટે આંખો મિચી જમીન પર માથું ટેકીને ઉઘે માથે પડી !

થોડીવારે આંખો ઉઘાડીને જુએ છે તો પોતાની પાસે એક સાદો અને વૃદ્ધ પુરુષ ઉભેલો છે. મણિએ આંખો ઉઘાડીને એ પુરુષ સામે જોયું તો તરત જ તે બોલ્યો:—“બાપ સાહેબ ! તમે મારા શેક “ધર્માજીરાવ દાલાડેના દીકરાનાં સ્નેહી છો; અને હું તેમનો વિશ્વાસુ “નોકર છું. આપ ચિંતા કરશો નહીં. હવે તમને દુઃખ થશે નહિં. “સુમતિબાપ અને તારાબાપનો પત્તો ડાકિરમાં મળ્યો છે. તેમની “તપાસ માટે હું તે તરફ જ જઈ છું. રસ્તામાં તમારો પણ અક- “સ્માત મેળાપ થયો એ અતિ આનંદદાયક જ થયું. તમારો પત્તો “મળવાથી અમારા નાના શેઠ જીમરની મેં એક મોટી કામગીરી “બળવી એવું કહેવાશે.”

ઝાળખાણનાં નામો અને નિશાનીઓ મળતાં મણિને હિંમત આવી. તેણે સ્પષ્ટ આંખો ઉઘાડીને વિશ્વાસરાવ તરફ જોયું, અને તેને ચહેરો તેણે સારી પેઠે નીહાળીને જોયો. ત્યારે તેની ખાત્રી થઇ કે ખરેખર આ માણસ બલો જણાય છે; તેથી તેના પર વિશ્વાસ રાખવાને હરકત નથી. આવો વિચાર કરી તેણે વિશ્વાસરાવને

પૂછ્યું:—“ હું અહીં સંકટમાં છું એવી બાતમી તમને શી રીતે મળી ?”
ત્યારે તેણે ધર્માજીરાવના કુટુંબની આજ સુધીની તમામ હકીકત
કહીને પોતાને આવેલાં દૈવી સ્વપ્નની પણ વાત કહી. અને તેના જ
પ્રતાપે નીતિના પાતિવ્રત્યનું સંરક્ષણ પોતાના હાથથી થયાનું કહીને
નીતિને વિમલદુર્ગા સહ મામાસાહેબ જોડે કર્નાળી મોકલી આપ્યાનું
પણ કહ્યું. અને તમારી બાતમી પણ દેવીએ સ્વપ્નમાં આપી હતી એમ
જણાવી, પોતાની દેવીની સત્યતાનાં થોડાંક વખાણ કર્યાં.

વિશ્વાસરાવ અને મણિની આ વાત ચાલે છે એટલામાં કર્મ-
ધર્મસંયોગે પડદાવાળી બે ગાડીઓ, બે સવાર, પાંચ સાત હથીઆરબંધ
સિપાઇ, અને એક ઉત્તમ ધોળા ધોડાપર એક ગંભીર ચહેરાવાળો
ખેડેલો પુરુષ: એ વગેરે ત્યાં આવીને એ વહેળાને કાંઠે ઉતરી પડ્યાં.

થોડીજ વારે પડદાવાળી ગાડીમાંથી બે સ્ત્રીઓ નીચે ઊતરી.
તેમની તથા વિશ્વાસરાવની દૃષ્ટોદૃષ્ટ મળતાં એ દોડતો જઈને
તેમના પગે પડ્યો. ત્યારે સુમતિ અને તારાની આંખોમાંથી એક
સરખી આંસુની ધાર ચાલી રહી. ઘણે દિવસે આ મેળાપ થવાથી
આનંદ અને દુઃખનાં આંસુથી આંખો ભરાઇ આવી હતી. વિશ્વાસરાવે
સર્વ મંડળી ખુશી હોવાનું કહીને મણિની સંપૂર્ણ હકીકત જણાવી.
ને તેને સુમતિઆઇ, તારાઆઇ અને બાબાસાહેબ તાંબેકરને પગે
લગાડી. પછી બધાં ત્યાં જ જમ્યાં. ગિચારી મણિએ કાણુ જાણે
કેટલા દિવસે આજ અનાજને હાથ અડકાડ્યો હશે ! જમતાં જમતાં
વિશ્વાસરાવે ધરની બધી મંડળી ખુશાલ હોઇ, ભ્રમર તથા સદ્ગુણ
સિવાય બીજાં બધાં કર્નાળીમાં દોકરાસ્વામીના મકમાં એકઠાં થયાનું
કહ્યું. સુમતિ અને તારાએ પોતાની હકીકત, અને પોતાના પર
હકારમાં આવેલો પ્રસંગ, તથા બાબાસાહેબે લીધેલી સંભાળ: એ

વગેરે હકીકત કહી બે ઘડી આનંદની વાતો કરીને આ બધી મંડળી વડોદરે જવા માટે રસ્તે પડી.

સુમતિ અને તારાને ધર્માજીરાવને સોંપવાં, અને તેમની વડોદરા-માં કાયમને માટે સુવ્યવસ્થા કરવી એવું બાબાસાહેબના મનમાં હતું. અને તેટલા માટે જ તેઓ આ બધી મંડળીને લઈ વડોદરે જવા નીકળ્યા છે, એ વાચકોના લક્ષમાં આવ્યા સિવાય રહ્યું નહીં જ હોય.

મકરણ ૨૨ મું.

આનંદ અને ધર્મસ્થાપના.

* “ રાજ્ય તથા વસ્તી પોતાના વેલવ અને સુખને માટે જ ફક્ત “ છે, એવું મહા સમર્થ બાદશાહને પણ માનવાનો સમય ગયો છે. જાતે “ સુખ ભોગવવા કરતાં વધારે હંથા હેતુને માટે બધાં રાજ્યકુળ છે. બહુ “ અને ભૂંડું કરવાનાં સાધનો જેમને હસ્તક હોય છે, તેમની જવાબદારીને “ માટે અકળામણ થાય. તથાપિ સુભાગ્યે એનાં સારાં ફળ છે. પણ તે મેળવ- “ વાને પાંડુનું સુખ કે માણસનાં વખાણને બાજુ પર મૂકી, જેથી બીજાને પીડા થાય, કે પોતાનું ઉપયોગીપણું અટકે તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. ”

સર જેમ્સ ફરગ્યુસન,

* આ વાક્યો હાલના રાજકાર્યકુશળ અને વિદ્વાન મહારાજ સાહેબ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડને તા. ૨૮-૧૨-૮૧ ના રોજ સર્વ રાજ્યાધિકાર સોંપ્યા તે વખતે મુંબઈના ગવર્નરે ના. મહારાજ સાહેબને ઉપદેશ તરીકે કહેલાં હતાં.

બાપાંતરકર્તા.

ચાર મહીનાનો ઉન્હાળો અને એક મહીનું ચોમાસું, એમ જે સામાન્ય રીતે કહેવાય છે એ ખરાખર છે. ઉન્હાળામાં તત્પ થયેલી જમીન અને લથાનક થએલું જંગલ ચોમાસાના ચાર છાંટા પડતાં તુરત જ થંડાં અને શોભાયમાન થઇ જાય છે. આંખોને ચોતરફ લીલું છમ દેખાય છે. જ્યાં જોઇએ ત્યાં લીલો ગાલીચો પાથર્યા જેવા શોભા દેખાય છે. તેમાં પણ લીલા ગાલીચાપાર થઇને રૂપેરી જલપ્રવાહ વહેતા હોય છે, ત્યારે એ દેખાતું વધારે જ રમ્ય દેખાય છે, અને તેથી ચિત્તને અત્યંત આનંદ થાય છે. બધાના કરતાં આ રૂતુમાં નાના નાના પક્ષીઓને બહુ જ આનંદ થએલો જણાય છે. તે અતિ કૌતુકથી આ ઝાડ પરથી પેલા ઝાડ પર અને પેલા ઝાડ પરથી ઓલ્યા ઝાડપર ડેકડા મારતાં હોય છે. તે પ્રમાણે આ વખતે પણ ઉત્સવ થએલો દેખાય છે; કારણ તેમના ચારાની વિપુલતા થએલી હોય છે.

એ પ્રમાણે મેઘરાજની વૃષ્ટિ સર્વ પ્રાણી માત્રને અતિ સુખ-દાયક લાગે છે; પરંતુ આ વૃષ્ટિનો ઈશ્વરની કૃપાવૃષ્ટિ પર આધાર રહે છે. મેઘવૃષ્ટિથી બહારનો તાપ શાંત થાય છે પણ અંતઃકરણમાંનો તાપ ઈશ્વરની કૃપાવૃષ્ટિ સિવાય શાંત થતો નથી. મનુષ્યના પાપ તાપ અને દૈત્ય દૂર થવા માટે ખરેખર જગદીશ્વરની જ કૃપાવૃષ્ટિ થવી જોઈએ, એ સિવાય બીજો માર્ગ નથી. અત્યાર સુધી વડોદરાના લોકોને, કિંબલુના ગાયકવાડી રાજ્યની બધી પ્રજાને ત્રિવિધ તાપ સંતાપતા હતા, તે તેમણે નિરુપાયાસ્તવ સહન કર્યું, પરંતુ એ પ્રજાને માટે હવે જગતપિતાના મનમાં કરુણા આવેલી છે. એ પ્રજાની લોહાને પાયે બેઠેલી પનોતી ઉતરી ગઇ છે અને આનંદ થયો છે. શહેરમાંની મલીનતા નીકળી જઇને સર્વ સ્વચ્છતા થઇ ગઇ છે. પર્જન્યના પ્રતાપે હવે જ્યાં જોઇએ ત્યાં લીલાલહેર થઇ રહી છે. વૃક્ષો દવદવિત

થયાં, પક્ષીઓ આનંદથી ઉડી કલ્લોલ કરી રહ્યાં, ગાયો ભેંસો વધારે દૂધ દેવા લાગી, લોકોમાં હોંશીઆરી આવી, પ્રત્યેકના મોંપર સતેજતા દેખાવા લાગી, લોકોને નવીન ઉદ્યોગ કરવાની ઉમેદ થઈ આવી, સરકારી કામકાજની વ્યવસ્થામાં સુધારો થયો; અને નિર્મમિત સ્થિતિ થઈ. ન્યાય ખાતામાંની લાંચ રૂશવત બંધ થઈ ન્યાય તુરત અને બરાબર મળવા લાગ્યો. દરેક ખાતામાં જે કાર્ડ્સ સાહેબ અને '૬' સાહેબ હતા તે બધાને એકદમ બરતર્ફી મળી ગઈ!! દરેક ખાતામાં અને અદારે કારખાનામાં સારા, હોંશીઆર, પ્રામાણિક, અને સુશિક્ષિત કામદારો દાખલ થયા. જહાગીરદાર, સરદાર, માનકરી, વગેરે મંડળીની નીમ-ણુંક સંબંધી તકરાર હતી, તેપર એક ખાસ કામદાર નીમાઈને તેની ચોકસી શરૂ થતાં તેમની રીતસર સમજાતી થવા લાગી. ખાનગી ખજાનાની તપાસણી થવા લાગી, તોરાનો બંધ થયાં, અને લુચ્ચા ને ચાડીઆ વગેરે લોકોનાં ગાંસડાં પોટલાં ઉપડી ગયાં. સરકારી કચેરીમાં અને ખાનગી કામકાજમાં સર્વત્ર બધાને મોટે નીતિનું સ્મરણ થવા લાગ્યું. ધર્મની ગૃહદશા ફરવાનો વખત નજીક જ આવી લાગ્યો; અને સુબુદ્ધિનો મંદવાડ ધીમે ધીમે કમી થઈને એ પથારી પરથી ઉઠતાં બેસતાં થયાં હતાં. આ પ્રમાણે વડોદરા શહેરમાં આનંદનો પાયો નાંખાયો, યશસ્તંત્ર રાખાયો અને ધર્મની ધ્વજ ફરકવાનો વખત પાસે આવી પહોંચ્યો.

પણ આ બધું થયું શાથી? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ ઉભો થાય છે. કારણ વડોદરા રાજ્યધાનીમાં બિલકુલ અલ્પવસ્થા થઈ જઈને એ હવે ટકી રહે છે કે નહીં એ માટે પણ સમજી લોકોમાં ભારે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે જ રાજધાની અલ્પાવકાશમાં બીજી રાજ-ધાનીને સુધારણાની આવડતમાં નકલ કરવા જેવી થઈ ગઈ, ત્યારે

આ અત્યંત નવાઈ જેવો ફેરફાર શી રીતે થયો એ પ્રશ્ન સુર વાચકોને સ્વાભાવિક રીતે થઈ આવે એવો જ છે; માટે આ સ્થળે તેનું સમાધાન થવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

પ્રિય વાચકો ! ઉકરડા જેવાની પણ છ મહીને બ્રહ્મદશા ફરે છે; અને ઉકરડાની જગોએ જ એક સરસ ઇમારત અથવા સુવાસિક પુષ્પલતાનો બાગ થઈ જાય છે. નિરૂપયોગી ગણાતો પથ્થર પણ કારીગરના હાથમાં જાય તો તેની સર્વોત્તમ અને પૂજનિક મૂર્તિ બને છે. સોમલ જેવા પ્રાણુધાતક પદાર્થ ઉત્તમ વૈદ્યના હાથમાં જતાં તે જ પદાર્થની પ્રાણુરક્ષક દવા બને છે ! તે જ પ્રમાણે ચાળણીના જેવાં હજારો છિદ્રોથી યુક્ત એવી વડોદરા રાજધાનીની ખરાબ ગૃહદશા પૂરી થઈને તેના સારા ગૃહોની દશા શરૂ થઈ ત્યારે તેને સર ટી. માધવરાવ જેવા ઉત્તમ કારીગર, અનુભવી ધન્વંતરી, ભૂગર્ભશાસ્ત્રવેત્તા માળી, હોંશીઆર મુત્સદી, માર્મિક લેખક, ચતુર વક્તા, અને રાજકાર્ય-ધુરંધર એવા કાબેલ વ્યવસ્થાપક મળ્યા. સર ટી. માધવરાવનાં પગલાં વડોદરામાં થતાં જ વડોદરાના ઉત્કર્ષનો આરંભ થયો. સારા સારા કમદારો, હોંશીઆર અને સત્યપ્રિય ન્યાયાધીશો, ધન્વંતરીને પણ સ્વરમાવનારા ડૉક્ટરો, અને બૃહસ્પતિને નીચે બેસાડી દે એવા સલાહકારો; એવું મંડળ એ મહાપુરુષના પ્રતાપે તુરંત મળી ગયું. પોલીસ ખાતાની સુધારણા થઈ. ન્યાયખાતામાં ખા. બ. ખરસેદજી અને રા. બ. ગાડગીજી જેવા પુરુષો આવીને હાઇકોર્ટમાંના પવિત્ર આસને વિરાજીત થયા. મુલકી ખાતાનું મુખ્ય સૂત્ર અનુભવી, હોંશીઆર અને ચાલાક એવા ખા. બ. કાજી શહાબુદ્દિનના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું. સત્યપ્રિય, અતિ ગંભીર, ઉત્તમ મુત્સદી, શાન્ત વિચારી, અને દર્શદીશમાં નજર ફેરવનાર એવા રા. બા. કીર્તને સર ટી. માધવરાવ-

ને મુખ્ય મંત્રી મળ્યા, ધન્વંતરીપુત્ર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ ભાટવડેકર જેવા મુખ્ય ડોક્ટર થયા; અને ખા. ખા. પેસ્તનજી જેવા વિદ્વાન, શોધક, અને પરીક્ષક ગૃહસ્થ ઇનામ કમીશન અને દેવસ્થાનનું કામ જેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે થતાં “શુભસ્થ શીઘ્ર” એ પ્રમાણે રાજકાર્યકુશળ સર ટી. માધવરાવને વડોદરા રાજધાનીના સંબંધમાં જલદી જ સુચરા આપવામાં આ અમૂલ્ય રત્નરૂપ માણસો સહાયક થયા.

મુખ્ય સરકારના હુકમથી, અને સર ટી. માધવરાવની અનુમતિથી મહારાણી જમનાબાઇનું પૂનેથી વડોદરામાં આગમન થયું. અને પછી જલદી જ વડોદરાની પ્રજા આનંદનો દિવસ ઉગેલો જેવાને ભાગ્યશાળી થઈ. એટલે સદ્ધર્મપ્રતિપાળક, પરમદૈવવાન શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ જેવા કુળદીપક પુણ્યવાન પુત્રને મહારાણી માતૃશ્રી જમનાબાઇએ દત્તક લીધા. આ વખતે તોપોનો ધનધનાટ, હજારો ખંદુકોનો ફડફડાટ, ત્રાંસાનો કડકડાટ અને ગાડીધોડાનો ખડખડાટ એ વગેરેથી વડોદરા ગાજી ઉઠ્યું હતું. અને હજારો રૂપીઆથી યાચકોનાં મન સંતોષાયાં હતાં. આ અપૂર્વ સમારંભમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રીત પ્રમાણે તોપોની સલામી થઈ હતી, તથા ટ્રંપમાંથી રેસીડેન્ટ સાહેબ નજરાણો વગેરે લઈને આવ્યા હતા. નજરબાગમાં લગ્ન દરબાર ભરવામાં આવ્યો, અને મુખ્ય મુખ્ય મંત્રીઓને વસ્ત્રાલંકાર બક્ષિસ આપવામાં આવ્યાં. આખા શહેરમાં મિષ્ટ ભોજન થયાં. બ્રહ્મભોજન પણ સારી પેઠે થયાં. ગરીબ ગરબાં, લૂણાંપાંગળાં, અને આધળાં બહેરાં વગેરેને મિષ્ટાન્નનાં ભોજન મળ્યાં. કેટલુંક દ્રવ્ય ખેરીઆત વહેંચવામાં આવ્યું. વિદ્વાનોની યોગ્ય સંભાવના થઈ. શાસ્ત્રી, પંડિતો અને વૈદ્યોને શાલજોડા મળ્યા, અને અતિત,

અબ્યાગત વગેરેને લોટા, નેડા, ધાબળીઓ, છત્રીઓ વગેરે મળ્યાં.

આ શુભ દિવસના ઉત્સવનું વર્ણન શું કરીએ ? આ દિવસે ઘેરઘેર રંગોળીઓ વગેરે કહાડીને બહુ જ ઉત્તમ રીતે શણગારવા ઉપરાંત રસ્તાઓને ધ્વજપતાકાથી વધારે સુશોભિત બનાવવામાં આવ્યા હતા. આ શોભા નેવા માટે વડોદરાની આસપાસનાં ગામડાંઓનાં હજારો લોકો એકઠા થયા હતા. વડોદરાની બહાર જેટલા પગરસ્તા હતા, તેટલા બધા માણસોથી ઉભરાઈ ગયા હતા. આ વખતે આપણી ઓળખાણનાં પાંચ સાત માણસો ડાકિર તરફના રસ્તેથી વડોદરા નજીક આવી પહોંચ્યાં હતાં. એ માણસો સાંજને સમયે શહેરમાં આવી પહોંચ્યાં. આ મંડળીમાં ડાકિરનાથના કારભારી બાબાસાહેબ તાંબેકર હતા. આ વખતે સંધ્યાકાળનો સમય હોવાથી દીવાઓનો લખત્રખાટ થઈ ગયો હતો, એટલું જ કહેવું અહીં બસ થશે. આ દીવાળી રાજવાડાથી એક સરખી શરૂ થઈને, લહેરીપૂરાના દરવાજા વાટે ઠેક ઠેક સુધી જઈ પહોંચી હતી. આ રાશનાઈ નેતાં નેતાં બે ગાડીઓ, બે ઘોડા, અને ફેટલાંક પગે ચાલતાં માણસો સુરસાગર પરના એક જૂના અને જીર્ણ થએલ તથા ફેટલાંક ભાગ બળી ગએલ એવા ઘર પાસે આવીને ઉભાં રહ્યાં. પછી વિશ્વાસરાવે તાળું ઉઘાડ્યું, એટલે આ બધાં માણસો ઘરમાં ગયાં.

આ મંડળીનો વિચાર પહેલાં ધર્માજીરાવ પાસે કર્નાળી જવાનો હતો; પરંતુ એ વિચાર પાછો બદલાયો હતો. તાંબેકરે તેમને એવી સલાહ આપી કે, હવે ધર્માજીરાવને અહીં રહેવા અને આવવા જવા કંઈ હરકત જેવું નથી. કારણ વડોદરાની પ્રસ્તુતની સ્થિતિ ફરી ગઈ છે. હવે અહીં રહેવામાં ચતકિચિત્ પણ દુઃખ થશે નહીં. આ સલાહ બધાંએ માન્ય કરી એટલે વિશ્વાસરાવે કર્નાળી જઈને ધર્માજીરાવ

વગેરેને ખોલાવી લાવવા એવું ઈર્ષ્ય. પ્રથમ નીતિ અને વિમલદુર્ગાને લઈને એ જંગલમાં ગયો હતો, એ અમાર! પ્રિય વાચકો જાણે જ છે. પછી મામાસાહેબની મુલાકાત થતાં નીતિ તથા વિમલદુર્ગાને તે પોતાની જોડે કર્નાળી લઈ ગયા; અને વિશ્વાસરાવ પાછો વડોદરા તરફ આગ્યો. કારણ મુમતિ, તારા, હામર અને સદ્ગુણની શોધ કરવાની હતી આડી જ હતી. આ શોધ વિશ્વાસરાવ સિવાય બીજાની થશે નહીં એમ મામાસાહેબને લાગ્યું. અને તેમનું એ અનુમાન ખરું પણ હતું. કારણ કે ટોડરાસ્વામીએ મામાસાહેબ જોડે બે હોંશી-આર માણસો આપીને, તેમને આ જ કામ માટે વડોદરા મોકલ્યા હતા, પણ તેનો ઉપયોગ શો થયો? મામાસાહેબ ત્રણ મહિના સુધી વડોદરામાં રહ્યા પણ સોગન ખાવા જેટલો પણ પત્તો તેમને મળી શક્યો નહીં! બિચારા ભોળા ડોસાને કપટથી ભરેલાં કારસ્થાની કૃત્યની સમજણ પડે પણ કેમ?

છેવટે ત્રણ મહિના સુધી વડોદરામાં રહ્યા છતાં કંઈ જ પત્તો નહીં લાગવાથી બિચારા ભોળા મામાસાહેબ હાથ હજાવતા જ પાછા કર્નાળી તરફ રવાના થયા. ચાર પાંચ ગાઉ જતાં રસ્તામાં નીતિ, વિમલદુર્ગા અને વિશ્વાસરાવની મુલાકાત થઈ. પછી વિશ્વાસરાવને મુમતિ અને તારાબાઈની શોધ માટે પાછો વડોદરા મોકલ્યો; અને નીતિ તથા વિમલદુર્ગાને લઈને પોતે કર્નાળી તરફ ચાલતા થયા.

વિશ્વાસરાવને તે દિવસે રાત્રે આવેલાં દૈવી સ્વપ્નમાં તેની મા-નીતી દેવીએ નીતિ અને વિમલદુર્ગાના સંબંધમાં કહેવા ઉપરાંત મુમતિ અને તારાના સંબંધમાં એમ કહ્યું હતું કે, ‘તારે જો તેમને મળવાની ઈચ્છા હોય તો ડાકિરમાં જા; પરંતુ જતાં મહીનદીને કીનારે થઈને જજે, એટલે રસ્તામાં એક નિરાધાર સ્ત્રી મળશે. એ

તારા શેઠના કુટુંબમાંની જ એટલે કે જામરને મનથી વરી ચુકેલી છે, તેને ત્યાંથી લઇને આગળ જજે એટલે તારા બધા મનોરથ પૂર્ણ થશે.’

પછી દેવીના કહેવા પ્રમાણે કરીને તે મણિને મળ્યો, એટલામાં સુમતિ વગેરેની મુલાકાત થઇ, એ પાછલા ભાગમાં વાચકો વાંચી ગયા છે તેથી સ્મરણમાં જ હશે.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

ધર્મનો જય.

જેણે નીતિ ગૃહી સુત્ર યદને, રાખી અનીતિ પરી,
જે આપત્તિ વિશેષ આવી અડતાં, લેશે ગયા ના હરી;
જે ધારી શુભ વૈયે ઠાલ સતતું, ખાંદું ધરીને ક્યો,
તેણે તો જય જગતમાં જરૂર છે, સાચે જ સાચો ક્યો.

મામાસાહેબ નીતિ અને વિમલદુર્ગાને લઇને કર્નાળી જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં બધા મળ્યા. પછી થોડા જ દિવસમાં વડોદરાની સ્થિતિ શ્રી ગયાના સમાચાર ટોકરાસ્વામીને મળ્યા. એટલે તેમણે પોતે સર ટી. માધવરાવ પર એક પત્ર લખીને, પોતાના હોંશીઆર શિષ્ય જોડે મોકલાવ્યો. એ પત્ર સર ટી. માધવરાવને મળતાં તેમણે તેને વંદન કરી માથે ચડાવ્યો. કારણ ટોકરાસ્વામીની યોગ્યતાની કીર્તિ સર ટી. માધવરાવ સારી પેઠે જાણતા હતા. ટોકરાસ્વામીનો પત્ર તેમણે વાંચ્યો, તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:—

રાજકાર્ય દુરંધર, વિદ્યાસનિધિ

રા. રા. સર ટી. માધવરાવ

દિવાન નિસ્ખત ગાયકવાડ સરકાર,

મુ. વડોદરા.

શ્રી ક્ષેત્ર કર્નાળાથી લિ. શ્રીધરાનંદ સરસ્વતી ઉર્ફે ટોકરાસ્વામીના પ્રેમપૂર્વક અનેક આશીર્વાદ.

વિશેષ—ધર્મરૂપાથી ગાયકવાડી રાજ્યનું સૂત્ર આપના હાથમાં આવ્યાનું સાંભળીને અમને અત્યંત સંતોષ થયો છે. હવે વડોદરાની પડતી દશાનો અંત આવ્યો એમ કહેવું જોઈએ. આપના પ્રૌઢપ્રતાપની કીર્તિ આજ સુધી માત્ર સાંભળવામાં જ આવતી હતી, પણ હવે તો સાક્ષાત્ નગરે જોવાનો યોગ આવ્યો છે. મુલાકાત થશે તો સુભાગ્ય ગણી શકાશે.

કોઇપણ રાજ્યની સુવ્યવસ્થા રહેવી એ એ મહત્તત્ત્વો પર અવલંબીને રહે છે. એક ધર્મસંસ્થાપના બરાબર હોય, અને બીજું પ્રજા સંતોષમાં રહે. આ એ મહત્તત્ત્વો રાજ્ય સુવ્યસ્થિત રહેવાનાં મુખ્ય સાધનો છે, અથવા ધર્મ તેનો પાયો છે, અને પ્રજા સંતોષ એ તેપરની ધમારત છે. આ સર્વ આપ સમજે જ છો, એટલે મારે ખાસ સમજાવું જ જોઈએ એવું કંઈ છે નહીં. તોપણ માજી ગાયકવાડી રાજ્યમાં આ એ મહત્તત્ત્વોનો લય થવાથી સાર્વભૌમ બ્રિટિશ સરકારને આપના જેવા દક્ષ ગૃહસ્થને વડોદરામાં લાવવા પડ્યા છે, એ આપ જાણશો નહીં. માજી અમલમાં ધર્મનો અત્યંત છળ થયો, નીતિને ભૂષ્ટ કરવાના યત્નો થયા, સુખુદ્ધિને પથારીવશ કરી દીધી, સુમતિ અને તેની બહેનને બહુ જ સંતાપી, અને સદ્ગુણનો તો પત્તો જ રહેવા દીધો નથી !

આ રૂપક વિચારાંતે આપના લક્ષમાં આવવા જેવું હોવાથી, એ સંબંધે આપ અવશ્ય વિચાર કરશો એવી મને આશા છે. વડોદરામાં બહુ જ તવાઈ થવા લાગવાથી દમણનાં ધર્મમૂર્તિ અહીં ક્ષેત્રવાસ કરી રહેલ છે. વિચાર કરતાં આપનું મન કળૂણ કરે તો તેમને સન્માનથી આપના રાજ્યમાં તેડી જવાની તજવીજ કરવી; અને સદ્ગુણનું

ગૌખત્વ દૂર કરીને તેનો ઉદ્ધવ કરવો. આ પ્રમાણે કરશે એટલે આપની કીર્તિ અજરામર થશે. વધારે શું કામું ? લોભ-પ્રીતિ-ની વૃદ્ધિ રહે, એજ આશીર્વાદ.

મુ. શ્રીક્ષેત્ર કર્નાળી.

નર્મદાતટ.

શ્રીધરાનંદ સરસ્વતી ઉર્ફે

ટોકરાસ્વામી.

ટોકરાસ્વામીના આ પત્ર માધવરાવજી વાંચતા હતા એટલામાં જ ડાકિરનાથના વહીવટદાર આપ્તાસાહેબ તાંબેકર મળવા આવેલા હોઈ નીચે બેઠા છે, એવી વરદી આવી. તાંબેકર વયોવૃદ્ધ, માનનીય અને સભ્ય ગૃહસ્થ હોવાથી માધવરાવજીએ તુરત જ તેમને ઉપર બોલાવીને તેમની મુલાકાત લીધી. ઘડીભર વાતો કરીને માધવરાવજીએ ટોકરાસ્વામીનો પત્ર તાંબેકરના હાથમાં મૂકી વાંચવાનું કહ્યું; અને તેનો અર્થ શો હોવો જોઈએ, એવો પ્રશ્ન કર્યો. એટલે તાંબેકરે કહ્યું કે, હું એ જ હકીકત જણાવવા માટે ખાસ ડાકિરથી આપની પાસે આવ્યો છું. આ પત્રને લીધે એ વાત અનાયાસે જ નીકળી એ બહુ સારું થયું. આમ કહીને તેમણે આરંભથી અત્યાર સુધીનું ધર્માજીરાવનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. ડાકિરમાં સુમતિ અને તારાબાઈ કેમ આવ્યાં અને ત્યાં તેમનો છળ કેવી રીતે થયો એ પણ બધું કહ્યું. એ સાંભળતાં માધવરાવજીના મનને ધર્માજીરાવની થએલી અપેક્ષા અને નીતિના છળ માટે બહુ જ ખોટું લાગ્યું. માધવરાવજી પોતે ધર્માભિમાની, નીતિપ્રિય, અને સદ્ગુણના ચાહનારા હોવાથી ધર્માજીરાવના કુટુંબની આ હકીકતથી તેમના મનને બહુ જ લાગી આવ્યું. વાતને છેવટે તાંબેકરે કહ્યું કે:-“ આપે વડોદરામાં સુધારણા કરવાનો આરંભ કરેલો છે એ મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારે જ હું મુદામ સુમતિ,

“ એટલે ધર્માજીરાવનાં પત્નીને અને તેમનાં બહેનને અહીં તેડી
 “ લાવ્યો છું. હવે ટોકરાસ્વામીની ઇચ્છા અને મારી વિનતિ પ્રમાણે
 “ ધર્માજીરાવને કર્નાળીથી માનપૂર્વક અહીં બોલાવીને તેમની કાયમને
 “ માટે સુવ્યવસ્થા કરવી એ આપના હાથમાં જ છે. તો મરજી
 “ અનુરૂપ કરશો. ”

માધવરાવજીએ બાબાસાહેબ તાંબેકરને તે જ ધડીએ જણાવ્યું
 કે:—“ હું આજે ટોકરાસ્વામીને વિનતિપત્ર લખીને ધર્માજીરાવને બહુ
 “ બહુ આદરમાનથી અહીં બોલવવાની તજવીજ કરું છું. આપ હવે
 “ શાંત ચિત્તથી મુકામ તરફ જાઓ. અને ધર્મ તથા નીતિ અહીં
 “ આવીને યોગ્યતાથી સ્થાપિત થાય ત્યાં સુધી તમે ડાકાર જશો
 “ નહીં. આ સંબંધે હું બધી વ્યવસ્થા હમણાં જ કરું છું. ”

આ પ્રમાણે માધવરાવજી તરફથી જવાબ મળતાં તાંબેકરે રજા
 લીધી. તાંબેકર ગયા પછી માધવરાવજીએ ઘોડા, ગાડી, પાલખી
 વગેરે વાહનો, અને છત્રી, મશાલ, લાલદાર, ચોપદાર વગેરે શાગીર્દો
 તથા કેટલાએક શિષ્યંદી સ્વાર વગેરે એક સભ્ય કામદારની નેડે લાપીને
 ટોકરાસ્વામીપર વિનતિપત્ર લખી આખી ધર્માજીરાવને તેડી લાવવા
 માટે તેને કર્નાળી મોકલ્યો.

શ્રીમંત પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય

મહારાજ શ્રીધરાનંદસ્વામી ઉર્ફે ટોકરા સ્વામી,
 મુ. કર્નાળીક્ષેત્ર.

ચરણ સેવક માધવરાવના સાષ્ટાંગ નમસ્કાર. બહુ દિવસે
 આપના તરફથી આજ્ઞાપત્ર આવ્યો એ માથે ચડાવી લીધો છે. એજ
 પ્રમાણે નિરંતર આજ્ઞાપત્ર લખીને સદ્બોધનો લાલ આપતા રહેશો,
 એવી સેવક આશા રાખે છે. પત્રમાંનો મજકુર નોંધને મને અત્યંત

આનંદ થાય છે. આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હવે જલદી જ અમલ થશે. ધર્મની સંસ્થાપના કરવા માટે આ વિનંતિ પત્ર મળતાં જ તેમને આ તરફ મોકલવાની કૃપા કરશે. તેમને માટે સરંજામ મોકલ્યો છે. ધર્મની ચોખ્ખતા તથા નીતિની પ્રતિષ્ઠા અને પવિત્રતા જેટલી રીતે અમારા હાથથી સંભાળી શકાશે તેટલી રીતે સંભાળવામાં હયગય નહીં થાય એ અમારો નિશ્ચય છે. તે જ પ્રમાણે સદ્ગુણનો ઉદય કરીને, પ્રજાને સંતોષિત રાખવા તરફ પણ અમારું લક્ષ રહેશે. સુશુદ્ધિને સારી કરવાનું, તથા મુમતિને અખંડ સૌભાગ્ય સુખ ભોગવવા દેવામાં સાલ કરવાનું પણ અમારા મનમાં પૂર્ણ રીતે છે. માજી રાજ્યમાં જે જે ગૃહસ્થોએ ધર્માજીરાવ અને તેમના કુટુંબને ત્રાસ દઇને છળ્યા છે, તે તે લોકોને ઈશ્વરેચ્છાથી અનાયાસે જ શિક્ષા થઇ ગઇ છે, તેમનાં કર્મનાં ફળ તેમને મળી ચૂક્યાં છે ! એટલે હવે એ સંબંધે વિશેષ વિચાર કરવાનું કંઇ કારણ રહેતું નથી. એજ વિજ્ઞાપના.

વડોદરા આગ.

આપનો નમ્ર સેવક
ટી. માધવરાવ.

આ કામદાર કર્નાળી જઈ પહોંચ્યો અને તેણે માધવરાવજીનો પત્ર દેકરાસ્વામી આગળ ધરી તેમને નમન કર્યા. સ્વામીએ પત્ર વાંચી જોયો. અને પછી તુરત જ ધર્માજીરાવને મંડળી સહીત મોટા ઠાઠથી વડોદરા તરફ રવાના કર્યા.

ધર્માજીરાવ સ્વામીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને આજ્ઞા પ્રમાણે વડોદરાને રસ્તે ચાલતા થયા. ધર્માજીરાવ એક ઉમદા ઘોડા ઉપર, સુશુદ્ધિ આનામાં, અને નીતિ તથા વિમલદુર્ગા પાલખીમાં બેઠાં હતાં.

આ પ્રમાણે આ મંડળી મોટા દમામ-ઠાક-સાથે વડોદરા નજીક આવી પહોંચી, ત્યારે સર ટી. માધવરાવ કેટલાક આગેવાન માણસોને જોડે લઈને તેમને લેવા માટે સામે ગયા. શહેર બહાર એક આરામસ્થાને ધર્માજીરાવ અને માધવરાવની મુલાકાત થઈ. એક બીજા દહ પ્રેમાલિંગન આપીને મળ્યા પછી વાજતે ગાજતે ઘણા ઠાકમાકથી ધર્માજીરાવની સ્વારીએ વડોદરામાં પગલાં કર્યા. બગલાની પાંખ જેવા શુભ વર્ણના ઘોડા જોડેલા એવી સુશોભિત જગીમાં ધર્માજીરાવ અને માધવરાવજી બેઠા હતા. તેમની બગી પછવાડે શિષ્ટ પુરૂષોમાંના કોઇ ગાડીમાં તો કોઇ ઘોડા પર બેસીને સ્વારી જોડે ચાલતા હતા. આગળ ઘોડેસ્વારો અને કેટલાંક ખ્યાલનાં માણસો ચાલતાં હતાં. બગીની પછવાડે ધર્માજીરાવનો વિશ્વાસુ ચાકર વિશ્વાસરાવ ઉભો હતો. વિશ્વાસરાવ સુમતિ અને તાંબેકરના કહેવા પ્રમાણે કર્નાળીથી ધર્માજીરાવને તેડી લાવવા માટે ઘેરથી નીકળ્યો હતો, પરંતુ અર્ધે રસ્તે જ તેની અને ધર્માજીરાવની મુલાકાત થઈ. ધર્માજીરાવ ઉમદા ઘોડા પર બેસીને વડોદરા તરફ આવે છે. એ જોતાંજ વિશ્વાસરાવની આંખોમાં આનંદનાં આંસુ આવી ગયાં. પછી એ તેમની સ્વારી જોડે પાછો ફર્યો એ દેખીતું જ છે. આ પ્રમાણે ધર્માજીરાવની સ્વારી પ્રથમ રાજ-મહેલમાં ગઇ. ત્યાં જઇ પહોંચતાં જ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ પોતે ધર્મ અને નીતિની સામે પાંચ ડગલાં ચાલીને આવ્યા, અને ધર્મને પ્રેમાલિંગન દહ પોતાનો જમણી બાજુએ અતિ માનથી બેસાડયા. નીતિ અને સુબુદ્ધિ વગેરે પડદામાં હતાં. પછી ધર્માજીરાવને મહારાજ સાહેબ તરફથી વસ્ત્રાભૂષણ તથા ખડુ માનથી પાનનું ખીંડું આપવામાં આવ્યું. તે જ પ્રમાણે નીતિ, સુબુદ્ધિ, અને વિમલ-દુર્ગા વગેરે સ્ત્રીઓને પણ સાડીઓ, ચોળીઓ, અને દરદગીના વગેરે

આપીને તેમનું યથાયોગ્ય સન્માન કરવામાં આવ્યું. પછી કેટલીકવાર સુધી આનંદની વાતો કરીને આ દરબાર ખરખાસ્ત થયો.

પછી ધર્માજીરાવ એ જ કાઠથી, મહારાજાએ આપેલો કિંમતી પોશાખ પહેરીને આનંદમગ્ન થતા સુરસાગર પરના પોતાના ધર તરફ જવા નીકળ્યા. સ્વારીમાં વાજાંત્રો વગેરે ગાગી રહ્યાં હતાં, તથા માન-કરી વગેરે ગૃહસ્થો તેમને પહોંચાડવા માટે આવ્યા હતા. ધર્માજીરાવ પાછા વડોદરામાં આવ્યા અને મહારાજાના હાથથી તેમની અહુ આનંદથી આગતાસ્તામતા થઈ તેથી શહેરમાંના લોકોમાં અત્યંત આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો. ધર્માજીરાવને ઘેર તાંબેકરે એક મોટો મંડપ બિંબો કરાવીને કેળના થંભ રોપાવ્યા હતા, તથા બારણે બારણે તો-રણો અંધારી દેવામાં આવ્યાં હતાં. ધર્માજીરાવે પોતાની માતૃશ્રી અને એ પુત્રીઓ નીતિ તથા વિમલદુર્ગા-જેડે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સુમતિઆઈ પંચારતી લઈ મધ્ય ધરના દ્વારમાં ધર્મનાં ઓવારણાં લેવા માટે સામે આવીને ઊભી રહી. અત્યારે તેની આંખો પ્રેમાશ્રુ તથા આનંદાશ્રુથી ભરાઈ આવી હતી. આ અર્ધું તારાઆઈ સજ્જ નયનથી જોતી હતી. એ દિવસે ઈષ્ટ મિત્રો સહીત ધર્માજીરાવને ત્યાં પાંચ પકવાનનું ભોજન થયું. બીજે દિવસે પ્રહ્લભોજન, દાનધર્મ અને આંધળાં પાંચળાં, લૂલાં લંગડાં ઇત્યાદિ ગરીબ લોકોને ધર્માજીરાવે જમાડીને ઘણું જ દાન ધર્મ કર્યું.

આટલું સર્વ થયું પણ ધર્માજીરાવના કુટુંબમાંનાં એક માણસના મોંપર ખરા આનંદની નિશાની દેખાઈ આવતી નહોતી. કારણ આ આનંદમાં ભાગ લેવા ધર્માજીરાવના પરમ પ્રિય બે દીત્રા-દીકરા નહોતા !

આ થયાને કેટલાક દિવસો ગયા પછી એક દિવસે સવારે ચિન્હાસરાવે દોડતાં આવીને ધર્માજીરાવને કહ્યું કે, “આપના બે દીકરા

ભ્રમર અને સદ્ગુણને આજ શહેરની બહાર મેદાનમાં ફાંસી દે છે ! ” આ આતમી સાંભળતાં ધર્માજીરાવ પોતે જે મેદાનમાં ભ્રમર અને સદ્ગુણને ફાંસી દેવાની હતી ત્યાં દોડતા ગયા, અને “ અન્યાય થાય છે ! ! ” એમ મોટેથી એક સરખી બુમો પાડી.

ફાંસી દેવાની પૂરેપૂરી તૈયારી થઇ ગઇ હતી; પરંતુ ધર્માજીરાવની બુમો સાંભળીને એકઠાં થએલાં બધાં માણસો આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયાં. જે અમલદારની નજર નીચે આ ધોર કૃત્ય થનાર હતું, એ અમલદાર પણ મહેજ લયલિત થઇ ગયો, અને દોડીને ધર્માજીરાવ આગળ આવીને ઉભો રહ્યો. ત્યારે તેને ધર્માજીરાવે કહ્યું કે, “ આ બંને છોકરા અમારા છે, અને તદ્દન નિર્દોષ છે. તમે “ નિરપરાધી છોકરાઓને ફાંસીએ શા માટે ચડાવો છો ? આની જવાબ “ દારી તમારા પર આવશે: માટે તમે આ સંબંધે પૂરતો વિચાર “ કરીને પછી જે કરવાનું હોય તે કરો. ” ધર્માજીરાવના આ કહેણનો ઉત્તર એ અમલદારથી આપી શકાયો નહીં; ત્યારે છેવટે આ બધું પ્રકરણ સર ડી. માધવરાવ તરફ ગયું. માધવરાવજીએ તે દિવસે ફાંસી દેવાનું મોકુફ રખાવીને, કેસના તમામ કાગળો મંગાવી પોતે તપાસ્યા; પણ એ કાગળો ઉપરથી આ કેસ ખરાબર છે એમ જ તેમના લક્ષમાં આવ્યા લાગ્યું. આથી ધર્માજીરાવ ઉતરેલે મોંએ પાછા ઘેર ગયા. આ હકીકત ઘરમાં જણાતાં અતિ આક્રંદ થઈ રહ્યો. પરંતુ મણિએ બંધના મનનું સમાધાન કરીને કહ્યું કે, “ મને “ માધવરાવજી પાસે લઇ ચાલો એટલે આ કેસની બધી ખરી હકી- “ કત જણાવીને ખરા ગુન્હેગારોને હું પકડાવી આપીશ; અને તમારા “ બંને દોકરાઓને છોડાવીશ. ”

આથી ધર્માજીરાવનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ થોડી હિંમત આવી

એટલે મણિને પોતાની જોડે લઈને માધવરાવજી પાસે ગયા. ત્યાં મણિએ પોતાની મા (કામસેના) ને ત્યાં બનેલી તમામ હકીકત કહી, અને ખરા ગુન્હેવાર તથા મુદ્દામાલ મહી નદીને કાંઠે છે એમ પણ કહ્યું. પછી પૂછવાનું જ થું ? તરત જ માધવરાવજીએ એક હોંશીઆર પોલીસ કામદારની સશસ્ત્ર લોકોની મદદ સાથે એની તપાસ કરવા યોજના કરી. એ લોકોએ જઈને એ કાર્ય ફત્તેહમંદી રીતે પાર પાડ્યું પણ ખરું. મુદ્દામાલ સાથે બધા ચોરોને પકડી લાવ્યા, અને છેવટે એ લોકોએ પોતાનો સર્વ ગુન્હો કબૂલ પણ કર્યો. કામસેનાના ધરમાંથી એ લોકો જેટલો માલ લઈ ગયા હતા એ બધો બતાવી દીધો, અને એ મણિએ ઓળખ્યો પણ ખરો. પ્રભુ ઈચ્છાથી આ કેસનો નીકાલ યથાયોગ્ય રીતે થઈને જીમર અને સદ્ગુણ નિર્દોષ ઠાર્યા, એટલે તેમનો છૂટકો પણ થયો. આમ થતાં ધર્માજીરાવના આનંદની પરીસીમા ન રહી, એ જૂદું જણાવવાની જરૂર રહેતી જ નથી.

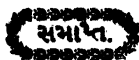
જે દિવસે જીમર અને સદ્ગુણનો છૂટકો થયો તે દિવસે કચેરીમાં લોકોની ભારે ગીરદી થઈ હતી. તેમના છૂટકારાનો ઠરાવ સાંભળતાં જ લોકોએ બંનેને બે ઘોડાની ગાડીમાં બેસાડીને વાજતે ગાજતે તેમને ઘેર તેડી ગયા. ઘેર ગયા પછી એક મોટો દરબાર ભર્યો, અને ત્યાં તેમના સન્માનાર્થે વિદ્વાન અને આખરદાર લોકોનાં ભાષણો થયાં. તેમાં બધાંએ ધર્માજીરાવ અને તેમના કુટુંબને વેકવી પડેલી દુઃખદાયક વિપત્તિ બદલ તેમનું શાંતવન કર્યું. ધર્માજીરાવના ધરમાં તો આજના આનંદની પરમાવધી જ થઈ રહી હતી, જેનું પુરતું વર્ણન આ અશક્ત કલમ શી રીતે કરી શકે ?

બીજે દિવસે સર ટી. માધવરાવની ઈચ્છાનુસાર રાજમહેલમાં એક મોટો દરબાર ભર્યો; અને સર્વ સમક્ષ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે

ધર્માજીરાવ સંબંધે અતિ સન્માન પ્રદર્શિત કરીને તેમની પોતાની હુજુરમાં પ્રથમ પંક્તિના માનકરીની જગો આપી પ્રથમ પંક્તિના સરદાર બનાવ્યા અને કિંમતી પોશાખ આપ્યો.

સદ્ગુણને પણ યોગ્ય આશ્રય આપી પોતાની પાસે રહેવાનું ડરાવી વસ્ત્રાભૂષણો આપ્યાં. જામરને તેના શરત્વની પ્રશંસા કરી, પોતાના સૈન્યમાં એક મેટા હોદ્દાની જગો આપી. આ પ્રમાણે શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજે તખ્તનશીન થતાં જ રાજ્યમાં જામી ગયેલી બદીનો જડમૂળથી નાશ કરીને, ધર્મ અને સદ્ગુણનો ચએલો ઉચ્છેદ પુનરપિ સંસ્થાપિત કર્યો, તથા નીતિને ઉત્તેજન આપી પ્રજાને સુખી કરી. આથી આખા ગાયકવાડી રાજ્યમાં આનંદ આનંદ છવાઈ રહ્યો.

પછી થોડા જ વખતમાં નીતિ અને જામરનાં, તથા વિમલદુર્ગા અને સદ્ગુણનાં લક્ષ્મી મોટી ધામધુમથી થયાં. યોગ્ય અવસરે એ બંને દંપતિને પુત્રરત્નોની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે સુખતિ અને તારાના આનંદનો કળશ સંપૂર્ણ બરાબરો. પૂર્વે ઈર્ષા પ્રમાણે જામરને તારા-આધીને બાળે બેસાડીને તેનો વંશ ધર્માજીરાવે ચાલુ કરી તેને સુખી કરી. તે જ પ્રમાણે મહિ પલુ જન્મ પર્યંત તેની જ સાથે રહી અને તેને ધર્માજીરાવે પોતાની પુત્રી સમાન ગણી એક લાયક મહસ્થ સાથે પરણાવી. આ પ્રમાણે જે કુટુંબ થોડાં વર્ષો પહેલાં ધરને આગ લગાડીને આત્મઘાત કરવા તૈયાર થયું હતું, તે જ કુટુંબ ઈશ્વરકૃપાથી આજ કેટલું સુખી થયું તે જુઓ ! આ કુટુંબનું આ સુખ ચિરકાળ અખંડિત રહો, એવી પરમાત્મા પાસે માગણી કરીને આ કમા પુરી કરીશું.

કવિતા-સાહિત્યનાં નવીન પુસ્તકો.

ગીતાંજલિ—સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને “ગીતાંજલિ” નામે એ કાવ્યગ્રંથ માટે સન્માનપત્ર રૂ. ત્રી “નોબલ પ્રાઈઝ” મળ્યું હતું, તે જગવિખ્યાત ગ્રંથનું ગદ્ય તથા પદ્યમાં ખાસ પરવાનગીથી કરેલું ભાષાન્તર. કિંમત રૂ. સવા.

સ્મરણસંહિતા—એક સચિત્ર કર્ણ્ય પ્રશસ્તિ. લેખક ન. ભો. દીવેટીઆ. પ્રો. આનંદચંદ્ર આપુલાઈ મુવના લાંબા ઉપોદ્ધાત તથા આઠ ચિત્રો સાથે કિં. રૂ. સવા.

નૂપુરચંકાર—નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆકૃત ત્રીજો કાવ્યસંગ્રહ. વિસ્તૃત ટીકા તથા કવિતદ્વેરીના ચિત્ર સહિત. કિં. રૂ. એક.

મેઘદૂત—જ્ઞાનાલાલ દલપતરામ કવિ કૃત મૂળ સાથે સમ-શ્લોકી ભાષાન્તર. ટીકાસહ. કિં. બાર આના.

બલુકાર—પ્રો. બી. કે. ઠાકર કૃત કાવ્યોનો સંગ્રહ. સમજ તથા લાંબા ટિપ્પણ સાથે. કિં. રૂ. બે.

દીવાને સાગર—સાગર કૃત ગઝલો—બજને—ગજરેનો ૫૦૦ પૃષ્ઠનો મોટો સંગ્રહ. સુરીઅમના ખાસ શબ્દોનો કોશ તથા નારદ ભક્તિસૂત્ર સાથે. કિંમત રૂ. અઢી.

હૃદય-પુષ્પાંજલિ—ગીતાંજલિના ભાષાન્તરકાર “મસ્ત-મણિ” કૃત નવીન કાવ્યોનો સંગ્રહ. કિં. રૂ. પાણી.

પ્રવાસપુષ્પાંજલિ—સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય મુવ કૃત યુરોપ યાત્રાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ. કિં. રૂ. દોઢ.

હૃદયકુંજ—રા. કુંજનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ. કિં. રૂ. એક.

શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો.

રાસમન્દિર—આનંદ સાથે બોધ મેળવવા સારૂ શ્રીઓને નવરાશના વખતમાં ગાવા યોગ્ય રાસ—
ગરબા વગેરે. છપાઈ બંધાઈ ઉત્તમ. કિ. આઠ આના.

શ્રીઓને સંદેશ—મુંબઈની ગુર્જર શ્રીસમાજ આગળ બેસતા વર્ષ નિમિત્તે ગુજરાતના બુદ્ધ બુદ્ધ વિદ્વાનોએ આપેલાં ભાષણોનો સંગ્રહ. કિંમત રૂ. ૧૫.

કુલભૂષણ મહિલા—ગૃહસ્થ સન્નારીને મનન કરવા યોગ્ય ઉપયોગી બાબતોની ચર્ચા.
કિ. રૂ. ૧.

શ્રીકેળવણીનો ખરો ઉપયોગ—ખંડ ૧-૨. બાળ ઉછેર તથા બાળકોની ગૃહકેળવણીના સંબંધમાં ખાસ અનુભવિક બાબતોની સ્તિપત્નીના પત્રવ્યવહારરૂપે ચર્ચાના ૩૨ પત્રો. કિ. રૂ. એક.

સુશિક્ષિત શ્રી—અથવા બાળકોના ગૃહશિક્ષણનો આ-દર્શ. (ખાસ શ્રી ઉપયોગી નવલકથા)
કિં. રૂ. સવા.

તપસ્વિની (નાટક)—સતીત્વ મહત્વદર્શક ત્રણ અંકી. કિ. દસ આના.

સત્યભામા—આપણી લક્ષ્મણદેવિ વિષેનું પાંચ અંકી સચિત્ર નાટક કિ. રૂ. એક.
ફેધરવેષ્ટ પેપરની ઉંચી આવૃત્તિનો રૂ. દાઢ.

તત્ત્વચિંતન યાત્રા નિત્યપાઠ શિક્ષાપત્રી—

મહાત્મા જોન્સ એલનકૃત શ્રીપુરૂષ સર્વેને મનન કરવા યોગ્ય તારીખ વાર શિક્ષાપત્રી. જનન્યુઆરીથી ડીસેમ્બર સુધીના બારે મહીનાના બેઉ ખંડ ભેગાની કિ. રૂ. ૨-૮-૦. છટાની કિં. ૨-૧૨-૦.

ધર્મ સાહિત્યનાં પુસ્તકો.

પ્રભુભક્તિ— ધર્મજ્ઞાસુજનોને ખાસ મનન કરવા જેવો ગ્રંથ. “ગીતાંજલિ”ના ભાષાન્તર કર્તા મણિ-

ભાઈ હરિભાઈ દેસાઈ કૃત. આ પુસ્તકનાં (૧) પ્રભુભક્તિનું સત્ય સ્વરૂપ (૨) વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને પ્રભુભક્તિનું આધુનિક સ્વરૂપ (૪) વેદાન્ત અને પ્રભુભક્તિ (૫) સ્વરૂપ નિરૂપણ (૬) ભક્તિના લિત્ત લિત્ત પ્રકારો (૭) પ્રભુભક્તિમાં સત્યાનંદ અને (૮) પ્રતીર્ણ. એ પ્રમાણે આઠ પ્રકરણો પાડેલાં છે. સોનેરી પુંકું. કિ. રૂ. એક.

ઈસુનું અનુકરણ— મૂળ એ પુસ્તકોનું અંગ્રેજીનું ભાષાન્તર કર્તા ઠાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઈ. મહાત્મા કાષ્ટે ધર્મ તથા નીતિ સંબંધી કરેલા સર્વ સામાન્ય ને નીતિના ઉપદેશોનું ઉત્તમ તારણ. કિ. આઠ આના.

મુક્તિમાળા— અથવા જીવરાજ જીવન્મુક્તિ આખ્યાન. ચાર ભાગમાંનો પ્રથમ ભાગ. વેદાન્તનો સ્વતંત્ર સંવાદરૂપે ગ્રંથ. કિં. રૂ. દાઢ.

સ્વર્ગની સામગ્રી—વિચાર તેવું વર્તન—

મૂળ લેખક મહાત્મા જેમ્સ એલનના જીવનચરિત્ર સાથે. કિ. રૂ. અઘો.

પશુમાંથી દેવ— અથવા પુણ્યાત્માનો પંથ. સાગરે લખેલા ઉપોદ્ધાત સાથે. કી. રૂ. ૦૧૧.

ભક્તિયોગ— અંગાળી ઉપરથી ભાષાન્તર કર્તા અંબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી, બી. એ. કિ. રૂ. સવા.

વાલ્મીકી રામાયણ—બાલકાન્ડ— મૂળનું ગૌરવ

સાચવીને રામજંદમાં ભાષાન્તરકર્તા ચ. રા. મનહરરામ હરિરામ મહેતા બી. એ. કિ. રૂ. સવા.

વાર્તા—નવલકથા—કવિતાનાટક—નિબંધ

વગેરેનાં નવાં પુસ્તકો.

ચક્રવર્તી અશોક—બૌદ્ધધર્મ પ્રચારક મહાન સમ્રાટ અશોકના સમયની કલ્પનામિશ્રીત ધાર્મિક નવલકથા. પૃષ્ઠ ૩૫૦ કિ. રૂ. ૩. બે.

“ચંદા”—રાજસ્થાનની વીરરમણી—હિન્દુ-મુસલમાન ભાઈઓની એકતા કેવી રીતે સધાય અને દંડ થાય એવા દૃષ્ટિબિંદુથી ખાસ લખાયેલી શહેનશાહ અકબરના સમયની ઐતિહાસિક સ્વતંત્ર નવલકથા. કિ. રૂ. દોઢ.

નૂરજહાન—સરદાર બેગેન્દ્રસિંહની અંગ્રેજી વાર્તાનું ભાષાન્તર કર્તા નલીનકાન્ત નરસિંહરાવ દીવેડીઆ. કિ. ૦-૧૨-૦.

ઉપાનન્દિની—સ્વ. ખેન ઉર્મિલાકૃત નવલકથા. કિ. આઠ આના.

નીલનેની—પ્રો. બેઘનની વાર્તા ઉપરથી સરળ-મધુર ભાષામાં ભાષાન્તર કર્તા સાકરલાલ અમૃતલાલ દવે. કિ. ૦-૮-૦

અનંગલસ્મ—ઉપરનાજ કર્તાની મૂળ લેખિકા ઉપોદ્ધાત સાથે બીજી આવૃત્તિ. પાકા પુંકાની કિ. ૦-૮-૦.

અદ્ભુત આગબોટ—વૈજ્ઞાનિક નવલકથા, પાકું પુંકું. કિ. રૂ. ૧.

સંભાળ—કર્તા દારકાદાસ મોતીલાલ પરીખ. કિંમત બાર આના.

દિવ્યરંભા—અદ્ભુત રસભરી ડીટકટીવ નવલકથા. કિ. ૦-૮-૦.

વિનોદ વાર્તિકા—ભાગ ૧-૨ ભેગા. પાકા પુંકાથી અધિલાં કિં. ૧) =

કમળાદેવી—ઐતિહાસિક નવલકથા. કિ. રૂ. ૧૫.

મેજીકલેન્ડર્ન એટલે જાદુઈ જ્ઞાનસો—ખાજકાને સમજ પડે તેવું
સરળ પુસ્તક. કી. આઠ આના.

પોતાનો પ્રયત્ન—સ્માઇલ્સના “સેલ્ફહેલ્પ” નામે ઉત્તમ પુસ્તકમાંના
એક પ્રકરણ ઉપરથી. જીવાનોને ઉત્તેજક છે. કી. ૦-૨-૦.

બુદ્ધ-ધર્મ અને સંઘ—બૌદ્ધ ધર્મ વિષેની સંપૂર્ણ માહિતી આપ-
નારો ગ્રંથ. કિંમત ૭ આના.

ગૃહસ્થાશ્રમ—રા. પ્રભુશંકર ન. વ્યાસકૃત, સુધારા વધારાવાળી
સચિત્ર નવી આવૃત્તિ. કિં. ૩. દાઢ.

ઈસુનું અનુકરણ—અંગ્રેજી ઉપરથી જે ભાગનું સંપૂર્ણ ભાષાંતર
કર્તા રા. રા. દાકોરલાલ હરિલાલ દેસાઇ. કી. આઠ આના.

સતીમંડળ—ભાગ ૧-૨. દરેક ભાગની કિં. ૩. અઢી.

ત્રિવાને સાગર—સાગરકૃત. કાવ્યો-ગઝલો-ભજનો વગેરેનો મોટો
સંગ્રહ સૂરીજમના વિરતૃત શબ્દકોશ સાથે ૫૦૦ પૃષ્ઠ કિં. ૩. અઢી.

યુરોપનો પ્રવાસ—જાતે પ્રવાસ કરીને નિત્ય નોંધરૂપે લખાયેલો ૩૪
ચિત્રો સાથે. યુરોપખંડના તમામ દેશોની સંપૂર્ણ માહિતી મળે
તેવો નવોજ ગ્રંથ. કી. ૩. બે.

પશુમાંથી દેવ—જેમ્સએલનના ગ્રંથ ઉપરથી. કિં. આઠ આના.

સ્વર્ગની સામગ્રી—યાને વિચાર તેવું વર્તન—મૂળ લેખક જેમ્સ
એલનના જીવનચરિત્ર સાથે. કિંમત આઠ આના.

મુક્તિમાળા અથવા જીવરાજ જીવન-મુક્તિ આખ્યાન. ચાર ભાગમાંનો
પહેલો ભાગ. વેદાન્તનો સરળ સંવાદ રૂપે ગ્રંથ. કી. ૩. દાઢ.
તપસ્વિની (નાટક)—સતીત્વ મહત્વદર્શક. કી. દસ આના.

ગૌતમબુદ્ધની જીવનચરિત્ર—કિં. ૭ આના.

શારદા અને ચંદ્રલેખા—વીરસપ્રધાન નાટક કિં. આઠ આના.

કર્નલ મેડાલ ટેલરનું જીવનચરિત્ર—સ્વદેશ પ્રેમી—સાહસિક—

લ્લોગી અંગ્રેજ પુરુષનું બોધકચરિત્ર. કિં. ૩. દોઢ.

મજનુ બેગી ને ફીરસ્તો—સાગર કૃત એક લાંબો સ્નેહસંવાદ.

કિં. આઠ આના.

સંસારિકા—મહુમ બી. એમ. મલખારી કૃત દેશભક્તિનાં કાવ્યો.

કિં. ૩. બે. (બહુજ થોડી સીઝકે છે.)

પ્રવાસીના પત્રો—સમાજ, ધર્મ, રાજ્ય, સાહિત્ય વગેરે વિષયોની

પત્રોદ્ધારા છુટી છુટી ચર્ચા—કર્તા કે. હ. શેઠ. પાકું પુંકું.

મૂળ કી. ૩. બે હતી તેની ઘટાડેલી કી. ૩. એક.

સત્યભામા—અથવા પત્નીથી પસંદગી. આપણી લગ્નપદ્ધતિ વિશેનું

પાંચ અંકી સચિત્ર નાટક. કી. ૩. દોઢ.

સોફેરીસ અને લેના છેલ્લા સંવાદ—કી. આઠ આના.

જર્મનીની ઉન્નતિ—ત્યાંની ખેતીવાડી ઉન્નરકળા, રાજ્યવ્યવસ્થા,

કળવણી, પ્રજાસંવર્ધન માટેના ઉપાયો વગેરેની માહિતી આપનારો

૨૫૦ પૃષ્ઠનો ગ્રન્થ. કિંમત ૧-૧૦-૦.

શ્રીઓને સન્દેશ—મુંગઇની ગુજરાતી શ્રી સમાજ સમક્ષ જુદા

જુદા વિદ્વાનો તરફથી અપાયેલાં ભાષણોનો સંગ્રહ. કિં. ૩. દોઢ.

મહારી કમળા—લેખક કનૈયાલાલ મુનશી. કિં. ૩. સવા.

ઉપરનાં તથા બીજાં સારાં પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

જીવનસાત્ર અમરશી મહેતા;

પીરમશાહેડ—અમદાવાદ.

